

Załącznik
do uchwały Nr IX/129/2015
Sejmiku Województwa Lubelskiego
z dnia 26 czerwca 2015 r.

**Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami
w województwie lubelskim
na lata 2015 – 2018**

Lublin 2015

WSTĘP	3
I. RAMY PRAWNE PROGRAMU	5
1. UWARUNKOWANIA FORMALNOPRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W POLSCE	6
2. OCHRONA ZABYTEKÓW I OPIEKA NAD ZABYTEKAMI W KRAJOWYCH DOKUMENTACH STRATEGICZNYCH I PROGRAMOWYCH	8
a) <i>Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020</i>	8
b) <i>Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030</i>	8
c) <i>Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014 – 2017</i>	9
3. OCHRONA ZABYTEKÓW I OPIEKA NAD ZABYTEKAMI W DOKUMENTACH STRATEGICZNYCH, PLANISTYCZNYCH I PROGRAMOWYCH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO	10
a) <i>Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 (z perspektywą do 2030 roku)</i>	10
b) <i>Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego</i>	11
c) <i>Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 - 2020</i>	13
d) <i>Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego</i>	13
e) <i>Koncepcja programowo – przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim</i>	15
f) <i>Kontrakt Terytorialny dla Województwa Lubelskiego</i>	15
g) <i>Przestrzenne aspekty lokalizacji energetyki wiatrowej w województwie lubelskim – opracowanie studialne</i>	16
II. DZIEDZICTWO KULTUROWE WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO - W ZARYSIE	17
1. DZIEDZICTWO KULTUROWE WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO	17
a) <i>Zabytki na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO</i>	17
b) <i>Zabytki uznane przez Prezydenta RP za pomniki Historii Państwa Polskiego</i>	18
c) <i>Znak Dziedzictwa Europejski</i>	18
d) <i>Parki Kulturowe</i>	19
e) <i>Rejestr Zabytków</i>	20
f) <i>Zabytki nieruchome województwa w wojewódzkiej i gminnych ewidencjach zabytków</i>	20
g) <i>Ochrona ustalona w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego i decyzjach lokalizacyjnych</i>	21
2. ZABYTEKI BĘDĄCE W POSIADANIU WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO LUB JEDNOSTEK ORGANIZACYJNYCH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO	21
3. ZAŁOŻENIA URBANISTYCZNE	24
4. ZABYTEKI NIERUCHOME	27
a) <i>Architektura sakralna</i>	27
b) <i>Cmentarze</i>	44
c) <i>Zabytki ruchome</i>	45
d) <i>Zabytki archeologiczne</i>	50
5. KRAJOBRAZ KULTUROWY I WARTOŚCI NIEMATERIALNE – ZRÓŻNICOWANIE REGIONALNE, KULTURA LUDOWA	59
6. ANALIZA MOCNYCH I SŁABYCH STRON ORAZ SZANS I ZAGROŻEŃ DLA OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE LUBELSKIM (SWOT)	70
III. CELE WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W WOJEWÓDZTWIE LUBELSKIM NA LATA 2015 – 2018	72
IV. PRZYKŁADOWE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI	98
1. REGIONALNY PROGRAM OPERACYJNY WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO NA LATA 2014 – 2020	98
2. PROGRAM OPERACYJNY INFRASTRUKTURA I ŚRODOWISKO. PERSPEKTYWA FINANSOWA 2014 – 2020	99
3. PROGRAM ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH NA LATA 2014 - 2020	102
4. PROGRAMY OPERACYJNE MINISTRA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO	103
5. DOFINANSOWANIE ZE ŚRODKÓW FINANSOWYCH W DYSPOZYCJI LUBELSKIEGO WOJEWÓDZKIEGO KONSERWATORA ZABYTEKÓW	104

WSTĘP

Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie lubelskim na lata 2015 – 2018 powstał w związku z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 z późn. zm.)¹ nakładającym na Zarząd województwa, powiatu lub wójta (burmistrza, prezydenta miasta) obowiązek sporządzania na okres 4 lat odpowiednio wojewódzkiego, powiatowego lub gminnego programu opieki nad zabytkami.

W Województwie Lubelskim w latach 2007 – 2010 obowiązywał pierwszy program na podstawie Uchwały Nr XIII/199/07 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 30 listopada 2007 r. w sprawie przyjęcia „Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2007 – 2010”. W latach 2011 – 2014 obowiązywał „Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2011 – 2014” przyjęty w dniu 27 czerwca 2011 r. przez Sejmik Województwa lubelskiego uchwałą nr X/132/2011 (Dz. Urz. Woj. Lubelskiego Nr 112/2011, poz. 1993).

W 2014 r. Rada Ministrów przyjęła Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami² z mocą obowiązywania w latach 2014 – 2017.

Na przełomie lat 2014 – 2015 w Departamencie Kultury, Edukacji i Sportu zostały podjęte prace nad nowym Programem na lata 2015 - 2018. Oparto się na wskazówkach Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz własnych doświadczeniach Departamentu w zakresie funkcjonowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Przygotowania polegały m.in. na zasięgnięciu uzupełniających danych od podmiotów posiadających szczegółową wiedzę związaną z przedmiotem opracowania. Skorzystano z konsultacji komórek organizacyjnych Urzędu takich jak: Departament Mienia i Inwestycji, Departament Promocji i Turystyki, Departament Zarządzania Regionalnym Programem Operacyjnym, Departament Polityki Regionalnej, Departament Wdrażania Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Departament Wdrażania Europejskiego Funduszu Społecznego, Departament Koordynacji Projektów Europejskich, oraz jednostek organizacyjnych Województwa takich jak: Biuro Planowania Przestrzennego w Lublinie. Podjęto również robocze kontakty z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Lublinie. Dzięki temu możliwe było m.in. dokonanie aktualizacji opisu dziedzictwa kulturowego z terenu województwa.

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2015 – 2018 ma do spełnienia rolę promującą ideę ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w województwie lubelskim, która mimo wielu pozytywnych przykładów, wymaga nadal głębokiego społecznego zrozumienia i poparcia. Głównym celem programu jest wyznaczenie pożądanych kierunków zmian w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami możliwych do rozpoczęcia lub osiągnięcia w perspektywie czasowej 4 lat. Zadeklarowane cele strategiczne, cele operacyjne i działania skonstruowane są w odniesieniu do województwa będącego zbiorem jednostek samorządu terytorialnego, w tym także Samorządu Województwa, instytucji działających w tej sferze i zainteresowanych środowisk. Program służyć powinien inicjowaniu działań dotyczących wspierania i koordynowania badań, prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. W WPOZ podjęto także problem dziedzictwa niematerialnego, które rozszerza perspektywę opieki nad zabytkami o elementy kultury ważne dla całokształtu dziedzictwa regionu o aspekty społeczne, w tym podkreślane w strategii rozwoju województwa lubelskiego potrzeby budowania więzi regionalnych. Program może też służyć jednostkom samorządu terytorialnego, środowiskom naukowym i badawczym, właścicielom i posiadaczom obiektów zabytkowych, a także osobom zainteresowanym kulturą i dziedzictwem kulturowym.

¹ W dalszej części dokumentu zwana „ustawą o zabytkach”.

² Uchwała Nr 125/2014 Rady Ministrów z dnia 24 czerwca 2014 r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

Zadania w nim zaplanowane mają charakter otwarty, postulatywny, skierowany na zainicjowanie zainteresowania opieką nad zabytkami całego województwa rozumianego także jako wspólnota społeczna. Nie rodzi skutków finansowych dla województwa.

Istotnym celem programu jest dążenie do osiągnięcia odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie: stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie województwa lubelskiego, szeroko pojmowanego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Ważne jest, aby poprawa ta dokonywała się przy udziale mieszkańców województwa, w różnych formach ich życiowej aktywności (praca zawodowa, czy działalność społeczna).

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2015 – 2018 uwzględnia uwarunkowania prawne wynikające ze zmian przepisów prawa, a w szczególności ustawy o zabytkach z marca 2010 r., zmieniające się warunki społeczne, gospodarcze i kulturowe, nowe kryteria oceny i stan zachowania dziedzictwa. Konstruując program podjęto próbę odejścia od widocznego jeszcze biernego administrowania zabytkami na rzecz idei aktywnego zarządzania dziedzictwem, myślenia o kulturze, jako czynnika rozwoju, nowej filozofii ochrony dziedzictwa poprzez włączanie go w obieg społeczno - gospodarczy.

Pierwszy rozdział obejmuje charakterystykę podstawowych aktów prawa powszechnie obowiązujących na terenie kraju i województwa dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz opracowań planistycznych Województwa.

W drugim rozdziale dokonano charakterystyki dziedzictwa kulturowego znajdującego się na terenie województwa. Z uwagi na wielkość potencjału została ona przedstawiona w zarysie. Szczególną uwagę, obok dziedzictwa materialnego, położono na sferę dziedzictwa niematerialnego, coraz bardziej zauważanego w ostatnim czasie.

W rozdziale trzecim opisano dwa cele strategiczne zaprojektowane do realizacji na lata 2015 – 2018 w podziale na cele operacyjne skupiające się na działaniach mających przynieść wzmocnienie potencjału dziedzictwa kulturowego województwa i wykorzystaniu go w działaniach promocyjnych i edukacyjnych, a także oddziaływaniu na rozwój społeczno – gospodarczy regionu. Realizację celów operacyjnych zaplanowano poprzez wytyczone działania.

W rozdziale czwartym przedstawiono przykładowe źródła finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

I. Ramy prawne Programu

Przy sporządzaniu Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2015 – 2018 brane były pod uwagę:

- akty prawne:
 - Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2014 r. poz. 1446, z późn. zm.);
 - Ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2010 r. poz. 474);
 - Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2012 r. poz. 987);
 - Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2012 r. poz. 642, z późn. zm.);
 - Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2013 r. poz. 594, z późn. zm.);
 - Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2013 r. poz. 595, z późn. zm.);
 - Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (Dz. U. z 2013 r. poz. 596, z późn. zm.);
- dokumenty strategiczne, planistyczne i programowe województwa lubelskiego:
 - Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 (z perspektywą do 2030 roku) przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego Nr XXXIV/559/2013 z dnia 24 czerwca 2013 r.;
 - Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego przyjęty uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego Nr XLV/597/02 z dnia 29 lipca 2002 r. (Dz. Urz. Woj. Lubelskiego Nr 107 z dnia 9 września 2002 r., poz. 2449);
 - Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 przyjęty przez Komisję Europejską w dniu 12 lutego 2015 r. (uchwała Zarządu Województwa Lubelskiego Nr VI/72/2014 z dnia 18 grudnia 2014 r.);
 - Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego przyjęty uchwałą Nr XLVI/715/06 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 24 kwietnia 2006 r. wraz z Prognozą Oddziaływania na Środowisko Programu Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego;
 - Koncepcja programowo – przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w Województwie Lubelskim przyjęta uchwałą Nr CLXVIII/1984/08 Zarządu Województwa Lubelskiego z dnia 7 października 2008 r.;
- dokumenty studialne, koncepcyjne oraz raporty dotyczące przeglądu zmian w zagospodarowaniu przestrzennym województwa sporządzone przez Biuro Planowania Przestrzennego w Lublinie:
 - Ocena Realizacji Inwestycji Celu Publicznego o Znaczeniu Ponadlokalnym na Obszarze Województwa Lubelskiego, Lublin 2006;
 - Studium Programowo – Przestrzenne Rozwoju Obszarów Nadgranicznych w Województwie Lubelskim, Lublin 2007;
 - Raport o Stanie Zmian w Zagospodarowaniu Przestrzennym Obszaru Województwa Lubelskiego (2006 r.)
 - Raport o Zmianach w Zagospodarowaniu Przestrzennym Województwa Lubelskiego (Uchwała Nr CCXII/4320/2013 Zarządu Województwa Lubelskiego z dnia 26 listopada 2013 r.);
 - Przestrzenne aspekty lokalizacji energetyki wiatrowej w województwie lubelskim – opracowanie studialne;
- dokumenty sporządzone w ramach zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego (zgodnie z Uchwałą Nr XLIX/783/06 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 28 sierpnia 2006 r. w sprawie przystąpienia do sporządzania Zmiany PZP Województwa Lubelskiego)

- Zmiana Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego. Uwarunkowania zewnętrzne. Synteza, Lublin 2009 r.;
- Zmiana Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego. Uwarunkowania wewnętrzne. Synteza, Lublin 2011 r.;
- Zmiana Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego – projekt 2015 r.;
- oraz krajowe dokumenty strategiczne i programowe:
 - Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020 przyjęta Uchwałą Nr 61 Rady Ministrów w dniu 26 marca 2013 r.;
 - Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 przyjęta Uchwałą Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r.;
 - Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami przyjęty Uchwałą Nr 125/2014 Rady Ministrów z dnia 24 czerwca 2014 r.

1. Uwarunkowania formalnoprawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce

Podstawą prawną ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2014 poz. 1446 z późn. zm.), która reguluje ich zasady. W szczególności ustawa definiuje m.in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 3), określa zakres „ochrony zabytków” (art. 4) i „opieki nad zabytkami” (art. 5), ponadto jej przedmiot (art. 6), formy i sposób ich ochrony (art. 7 - 24).

W Polsce ustanowiono cztery prawne formy ochrony zabytków. Są to:

- wpis do rejestru zabytków, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Ustawa określa procedurę dokonywania wpisu, skreślenia zabytku z rejestru oraz skutki prawne w zakresie uprawnień i obowiązków wynikających z wpisania obiektu do rejestru zabytków. Skutki wpisania do rejestru zabytków określone są również przepisami innych ustaw, w szczególności: Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. z 2000 r. Nr 23 poz. 295, z późn. zm.); Ustawa z dnia 28 lipca 1983 r. o podatkach od spadków i darowizn (Dz. U. z 2009 r. Nr 93 poz. 768, z późn. zm.); Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (Dz. U. z 2006 r. Nr 136 poz. 969, z późn. zm.); Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych (Dz. U. z 2010 r. Nr 95 poz. 613, z późn. zm.); Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz. U. z 2011 r. Nr 12 poz. 59, z późn. zm.); Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2013 r. poz. 627, z późn. zm.); Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. z 2010 r. Nr 243 poz. 1623, z późn. zm.); Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (Dz. U. z 2004 r. Nr 121 poz. 1266, z późn. zm.); Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2010 r. Nr 102 poz. 651, z późn. zm.); Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2008 r. Nr 25 poz. 150, z późn. zm.).
- uznanie za pomnik historii zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków);
- utworzenie parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (może być utworzony na podstawie uchwały rady gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Ustawa określa również organy administracji powołane do ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz wskazuje ich kompetencje. Organami administracji rządowej są: minister właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków oraz wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków (art. 89). Zadania Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wymienione są w art. 91 ust. 4 ustawy. Dopuszcza się również istnienie ciał opiniodawczo – doradczych (art. 97 - 99).

Na mocy omawianej ustawy również na administracji samorządowej ciąży obowiązek w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, różne w zależności od jej szczebla. Jednak dla wszystkich samorządów ustawodawca wprowadził obowiązek posiadania przez jednostki samorządu terytorialnego 4-letniego programu opieki nad zabytkami (art. 87), który ma na celu:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Zgodnie z wymogami ustawy w przypadku, gdy samorząd jest właścicielem lub posiadaczem zabytku ciąży na nim takie same obowiązki jak na każdym innym posiadaczu zabytku (art. 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36). Ponadto, na mocy art. 71 i 72, „Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki.”. Jednostka samorządu terytorialnego ma obowiązek finansowania tych prac z dochodów własnych jednostki.

Podobnie jest w przypadku prowadzenia prac przy zabytkach będących w posiadaniu jednostek organizacyjnych jednostek samorządu terytorialnego, które również są finansowane ze środków finansowych przyznanych przez jednostki samorządu terytorialnego, którym podlegają te jednostki.

Ustawodawca w obu wskazanych wyżej przypadkach dopuszcza możliwość ubiegania się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie ww. prac przy zabytku wpisanym do rejestru.

Na mocy art. 12 ustawy o zabytkach starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek podlega ochronie.

Starosta ma prawo, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, ustanowić społecznego opiekuna zabytków, któremu wydaje legitymację (art. 103 i 105).

Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie kart adresowych (art. 22 ust. 4).

Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Wójt (burmistrz,

prezydent miasta), w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy. (art. 16).

Uznając ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami jako wspólne dobro ogółu społeczeństwa nałożono dodatkowe obowiązki na jednostki samorządu terytorialnego ustawami określającymi reguły ich funkcjonowania.

Wg ustawy o samorządzie województwa: samorząd województwa wykonuje zadania o charakterze wojewódzkim, określone ustawami, m.in. w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 14 ust. 1, pkt. 3 ustawy o samorządzie województwa) oraz zagospodarowania przestrzennego (art. 14 ust. 1, pkt. 7 ustawy o samorządzie województwa). Samorząd województwa w strategii rozwoju województwa do swoich celów ma obowiązek włączenia, w szczególności: „pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców” (art. 11 ust. 1, pkt. 1 ustawy o samorządzie województwa); „zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń” (art. 11 ust. 1, pkt. 4 ustawy o samorządzie województwa); „kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego” (art. 11 ust. 1, pkt. 5 ustawy o samorządzie województwa). Na politykę rozwoju województwa składa się m.in. wspieranie rozwoju kultury oraz ochrona i racjonalne wykorzystywanie dziedzictwa kulturowego (art. 11 ust. 2, pkt. 7 ustawy o samorządzie województwa).

Samorząd powiatowy wykonuje określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie m.in. kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 4 ust. 7 ustawy o samorządzie powiatowym).

Podobnie - samorząd gminny wykonuje obowiązkowe działania o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami dla innych podmiotów. Do takich zadań własnych gminy, służących zaspokajaniu zbiorowych potrzeb wspólnoty, należą m.in. sprawy kultury, w tym ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 6 i 7 ustawy o samorządzie gminnym).

2. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w krajowych dokumentach strategicznych i programowych

a) Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020 została przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 26 marca 2013 r. uchwałą Nr 61. Porusza zagadnienia związane z kulturą w celu szczegółowym 4. Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego i kreatywnego. Mówi się tam, że: „Podstawą silnego kapitału społecznego jest wzmacnianie więzi opartych na wspólnej tożsamości i umiejętności jej ciągłej, twórczej reinterpretacji. Natomiast jego integralnym elementem jest otwartość na inne wzorce kulturowe, umiejętność współdziałania i współżycia osób reprezentujących różne wartości, tradycje, normy zachowań i sposoby życia. Obydwa te aspekty są ze sobą silnie związane i warunkowane przez znajomość własnej tradycji, kultury, historii oraz indywidualną kreatywność, otwartość na inspiracje i nowe rozwiązania.”

W zakresie opieki nad zabytkami i ochrony zabytków dla realizacji ww. celu zaplanowano w *Priorytecie 4.1. Wzmocnienie roli kultury w budowaniu spójności społecznej*, działanie 4.1.2. *Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz krajobrazu*.

W uzasadnieniu czytamy, że planowane jest upowszechnianie i ułatwianie dostępu do dóbr kultury, również tych najnowszych; wypracowanie ulepszonego, spójnego systemu ochrony zabytków oraz upowszechnianie zintegrowanego podejścia do krajobrazu kulturowego.

b) Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030

Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 została przyjęta w dniu 13 grudnia 2011 r. uchwałą Nr 239 Radą Ministrów. W dokumencie przedstawiono wizję zagospodarowania przestrzennego kraju w perspektywie najbliższych dwudziestu lat,

określając cele i kierunki polityki zagospodarowania kraju, wskazano również zasady oraz mechanizmy koordynacji i wdrażania publicznych polityk rozwojowych.

Celem strategicznym dokumentu jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie czasu.

Zagadnienia związane z dziedzictwem kulturowym pojawiają się głównie w dwóch celach operacyjnych: 4. *kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski* oraz 6. *przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego, jako ważnego elementu warunkującego rozwój kraju* głównie w aspekcie rozwoju regionalnego uwzględniającego ochronę krajobrazu kulturowego.

c) Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014 – 2017

Rada Ministrów w dniu 24 czerwca 2014 r. przyjęła uchwałę nr 125/2014 w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Jednocześnie ustaliła okres realizacji Programu na lata 2014 – 2017 oraz łączne nakłady w okresie 4 lat w kwocie 26.668.205,00 zł, w tym 26.037.205,00 zł z budżetu państwa, 6.000,00 zł z budżetów jednostek samorządu terytorialnego i 625.000,00 zł z innych źródeł.

Zadania wskazane w Krajowym programie nie wyczerpują katalogu wszystkich zagadnień związanych z problematyką ochrony zabytków w Polsce. Część rozwiązań przewidziano w formie zadań do wypracowania w latach 2014 – 2017, z perspektywą włączenia uzgodnionych rozwiązań do Krajowego programu na lata 2018–2021.

Zakłada się, że program pozwoli ujednoczyć politykę konserwatorską w wymiarze ogólnokrajowym oraz ułatwi skoordynowanie działań wielu podmiotów skoncentrowanych na ochronie zabytków, tj.: organów konserwatorskich, instytucji kultury i osób prywatnych zaangażowanych w społeczną opiekę nad zabytkami.

Celem głównym Krajowego programu jest: Wzmocnienie roli dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków w rozwoju potencjału kulturowego i kreatywnego Polaków. Będzie on realizowany za pośrednictwem celów szczegółowych:

- Wspieranie rozwiązań systemowych na rzecz ochrony zabytków w Polsce: porządkowanie rejestru zabytków nieruchomych; przygotowanie ratyfikacji „Konwencji UNESCO ds. ochrony dziedzictwa podwodnego”; wypracowanie jednolitych standardów działań konserwatorskich w odniesieniu do wybranych typów i kategorii zabytków nieruchomych; wzmocnienie ochrony krajobrazu kulturowego; opracowanie diagnozy prawnej ochrony zabytków ruchomych; przygotowanie kompleksowego raportu o stanie zachowania zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków; realizacja badań w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP) na obszarach szczególnie istotnych ze względu na zagrożenia dla dziedzictwa archeologicznego.
- Wzmocnienie synergii działania organów ochrony zabytków (chodzi o osiągnięcie większego efektu niż wynika to z sumy podjętych działań): zwiększenie efektywności zarządzania i ochrony zabytków przez wdrażanie infrastruktury informacji przestrzennej o zabytkach; wypracowanie standardów pozwalających na lepszy przepływ informacji między organami ochrony zabytków a społecznościami żyjącymi w ich sąsiedztwie; podniesienie jakości procesów decyzyjnych w organach ochrony zabytków; merytoryczne wsparcie samorządu terytorialnego w ochronie zabytków.
- Tworzenie warunków do aktywnego uczestnictwa w kulturze i edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego oraz jego promocji i reinterpretacji: przygotowanie ratyfikacji „Konwencji ramowej Rady Europy w sprawie znaczenia dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa”, Faro 2005; budowanie świadomości społecznej dotyczącej funkcji dziedzictwa kulturowego jako podstawy kształtowania tożsamości narodowej i społeczności lokalnych; promocja dziedzictwa za pośrednictwem Internetu; zwiększenie dostępu do zasobu dziedzictwa i ułatwienie jego odbioru społecznego.

Wdrażanie programu zakłada ścisłą współpracę instytucji wdrażających program: Generalnego Konserwatora Zabytków (działającego w imieniu ministra kultury i dziedzictwa narodowego), wojewódzkich konserwatorów zabytków, urzędu obsługującego ministra

kultury i dziedzictwa narodowego, urzędów wojewódzkich oraz Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Narodowego Muzeum Morskiego.

Uzupełnieniem Krajowego programu jest, oparty na przepisach rozdziału 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, system dofinansowania prac konserwatorskich, restauratorskich oraz robót budowlanych przy obiektach zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków. Wspomniany system jest jednym z priorytetów w programach Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – Priorytet 1 Ochrona zabytków w ramach Programu Dziedzictwa kulturowe. Dofinansowanie różnego typu działań przy obiektach zabytkowych (prace konserwatorskie, adaptacyjne do funkcji kulturalnych) odbywa się także w ramach Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego oraz Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko, dla których operatorem jest urząd obsługujący ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

3. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w dokumentach strategicznych, planistycznych i programowych Województwa Lubelskiego

a) Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 (z perspektywą do 2030 roku)

Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 (z perspektywą do 2030 roku) przyjęta została uchwałą Sejmiku Województwa Lubelskiego w dniu 24 czerwca 2013 r.

Zakłada się, że jeżeli otoczenie regionu nie zostanie dotknięte długotrwałym, głębokim załamaniem gospodarczym to przyjęta strategia przyczyni się m.in. do kulturalnej i społecznej integracji regionu lubelskiego poprzez przełamanie obecnych partykularyzmów subregionalnych i związanego z tym słabego poczucia tożsamości regionalnej.

Na podstawie diagnozy prospektywnej m.in. w obszarze kultury wyznaczono czwarty cel strategiczny: *Funkcjonalna, przestrzenna, społeczna i kulturowa integracja regionu*. Zakłada się w nim, że region zintegrowany poczuciem społecznej tożsamości terytorialnej, wspomaganej silnymi więziami współzależności gospodarczej i kulturowej, ze sprawnym systemem wewnętrznej komunikacji i transportu, ma znacznie większe szanse na rozwój w otwartej, konkurencyjnej gospodarce, niż region fragmentowany, którego poszczególne układy lokalne nie są zdolne do współpracy, a mieszkańcy mają nikłą świadomość wspólnych korzeni i wspólnych interesów.

Ww. cel strategiczny realizowany będzie m.in. za pomocą celu operacyjnego 4.3: *Wzmacnianie społecznej tożsamości regionalnej i rozwijanie więzi i współpracy wewnątrzregionalnej* m.in. przez odwoływanie się do tradycji wielokulturowości i włączaniu jej do regionalnych programów edukacyjnych i selektywnie wspieranych działań kulturotwórczych oraz stymulowanie podejmowania wspólnych przedsięwzięć gospodarczych, organizacyjnych i edukacyjnych.

W ramach celu operacyjnego wskazano 6 kierunków działań w perspektywie do 2020 roku, w tym 1 do 2030 roku:

- Opracowanie programów edukacyjnych nt. historii regionu, jego tradycji etnicznych i kulturowych, włączenie ich do nurtu edukacji obywatelskiej w szkołach.
- Wspieranie inicjatyw odtwarzania tradycji kulturowych, gospodarczych i etnicznych regionu, wzmacnianie ich edukacyjnej i kulturotwórczej roli (w perspektywie do 2030 roku).
- Wspieranie organizacji prowadzących działalność promującą tradycje regionu oraz jego szanse rozwojowe.
- Stymulowanie podejmowania i wspieranie wspólnych przedsięwzięć gospodarczych, społecznych, edukacyjnych i kulturalnych (np. odtwarzania tradycji) przez społeczności lokalne.
- Kompleksowe i systemowe oznakowanie tras turystycznych i dziedzictwa kulturowego regionu.

- Powołanie regionalnego forum terytorialnego.

W efekcie ma zostać wzmocnione poczucie wspólnoty regionalnej, osadzenie jej w tradycji i historii oraz wykorzystywanie tych czynników dla podejmowania nowych inicjatyw kulturotwórczych i edukacyjnych wskazujących na możliwości wykorzystania tych czynników dla celów rozwojowych. Działania te mogą pobudzić aktywność społeczną, która może stać się jednym z czynników dynamizujących rozwój i poprawę warunków życia mieszkańców.

Ponadto, realizacja celu pozwoli na usprawnienie funkcjonowania samorządów lokalnych w regionie. Współpraca władz samorządowych umożliwi poszerzenie ogólnoregionalnych inicjatyw gospodarczych, społecznych i edukacyjnych, przyczyniając się do rozwoju gospodarczego i poprawy warunków życia mieszkańców.

Společne inicjatywy mieszkańców zwiększą ich aktywność obywatelską, co przyczyni się do podniesienia poziomu edukacji, tworzenia i uczestnictwa w kulturze, a także do lepszego współdziałania władz samorządowych ze społecznościami lokalnymi.

b) Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego

Plan Zagospodarowania Przestrzennego województwa lubelskiego został opracowany przez Biuro Planowania Przestrzennego w Lublinie – jednostkę organizacyjną Województwa Lubelskiego i przyjęty przez Sejmik Województwa Lubelskiego w lipcu 2002 roku. Od sierpnia roku 2006 trwają przygotowania do jego zmiany. Kierunki oraz zakres zmian w zagospodarowaniu przestrzennym omawiają szczegółowo Raport o Stanie Zmian w Zagospodarowaniu Przestrzennym Obszaru Województwa Lubelskiego (2006 r.) oraz Raport o Zmianach w Zagospodarowaniu Przestrzennym Województwa Lubelskiego (2013). W ramach prac nad zmianą Planu sporządzona została część diagnostyczna obejmująca Uwarunkowania zewnętrzne (2009) oraz Uwarunkowania wewnętrzne (2011).

Obowiązujący Plan był opiniowany, pod kątem ochrony dziedzictwa kulturowego, w różnych jej aspektach, przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie. Jego autorzy szczególnie mocno artykułują wartości dziedzictwa kulturowego i konieczność ich ochrony, jako przesłankę do aktywizacji społecznej i gospodarczej województwa lubelskiego, a także jako istotny czynnik zachowania kulturowej odrębności i tożsamości regionu, stanowiącego fragment wschodniej granicy Unii Europejskiej z wynikającymi z tego statusu konsekwencjami transgraniczności.

W Planie sformułowano tezę, iż ten obszar administracyjny państwa posiada liczne, zróżnicowane pod względem genezy, form funkcjonalnych, przestrzennych, strukturalnych, budowlanych i architektonicznych zespoły i obiekty zabytkowe. Wyróżniono obszary, zespoły urbanistyczno – ruralistyczne i pojedyncze obiekty zabytkowe objęte (lub wskazane do objęcia) ochroną planistyczną i konserwatorską.

Kierunki polityki przestrzennej zawarte w Planie zostały powiązane z określonymi w strategii rozwoju województwa celami strategicznymi.

Z definicji Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami wynika, że za najważniejsze uznać należy zapisy Planu Zagospodarowania Przestrzennego zawarte w t. I., rozdz. IX, p. 9. „Kultura”, w którym scharakteryzowano w ujęciu syntetycznym wszystkie istotne kulturowe składniki przestrzeni podlegające ochronie, badaniom, waloryzacji, ocenie zagrożeń oraz programom rozwoju (w tym rewitalizacji, rekonstrukcji i rewaloryzacji), a także reaktywacji turystycznej w odniesieniu do dawnych (historycznych) szlaków handlowych, powiązanych z siecią osadniczą. Za wyjątkowo istotny uznać należy podpunkt rozdziału dotyczący miejsc pamięci związanych z ważnymi dla narodu i państwa wydarzeniami, w tym szczególnie z historią walki o niepodległość w czasach porzbiorowych, II Rzeczypospolitej, II wojny światowej (ze szczególnym uwzględnieniem Holocaustu), a także, co w historii „Lubelszczyzny” równie ważne, z historią najnowszą.

W Planie kierunki polityki przestrzennej powiązane zostały (zgodnie ze strategią rozwoju województwa) z działaniami na rzecz rozwoju kultury i ochrony walorów przyrodniczo – krajobrazowych regionu, co ma bezpośredni związek z kreowaniem konkurencyjności – tzw. produktu turystycznego (istotnego z punktu widzenia polityki ekonomicznej województwa). Produkt ten ma być oparty na unikatowych w skali ogólnokrajowej wartościach zagregowanych środowiska przyrodniczego i krajobrazu, wartościach dziedzictwa kulturowego oraz etnograficznych (etnologicznych) potencjałach

twórczości ludowej, przesądzających o możliwości kreowania „produktów regionalnych” w wielu sferach wytwórczych.

Ważne dla ochrony dziedzictwa kulturowego są przyjęte w Planie zasady, wśród których istotne znaczenie dla ochrony zabytków i opieki nad zabytkami mają przede wszystkim:

- ochrona zasobów kultury materialnej i niematerialnej oraz utrzymanie ładu przestrzennego w obrębie dawnych układów urbanistycznych i obszarów proponowanych do ochrony krajobrazu kulturowego (w tym parków kulturowych),
- przeznaczanie obszarów predestynowanych do ochrony przyrodniczej i krajobrazowej oraz obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe o różnym reżimie ochronnym, oparte o dokładne rozpoznanie zasobów, waloryzację terenu i określenie odporności środowiska na antropopresję,
- tworzenie spójnego systemu ekologicznego poprzez rozwój wieloprzestrzennych obszarów ochrony środowiska naturalnego i kulturowego,
- promocja obszarów koncentracji walorów turystycznych, zespołów i obiektów zabytkowych w celu ich gospodarczego wykorzystania,
- zasada maksymalnej integracji działań na rzecz ochrony środowiska, w szczególności walorów krajobrazowych, przyrody, ochrony bioróżnorodności przyrody i krajobrazu kulturowego w sferze badawczej, społeczno – gospodarczej i ekonomicznej oraz w wojewódzkich programach sektorowych, na obszarach transgranicznych i na obszarach stykowych z sąsiednimi województwami,
- ograniczanie negatywnych skutków działalności urządzeń infrastruktury technicznej, społecznej i gospodarczej oraz różnych form aktywności społecznej i gospodarczej na środowisko naturalne i kulturowe.

Plan wskazuje także na konieczność wykonania studiów programowo – przestrzennych dla: wskazanych stref koncentracji walorów turystycznych, ochrony zabytkowej architektury drewnianej terenów pogranicza, projektowanych parków i rezerwatów kulturowych, projektowanych szlaków kulturowych, stref uzdrowiskowych. Opracowanie ww. studiów określone zostało jako zadanie władz województwa. Uznano także za konieczne sporządzenie przez inne jednostki samorządowe miejscowych planów rewitalizacji, rewitalizacji i zagospodarowania przestrzennego wybranych zabytkowych centrów miast historycznych.

W Planie zawarto także wykaz działań i zadań, w ujęciu przedmiotowym i podmiotowym (między innymi w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego), których realizacja jest niezbędna dla osiągnięcia założonych w Planie celów.

Należy podkreślić, iż omawiany Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa, zgodnie ze współczesnymi założeniami polityki przestrzennej państwa, wiąże sferę ochrony dziedzictwa kulturowego ze sferą ochrony środowiska przyrodniczego w zakresach krajowego systemu obszarów chronionych, obszarów o kluczowym znaczeniu dla dziedzictwa przyrodniczego Europy i kraju, a także w zakresie wyznaczenia stref koncentracji walorów turystyczno – wypoczynkowych i stref ochrony obszarów o walorach specjalnych, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów uzdrowiskowych, obszarów ochrony krajobrazu wizualnego oraz obszarów dolin rzecznych i pobraży zbiorników wodnych.

W 2015 r. Projekt zmiany Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego poddany był konsultacjom społecznym. Ustalenia projektu Planu w odniesieniu do przestrzeni kulturowej regionu obejmują przede wszystkim:

- cele i zasady kształtowania środowiska kulturowego,
- kierunki działań i działania służące ochronie i wykorzystywaniu walorów dziedzictwa kulturowego,
- przestrzenne warunki realizacji regionalnej polityki rozwoju oraz rekomendacje dla podmiotów realizujących politykę przestrzenną w regionie w zakresie dziedzictwa kulturowego.

W ramach ochrony i kształtowania tożsamości regionalnej, jako podstawowe płaszczyzny działań projekt Planu wskazuje:

- obiekty i przestrzenie o wybitnych walorach kulturowych wymagające szczególnego eksponowania w przestrzeni krajowej i europejskiej,
- struktury kulturowe o charakterze węzłowym, liniowym, pasmowym i strefowym kształtujące tożsamość regionalną,
- działania ochronne w odniesieniu do różnych typów obiektów dziedzictwa kulturowego.

c) Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 - 2020

Podstawowym dokumentem służącym realizacji Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego jest Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020 przyjęty decyzją Komisji Europejskiej C(2015)887 z dnia 12 lutego 2015 r.

Działania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zawierają się w celu tematycznym nr 6: *Zachowanie i ochrona środowiska oraz promowanie efektywnego gospodarowania zasobami*, w Priorytecie inwestycyjnym 6 c: *Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego*.

Jako uzasadnienie wybranego priorytetu wskazano, że zgodnie z celami UE, niezbędne są inwestycje w infrastrukturę, które wpłyną na zwiększenie możliwości zatrudnienia, w perspektywie długookresowej poprzez podniesienie konkurencyjności regionu. Dostrzeżono potencjalne możliwości w obszarze infrastruktury turystycznej i kulturalnej wykorzystującej walory przyrodniczo - krajobrazowe, czyste środowisko, a także bogactwo dziejów oraz spuściznę wielu przenikających się kultur. Na podstawie Umowy Partnerstwa podano zapis: zwiększenie konkurencyjności gospodarki i efektywności wykorzystania zasobów naturalnych i kulturowych oraz ich zachowanie. Jako podstawę wyboru priorytetu ze Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego zapisano: Dziedzictwo kulturowe oraz przyrodnicze jako ważne czynniki budowania tożsamości mieszkańców województwa, a zarazem zasoby na bazie których pojawiają się nowe modele biznesu - cel strategiczny 4, cel operacyjny 4.3, 4.5.

Strategia inwestycyjna Programu zakłada dofinansowanie zadań realizowanych w ramach celów szczegółowych: *Zwiększona dostępność zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego regionu* i *Wzmocnione mechanizmy ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie* w łącznej kwocie 70.707.126,00 EURO, co stanowi 3,17 % EFRR w ramach osi priorytetowej 7 *Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego*. Wkład krajowy 12.477.729,00 EURO.

Oś priorytetowa 7 będzie realizowana m.in. poprzez priorytet: 6 c *Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego*. Działanie ma na celu zwiększenie dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego jednego z ciekawszych kulturowo regionów Polski. Stwierdza się, że bogactwo tradycji i czyste środowisko nie są w pełni wykorzystywane dla tworzenia dochodu i nowych miejsc pracy. Jako przyczynę braku możliwości całkowitego wykorzystania potencjału regionu ustalono niedostateczny stan infrastruktury kultury i turystyki.

d) Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego

Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego, został opracowany w oparciu o Uchwałę Nr XXIX/412/04 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 28 grudnia 2004 r. Program jest istotnym narzędziem wspierania rozwoju województwa i poprawy jego atrakcyjności. Jest niezbędnym narzędziem porządkującym potrzeby województwa w tej sferze polityki regionalnej, tworząc założenia skojarzonych działań i koordynacji lokalnych programów rewitalizacji i rozwoju miast. Jego celem jest radykalna poprawa kondycji ośrodków miejskich na Lubelszczyźnie, ich ładu przestrzennego i zasobów kulturowych.

Obszary objęte różnymi formami ochrony prawnej w zasadzie zlokalizowane są na terenach wiejskich. W nielicznych tylko przypadkach sięgają granic miast lub częściowo

się w nich znajdują. Sąsiedztwo atrakcyjnych przyrodniczo terenów w połączeniu z zabytkami dziedzictwa kulturowego podnosi atrakcyjność położonych w pobliżu miast. Dotyczy to miast położonych w sąsiedztwie lub obrębie: obszaru Roztocza (Zamość, Biłgoraj), Chełmskiego Parku Krajobrazowego (Chełm), Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego (Włodawa), Kazimierskiego Parku Krajobrazowego (Puławy, Kazimierz Dolny), Lasów Janowskich (Janów Lubelski), doliny Wisły (Anopol, Kazimierz Dolny, Puławy, Dęblin), doliny Bugu (Terespol, Włodawa, Hrubieszów).

W miastach województwa lubelskiego istnieją warunki do stworzenia atrakcyjnych produktów markowych polskiej turystyki. Istnieje możliwość oparcia ich na bogatym dziedzictwie kulturowym (stare miasto: Zamość, Lublin, Kazimierz Dolny, twierdze: Zamość i Dęblin, obiekty trzech kultur we Włodawie i wiele innych). Taką możliwość dają też walory przyrodnicze Roztocza, Polesia, doliny Bugu i Wisły oraz innych terenów o istotnym potencjale turystycznym. Udostępnienie dóbr turystycznych wymienionych ośrodków i stref turystycznych będzie wymagało stworzenia infrastruktury obsługi ruchu turystycznego. Strefy turystyczne Roztocza i Polesia tworzą pasma biegnące przez granicę polsko – ukraińską, a dolina Bugu łączy Polską część obszarów turystycznych z ukraińską i białoruską.

Na podstawie analizy za cel nadrzędny uznano: *Poprawę atrakcyjności i konkurencyjności miast regionu służącą zrównoważonemu rozwojowi województwa*. Dla jego osiągnięcia przewiduje się realizację zadań skierowanych na poprawę standardów życia mieszkańców i przyjezdnych, poprawę standardów i zwiększenie możliwości funkcjonowania podmiotów gospodarczych oraz instytucji publicznych i organizacji społecznych. Zależy to w głównej mierze od wyposażenia miast w odpowiednią bazę infrastrukturalną obejmującą w szczególności bazę niezbędną dla działalności ekonomicznej, od której w głównej mierze zależeć będzie stabilny i zrównoważony rozwój miast regionu.

Należy tu również mieć na uwadze, iż poprawa atrakcyjności miast regionu obejmuje także poprawę ładu przestrzennego jednostek miejskich we wszystkich jego aspektach. Jest to nie tylko ważne dla dotychczasowych mieszkańców miast, ale także dla potencjalnych inwestorów i osób zainteresowanych osiedleniem się.

Cel ma być osiągnięty w trzech priorytetach:

1. Rewitalizacja zdegradowanych terenów miejskich.

Jak czytamy w uzasadnieniu: zjawisko degradacji przestrzeni miejskiej w mniejszej bądź większej skali zaobserwować można w każdym mieście Lubelszczyzny. Dotyczy ono zarówno historycznej, zabytkowej tkanki miast, dzielnic mieszkaniowych, terenów powojaskowych, przemysłowych oraz przestrzeni publicznych miast.

Degradacja terenów zespołów i obiektów zabytkowych stanowi istotną barierę w planach rozwojowych miast. Niestety w przeważającej większości stan zachowania tych najbardziej wartościowych z punktu widzenia architektoniczno – historycznego dzielnic miast można uznać za dalece niezadowalający. Zjawisko to występuje zarówno w głównych ośrodkach, gdzie przykładem może być Lublin (Stare Miasto), jak i w małych miasteczkach. Problem ten w istotny sposób ogranicza szanse rozwoju turystyki na terenie województwa.

2. Poprawa standardów funkcjonowania i rozwoju miast.

W uzasadnieniu czytamy, że niskie standardy wielu miast Lubelszczyzny stanowią jedną z najpoważniejszych barier rozwojowych regionu. Rzadka sieć miast, niedostateczna jakość infrastruktury obniża poziom życia mieszkańców oraz hamuje rozwój bazy ekonomicznej. Istotne bariery i zagrożenia koncentrują się w sferze infrastruktury komunikacyjno – drogowej oraz gospodarce odpadami.

Niezadowalający stan infrastruktury drogowej oraz niedorozwój transportu publicznego obsługującego tereny miejskie i podmiejskie hamuje rozwój działalności gospodarczej, zmniejsza mobilność ludności oraz zwiększa ryzyko wypadków.

Dlatego też jednym z podstawowych priorytetów służących zwiększeniu atrakcyjności miast regionu są działania nakierowane na poprawę standardów funkcjonowania i rozwoju miast, w tym działania wspierające rozwój ich bazy ekonomicznej i poprawę ich ładu przestrzennego.

3. Wzrost i efektywne wykorzystanie potencjału miast.

Uzasadnienie informuje, że województwo lubelskie należy do najslabiej zurbanizowanych w kraju, gdzie sieć miast jest bardzo rzadka, a istniejące ośrodki nie

posiadają wystarczającego potencjału gospodarczo – ekonomicznego, co w znacznym stopniu wpływa na zmniejszenie możliwości generowania przedsiębiorczości, aktywności oraz innowacyjności w regionie. Niewystarczająca jakość i różnorodność funkcji miast regionu w znacznym stopniu utrudnia też niezbędną restrukturyzację otaczających je obszarów wiejskich. Pomimo licznych słabości jednostki miejskie regionu posiadają także swoje mocne strony i szanse dające podstawy dla ich stabilnego rozwoju. Potencjał ten wynika, bądź z ich aktualnego poziomu rozwoju społeczno – gospodarczego, bądź też z racji indywidualnych, specyficznych cech. Wobec powyższego jednym z priorytetów Programu Rozwoju i Rewitalizacji Miast powinien być wzrost i efektywne wykorzystanie potencjału miast.

Priorytety będą realizowane w ramach celów szczegółowych.

e) Koncepcja programowo – przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim

Koncepcję programowo – przestrzenną rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim Zarząd Województwa Lubelskiego przyjął uchwałą Nr CLXVIII/1984/08 z dnia 7 października 2008 r.

Podstawą prawną dla opracowania Koncepcji jest art. 38 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. W myśl tego artykułu organy samorządu województwa są upoważnione do sporządzania analiz na potrzeby planu zagospodarowania przestrzennego województwa, zawierających ocenę obecnego stanu oraz propozycje rozwiązań umożliwiających rozwój danej sfery.

Dokument powstał w Biurze Planowania Przestrzennego w Lublinie. Celem opracowania jest sporządzenie rekomendacji do Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego, a także koordynacja w zakresie sporządzania programów i projektów dotyczących turystyki i rekreacji w regionie. Określa możliwości zrównoważonego rozwoju gospodarki turystycznej poprzez propagowanie rozwoju różnorodnych form turystyki i rekreacji, racjonalne i efektywne wykorzystanie bazy turystycznej, zasobów ludzkich, przyrodniczych, kulturowych, materialnych i finansowych. Uwzględnia wnioski i informacje zgłoszone przez urzędy i instytucje w trakcie jego powstawania oraz sugestie samorządów lokalnych dotyczące aktywizacji gmin w zakresie gospodarki turystycznej. Powyższy dokument zawiera cele, priorytety i kierunki rozwoju sektora turystyczno - rekreacyjnego, pokazuje również działania o znaczeniu strategicznym adresowane do podmiotów kształtujących politykę gospodarczą i społeczną regionu, która powinna wpływać znacząco na ogólną poprawę sytuacji gospodarczej województwa i przyczyniać się do jego promocji.

Powyższy dokument zawiera: cele główne i kierunki rozwoju sektora turystyki i rekreacji syntezę diagnozy uwarunkowań rozwoju turystyki, identyfikację głównych rodzajów produktu turystycznego, waloryzacje przestrzeni turystycznej województwa oraz źródła finansowania rozwoju turystyki. Wskazuje na rolę administracji publicznej oraz innych podmiotów w zakresie wsparcia rozwoju produktów turystycznych. Pokazuje główne potrzeby inwestycyjne na rzecz poprawy jakości przestrzeni turystycznej, zalecenia do planów zagospodarowania przestrzennego i wskaźniki monitorowania realizacji programu.

Dokonyje też oceny oddziaływania na środowisko koncepcji programowo przestrzennej rozwoju turystyki i rekreacji i związanych z nią problemów ochrony środowiska.

f) Kontrakt Terytorialny dla Województwa Lubelskiego

W dniu 5 grudnia 2014 r. podpisany został Kontrakt Terytorialny dla Województwa Lubelskiego zatwierdzony uchwałą Nr 235 Rady Ministrów z dnia 14 listopada 2014 r. Przedmiotem Kontraktu jest określenie celów i przedsięwzięć priorytetowych o istotnym znaczeniu dla rozwoju kraju oraz Województwa Lubelskiego, co do których Strony deklarują współpracę w ramach realizacji właściwych programów operacyjnych na lata 2014 - 2020, służących realizacji Umowy Partnerstwa w zakresie polityki spójności oraz innych instrumentów, z których mogą być finansowane przedsięwzięcia priorytetowe przyczyniające się do osiągnięcia celów Kontraktu.

W zakresie kultury jako podstawowe zadanie priorytetowe wpisano: Wieloletni projekt „Muzeum - Miejsce Pamięci w Sobiborze (Państwowe Muzeum na Majdanku)” realizowany przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na liście przedsięwzięć warunkowych, których realizacja jest uzależniona między innymi od dostępności środków finansowych znalazły się projekty: Rewitalizacja Akademii Zamojskiej w Zamościu, Muzeum Lubelskie - ochrona dziedzictwa przeszłości i nowe wyzwania przyszłości: edukacja, nauka, innowacyjność, promocja regionu, turystyka. Podtytuł: "Lubelskie! Smakuj życie kulturowo".

g) Przestrzenne aspekty lokalizacji energetyki wiatrowej w województwie lubelskim – opracowanie studialne

W 2011 r. Biuro Planowania Przestrzennego w Lublinie opracowało dokument Przestrzenne aspekty lokalizacji energetyki wiatrowej w województwie lubelskim.

W studium zauważono, że przy lokalizacji urządzeń energetyki wiatrowej istotnym uwarunkowaniem jest prawna i planistyczna ochrona zabytków. U jej podstaw leży m.in. potrzeba zapobiegania zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków oraz konieczność ochrony ich otoczenia przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

W związku z powyższym wyklucza się lokalizację elektrowni wiatrowych:

- w otoczeniu obiektów zabytkowych, gdzie konieczne jest wyznaczenie stref ochrony widokowej na zabytek na podstawie studiów krajobrazowych.
- wokół Pomników Zagłady, gdzie na podstawie ustawy z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady (Dz. U. 1999 Nr 41 poz. 412, z późn. zm.) wprowadza się strefę ochronną, którą stanowi pas gruntu o szerokości nie większej niż 100 m od granic Pomnika Zagłady. Obszar i granice stref ochronnych powinny być określone w sposób zapewniający Pomnikom Zagłady niezbędną ochronę w sposób jak najmniej uciążliwy dla osób trzecich.
- w obszarze wytypowanym do utworzenia parku kulturowego. Sytuowanie instalacji wykorzystującej energię wiatru w rejonach otaczających obszary o najcenniejszym zachowanym krajobrazie kulturowym nie powinno istotnie oddziaływać na ten krajobraz.
- na terenach miejsc pamięci, tj. miejsc bitew i innych wydarzeń historycznych.

II. Dziedzictwo kulturowe województwa lubelskiego - w zarysie

1. Dziedzictwo kulturowe województwa lubelskiego

a) Zabytki na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO

Na terenie województwa lubelskiego jeden obiekt uzyskał w 1992 r. wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Jest nim Stare Miasto w Zamościu.

Miasto położone jest na pd. – wsch. skraju Wyżyny Lubelskiej, w obrębie Padolu Zamojskiego, zajmując płaskie wyniesienie nad doliną rozlewisk rzek Łabuńki i Topornicy. Zespół zabytkowy obejmuje układ miasta wraz z fortyfikacjami ukształtowanymi od XVI do XIX w. Idealne pod względem struktury przestrzennej i organizacyjnej, wielofunkcyjne miasto – twierdza, założył w 1580 r. kanclerz wielki koronny hetman Jan Zamoyski, wg proj. włoskiego architekta Bernarda Morando. Nawiązywało do wzorów włoskich z poł. XVI w. tj. działalności Pietro Cataneo i Sanmichele. Stało się jedną z najwybitniejszych realizacji europejskiej późnorenansowej myśli urbanistycznej. Jego plan uwzględniał dwa sprzężone elementy – rezydencję i miasto, ujęte wspólnym obwodem obronnym o 7 bastionach połączonych kurtynami. Zaplanowana fuzja dwóch różnych zespołów – szachownicowego miasta oraz rezydencji z własnym wewnętrznym obwarowaniem bastionowym, na równi z warunkami terenowymi zdecydowały o odstąpieniu od ścisłej geometrii. Oś podłużną wyprowadzono z zamku, podkreślając ją arterią komunikacyjną przecinającą pośrodku Rynek Wielki. Północ miasta z południem spięto osiami poprzecznymi, łącząc w części zachodniej – gmach Akademii z zespołem kolegiaty, w centrum – Rynek Solny z Rynkiem Wodnym. Do najważniejszych akcentów architektonicznych należały: zamek, Akademia, kolegiata i ratusz. Zabudowa mieszkalna na regularnych działkach, uzyskała reprezentacyjną formę architektoniczną, zwłaszcza w podcieniowych ciągach pierzei rynkowych. Wzory włoskie nabrały tu cech lokalnych, np. w postaci rozpowszechnionych w Polsce attyk, czerpiących z motywów architektonicznych pochodzenia niderlandzkiego. W rezultacie polityki hetmana Zamoyskiego sprowadzania do miasta wielonarodowościowej grupy kupców i rzemieślników, zgodnie koegzystowały kościoły różnych wyznań – prawosławny, grecki i ormiański oraz bożnica. Pojawiały się kolejne katolickie zespoły sakralne, o imponująco bogatej szacie architektonicznej, przeznaczone dla zgromadzeń franciszkanów, bonifratrów, reformatów i klarysek. Masywne bastionowe umocnienia miasta otwierały się ku głównym szlakom komunikacyjnym trzema bramami o funkcjach reprezentacyjno – obronnych: Lubelską, Lwowską i Szczebrzeszyńską. Całość otoczono fosą oraz zalewą wodną od zachodu i południa. Późnorenansowa twierdza bastionowa stanowiła na gruncie polskim całkowitą nowość techniczną, rozpowszechnioną dopiero w następnym stuleciu.

Twierdza Zamość przez wieki unowocześniana, w 1821 r. została odsprzedana przez Zamoyskich rządowi Królestwa Polskiego. Otrzymała wówczas status „twierdzy krajowej”, a konsekwencją tej decyzji była jej generalna modernizacja przeprowadzona w latach 1821 – 1831 pod kierunkiem wybitnego fortyfikatora gen. Jana Mallet – Malletskiego. Historyczne budowle utraciły wówczas w znacznym stopniu cechy pierwotne, m.in. usunięto wspaniałe attyki. Rozbudowa umocnień zewnętrznych twierdzy spowodowała konieczność wprowadzenia dodatkowych wjazdów do miasta. Zatem obok starych Bram – Lubelskiej i Lwowskiej, pojawiła się Brama Lubelska Nowa oraz Lwowska Nowa, otrzymując cechy stylowe tzw. militarne empiru. Wsiedlona z centrum miasta ludność cywilna osiadła na dawnym Przedmieściu Lwowskim, gdzie utworzono Nową Osadę, późniejsze Nowe Miasto. Pomimo kontynuowania modernizacji twierdzy w l. 30, 40. XIX w., dosyć niespodziewanie, w 2 poł. stulecia oceniono ją jako przestarzałą i zdecydowano o skasowaniu (1866 r.). Z miejsca rozpoczął się proces likwidacji elementów obwodu fortyfikacyjnego. Tak zakończyła się bojowa rola Twierdzy, która kilkakrotnie dzielnie stawiała czoła nieprzyjaciółom, jak choćby w 1648 r., podczas oblężenia przez wojska kozackie i tatarskie pod wodzą B. Chmielnickiego, w 1656 r. w czasie oblegania przez Szwedów pod dowództwem Karola X Gustawa, czy podczas Powstania Listopadowego, jako ostatni w kraju punkt oporu, dowodzony przez gen. Jana Krysińskiego. Po ustąpieniu

ograniczeń wojskowych, pod k. XIX w. nastąpiło ożywienie Zamościa jako miejskiego ośrodka administracyjno – gospodarczego.

Świadomość wyjątkowej wartości zabytkowej miasta – twierdzy spowodowała, że już w okresie międzywojennym zapoczątkowano proces odbudowy niszczących fortyfikacji. Na przełomie I. 20. i 30. XX w. przeprowadzono pierwsze prace restauracyjne przy obydwóch Bramach Lwowskich (T. Zaremba i M. Wtorzecki). W 1936 r. renesansowy zespół miasta – twierdzy Zamość uznano oficjalnie za zabytek i objęto ścisłą ochroną konserwatorską. Kolejnymi pracami konserwatorskimi przy Bramie Lwowskiej Starej kierował w latach 1938 – 39 profesor Politechniki Warszawskiej arch. J. Zachwatowicz. Po II wojnie światowej, w latach 70 – 80 przeprowadzono kompleksową restaurację, w związku z zamierzonym wpisaniem Zamościa na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO. Podjęto wówczas rewaloryzację założenia architektoniczno – przestrzennego, łącznie z fortyfikacjami. Główne prace badawcze, projektowe i wykonawcze realizowano w ramach oddziałów: warszawskiego, lubelskiego i zamojskiego P.P. Pracowni Konserwacji Zabytków oraz Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Budownictwa Komunalnego, potem Kombinat Budownictwa Komunalnego. Substancja zespołu urbanistyczno – obronnego jest objęta ochroną konserwatorską i podlega permanentnej restauracji.

b) Zabytki uznane przez Prezydenta RP za pomniki Historii Państwa Polskiego

Na terenie województwa lubelskiego znajdują się cztery Pomniki Historii:

„Zamość” - historyczny zespół miasta w zasięgu obwarowań XIX w.” uznany za Pomnik Historii Zarządzeniem Prezydenta RP z dnia 8 września 1994 r. (MP Nr 50, poz. 426). Pomnik obejmuje układ miasta wraz z fortyfikacjami ukształtowanymi od XVI do XIX w. Granice określa załącznik graficzny do rozporządzenia.

„Kazimierz Dolny” uznany za Pomnik Historii Zarządzeniem Prezydenta RP z dnia 8 września 1994 r. (MP Nr 50, poz. 417). Granice określa załącznik graficzny do rozporządzenia.

„Kozłówka – zespół pałacowo – parkowy” uznany za Pomnik Historii Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 25 kwietnia 2007 r. (Dz. U. Nr 86, poz. 573). Celem tej ochrony jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne i artystyczne, zespołu, który od powstania w XVIII wieku przetrwał z kolejnymi nawarstwieniami stylowymi i wyposażeniem wewnątrz i jest obecnie jedną z najlepiej zachowanych rezydencji arystokratycznych w Polsce. Granice określa załącznik graficzny do rozporządzenia.

„Lublin — historyczny zespół architektoniczno-urbanistyczny” uznany za Pomnik Historii Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 25 kwietnia 2007 r. (Dz. U. Nr 86, poz. 574). Celem tej ochrony jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, artystyczne, wartości materialne i niematerialne, zespołu urbanistyczno - architektonicznego, nierozzerwalnie związanego z wieloma najważniejszymi wydarzeniami w historii Państwa Polskiego.

W skład Historycznego Zespołu Architektoniczno - Urbanistycznego m. Lublina wchodzi, jako elementy o zasadniczym znaczeniu strukturalnym i przestrzennym: Wzgórze Zamkowe z historyczną zabudową, Stare Miasto. Granice określa załącznik graficzny do rozporządzenia.

c) Znak Dziedzictwa Europejskiego

Znak Dziedzictwa Europejskiego to prestiżowy tytuł przyznawany przez Komisję Europejską by promować na szeroką skalę europejski wymiar obiektów historycznych. Został stworzony w celu wskazania znaczącej roli, jaką dziedzictwo europejskie odegrało w procesie integracji europejskiej, program ten ma docelowo stać się działaniem wspólnotowym, które wzmocni współpracę pomiędzy Unią Europejską i jej państwami członkowskimi. Program „Znak Dziedzictwa Europejskiego” ma być ponadto środkiem promowania i zachowywania obiektów kultury, zabytków, obiektów przyrodniczych lub miejskich, w tym również dziedzictwa nie mającego charakteru fizycznego, namacalnego i nienamacalnego, dziedzictwa współczesnego i tradycyjnego oraz miejsc, które mają

kluczowe znaczenie dla rozumienia historii i kultury Europy w jej wymiarze ponadnarodowym.

W grudniu 2014 r. zespół ekspertów przyznał Lublinowi Znak Dziedzictwa Europejskiego, jako miastu, które jest symbolem europejskich idei integracyjnych, ponadnarodowego dziedzictwa demokracji i tolerancji oraz dialogu kultur między Wschodem a Zachodem. Uznano, że idee przyświecające Unii Lubelskiej, reprezentowane są materialnie przez zachowane w mieście zabytki: kaplicę Trójcy Świętej na wzgórzu zamkowym w Lublinie, pomnik Unii Lubelskiej oraz bazylikę pw. św. Stanisława i klasztor dominikanów. W tym znaczeniu Znak ten obejmuje istotne aspekty budujące tożsamość całego miasta.

Uroczysta ceremonia wręczenia Znaku odbyła się 15 kwietnia 2015 r. w Brukseli.

d) Parki Kulturowe

Park kulturowy jest formą ochrony krajobrazu kulturowego mającą na celu utrzymanie i wyeksponowanie ukształtowanych w wyniku działalności człowieka wyróżniających się krajobrazowo terenów z zachowanymi zabytkami charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Dla terenu województwa lubelskiego zbadano i określono w 2005 r. obszary o potencjale kulturowo – przyrodniczym pozwalającym na utworzenie parków kulturowych. Delimitacja Parków Kulturowych uwzględniona jest w obowiązującym Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego i obejmuje 47 takich propozycji oraz 4 stref ochrony konserwatorskiej. W projekcie zmiany Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego zgodnie z opracowaniem Delimitacja Parków Kulturowych do PZPWL (ROBiDZ, 2006) wskazuje się 57 obszarów o potencjale do utworzenia parków kulturowych.

Wykaz proponowanych parków kulturowych: Archeologiczny Park Kulturowy Dolnej Chodelki (gm. Karczmiska, gm. Łaziska, gm. Wilków, gm. Opole Lubelskie); Archeologiczny Park Kulturowy Grzędy Sokalskiej (gm. Tomaszów Lubelski, gm. Jarczów, gm. Ulhówek); Białkopodlaski Park Kulturowy (m. i gm. Biała Podlaska); Chełmski Park Kulturowy (m. i gm. Chełm); Chodelski Park Kulturowy (gm. Chodel); Czemiernicki Park Kulturowy (gm. Czemierniki); Horodyski Park Kulturowy (gm. Wisznice); Hrubieszowski Park Kulturowy (gm. Hrubieszów); Jabłoński Park Kulturowy (gm. Jabłoń); Kodeński Park Kulturowy (gm. Kodeń); Kozłowiecki Park Kulturowy (gm. Kamionka); Lubartowski Park Kulturowy (m. Lubartów, gm. Serniki); Lubelski Park Kulturowy – Południowy (m. Lublin); Łęczyński Park Kulturowy (m. i gm. Łęczna); Międzyrzeczki Park Kulturowy (m. Międzyrzec Podlaski); Modliborzycki Park Kulturowy (gm. Modliborzyce); Mysłowski Park Kulturowy (gm. Wola Mysłowska); Nałęczowski Park Kulturowy (gm. Wąwolnica, m. i gm. Nałęczów); Okrzejski Park Kulturowy (gm. Kłoczew, gm. Krzywda); Opolski Park Kulturowy (m. i gm. Opole Lubelskie); Pawłowski Park Kulturowy (gm. Rejowiec Fabryczny); Park Kulturowy Doliny Środkowej Wisły (m. Dęblin, gm. Stężyca, m. gm. Puławy); Park Kulturowy Dolnego Wieprza (gm. Jeziorzany, gm. Baranów, gm. Ułęż); Park Kulturowy Florianka (gm. Józefów); Park Kulturowy Hola (gm. Stary Brus); Park Kulturowy Horostyta (gm. Dębowa Kłoda, gm. Wyryki, gm. Stary Brus); Park Kulturowy Jabłeczna (gm. Sławatycze); Park Kulturowy Kocka (m. i gm. Kock); Park Kulturowy Leśna Podlaska (gm. Leśna Podlaska); Park Kulturowy Łabunie (gm. Łabunie); Park Kulturowy Przełomu Środkowej Wisły – Południowy (gm. Łaziska, gm. Józefów); Park Kulturowy Przełomu Środkowej Wisły – Północny (gm. Wilków, m. i gm. Kazimierz Dolny, gm. Janowiec); Park Kulturowy Rejowiec (gm. Rejowiec); Park Kulturowy Renesansowego Założenia Lokacyjnego Zamościa (m. Zamość); Park Kulturowy Siedliszcze (gm. Siedliszcze); Park Kulturowy Stare Miasto (m. Lublin); Park Kulturowy Stołpie (gm. Chełm, gm. Rejowiec); Park Kulturowy Środkowej Bystrzycy i Kosarzewki (m. i gm. Bychawa, gm. Strzyżewice, gm. Zakrzew, gm. Zakrzówek); Park Kulturowy Umocnień Twierdzy Brzeskiej (gm. Terespol, gm. Zalesie); Podlaski Park Kulturowy (gm. Janów Podlaski); Południoworoztoczański Park Kulturowy (gm. Lubycza Królewska); Radzyński Park Kulturowy (m. Radzyń Podlaski); Roztoczański Park Kulturowy (gm. Adamów [pow. zamojski], gm. Zwierzyniec); Różański Park Kulturowy (gm. Włodawa); Sawiński Park Kulturowy (gm. Sawin); Sosnowicki Park Kulturowy (gm. Sosnowica); Studziański Park

Kulturowy (gm. Łomazy, gm. Piszczac, gm. Biała Podlaska); Suchowolski Park Kulturowy (gm. Wołyń); Tyszowiecki Park Kulturowy (gm. Tyszowce, gm. Werbkowice); Urzędowski Park Kulturowy (gm. Urzędów); Włodawski Park Kulturowy (m.gm. Włodawa); Wołyński Park Kulturowy (gm. Wołyń); Wojsławicki Park Kulturowy (gm. Wojsławice); Wrzelowiecki Park Kulturowy (gm. Opole Lubelskie); Wyrzycki Park Kulturowy (gm. Wyrzyki); Zawieprzycki Park Kulturowy (gm. Spiczyn); Żółkiewski Park Kulturowy (gm. Gorzków, gm. Krasnystaw).

Strefa ochrony konserwatorskiej ustalona w planie zagospodarowania przestrzennego jest formą ochrony krajobrazu kulturowego o umiarkowanym zakresie ochronnym, mającą zastosowanie na obszarach otaczających cenne obiekty chronione, stanowiących ich otulinę lub na obszarach krajobrazów historycznych. Wykaz proponowanych stref ochrony krajobrazu kulturowego (SOKK): Bystrzycka SOKK, Okrzejska SOKK, SOKK Twierdzy Brzeskiej, Nałęczowska SOKK.³

Pomimo powyższych ustaleń, na terenie województwa lubelskiego, dotychczas nie powstał żaden park kulturowy.

e) Rejestr Zabytków

Ogółem w województwie lubelskim wpisanych jest do rejestru zabytków - wg stanu na dzień 31 grudnia 2014 r. - : 3.788 zabytków nieruchomych.

Należy zaznaczyć, że podane w tabeli dane odnoszące się do kategorii zabytków, nie są jednoznaczne, ze względu na złożoność problematyki. Dane statystyczne wraz z przytoczonym zastrzeżeniem pochodzą od Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie.

historyczne układy przestrzenne	historyczne układy ruralistyczne	świątynie różnych wyznań	klasztory	inne obiekty sakralne	budowle użyteczności publicznej	pałace i wille	dwory	domy mieszkalne	budynki przemysłowe	parki	zabytki archeologiczne	cmentarze
36 ⁴	2	396	40	340	150	145	149	227	88	268	161	193

f) Zabytki nieruchome województwa w wojewódzkiej i gminnych ewidencjach zabytków

Wojewódzką ewidencję zabytków prowadzi Wojewódzki Konserwator Zabytków w formie kart ewidencyjnych: zabytków nieruchomych, zabytków ruchomych, zabytków archeologicznych, znajdujących się na terenie województwa (art. 22 ust. 2). Wojewódzka ewidencja zabytków obejmuje zabytki wpisane oraz nie wpisane do rejestru zabytków.

O włączeniu i wyłączeniu karty ewidencyjnej zabytków nieruchomych Wojewódzki Konserwator Zabytków zawiadamia Gminę właściwą dla miejsca położenia zabytku. Wykazy kart ewidencyjnych zabytków nieruchomych włączonych dotychczas do wojewódzkiej ewidencji zabytków zostały przekazane do dnia 6 grudnia 2010 r. przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie gminom i powiatom województwa lubelskiego.

Włączenie do wojewódzkiej ewidencji zabytków karty ewidencyjnej zabytku ruchomego może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku (art. 22 ust. 3).

Gminną ewidencję zabytków prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta) w formie kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków, inne zabytki nieruchome ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków (art. 22 ust. 4 i 5). Samorządy były zobligowane do założenia

³ Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego Tom II Kierunki Polityki Przestrzennej, Załącznik Nr 1 do Uchwały Nr XLV/597/02 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 29 lipca 2002 r.

⁴ Podana liczba zawiera 29 historycznych układów urbanistycznych.

gminnej ewidencji zabytków w terminie 2 lat od otrzymania od Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków wykazów zabytków włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków (art. 7 ustawy z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami - Dz. U. Nr 75 poz. 474).

Sposób prowadzenia ewidencji zabytków określa rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem.

g) Ochrona ustalana w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i decyzjach lokalizacyjnych

Jedną z prawnych form ochrony zabytków są ustalenia w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, stanowiących, po uchwaleniu przez Radę Gminy, prawo miejscowe. Wojewódzki Konserwator Zabytków, powiadomiony o przystąpieniu do sporządzania miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, formułuje wytyczne w zakresie ochrony krajobrazu kulturowego, stref ochrony dla zabytków nieruchomych oraz podaje spis zabytków znajdujących się w rejestrze zabytków i ewidencji. W dalszym toku postępowania plan podlega uzgodnieniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Ponadto, zgodnie z art. 7 pkt 4 cyt. ustawy z dnia 18 marca 2010 r., oprócz ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, obecnie ochronę zabytków zapewnia się poprzez ustalenia w decyzji o ustaleniu warunków lokalizacji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy i innych decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji – w odniesieniu do obiektów objętych ustawowymi formami ochrony konserwatorskiej oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków. Do czasu założenia gminnej ewidencji zabytków decyzje o ustaleniu lokalizacji celu publicznego oraz decyzje o warunkach zabudowy wydaje się po uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków – w odniesieniu do zabytków znajdujących się w wykazach, o których mowa powyżej (pkt e.)

2. Zabytki będące w posiadaniu Województwa Lubelskiego lub jednostek organizacyjnych Województwa Lubelskiego

Województwo Lubelskie posiada mienie, w zasobie którego znajdują się obiekty wpisane do rejestru zabytków województwa lubelskiego. Poniżej przedstawiono ich zestawienie.

We władaniu jednostek edukacyjnych pozostają:

1. kamienica przy ul. Dominikańskiej 5 w Lublinie,
2. budynek przy ul. Partyzantów 14 w Puławach.

Uwagi:

- zespół pałacowo – parkowy w Radzynie Podlaskim przy ul. Sitkowskiego 1. został przekazany w drodze darowizny na rzecz Starostwa Powiatowego w Radzynie Podlaskim zgodnie z uchwałą Nr XXXVI/593/2013 Sejmiku Województwa lubelskiego z dnia 28 października 2013 r.,
- budynek przy ul. Lwowskiej 19 w Zamościu przekazany w zarządzanie Zarządowi Nieruchomości Wojewódzkich w Lublinie w dniu 29 sierpnia 2014 r. i przeznaczony do sprzedaży uchwałą Nr XLIX/791/2014 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 31 października 2014 r.

Obiekty użytkowane przez wojewódzkie samorządowe instytucje kultury:

1. budynek teatru przy ul. G. Narutowicza 17 w Lublinie użytkowany przez Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie,
2. pałac Tarłów przy ul. Dolnej Panny Marii 3 w Lublinie użytkowany przez Wojewódzki Ośrodek Kultury w Lublinie,
3. zespół pałacowo – parkowy w Gardzienicach Pierwszych użytkowany przez Ośrodek Praktyk Teatralnych „Gardzienice”,

4. budynki przy ul. G. Narutowicza 4 w Lublinie, w tym 2 oficyny popijarskie, użytkowane przez Wojewódzką Bibliotekę Publiczną im. H. Łopacińskiego w Lublinie.

Uwagi:

- zespół dworsko – parkowy w Bronicach został protokolarnie przekazany byłym właścicielom w dniu 15 grudnia 2014 r.

5. użytkowane przez Muzeum Lubelskie w Lublinie:

- Brama Krakowska przy ul. Bramowej 1 w Lublinie.
- Zespół zamkowy przy ul. Zamkowej 9 w Lublinie.
- Willa przy ul. S. Żeromskiego 8 w Nałęczowie.
- Dworek Wincentego Pola przy ul. Kalinowszczyzna 13 w Lublinie.

Uwagi:

- Bożnica przy ul. Bożniczej 19 w Łęcznej protokolarnie przekazany byłym właścicielom w dniu 24 września 2014 r.

6. zespół krajobrazowo – architektoniczny skansenu przy Al. Warszawskiej 96 w Lublinie użytkowana przez Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie.

7. użytkowane przez Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym:

- Zamek w Janowcu – Oblasy,
- Dwór z Moniaków w Janowcu,
- Willa przy ul. Krzywe Koło 4 w Kazimierzu Dolnym.
- Willa przy ul. Małachowskiego 19 w Kazimierzu Dolnym.
- Kamienica ul. Senatorskiej 11/13 w Kazimierzu Dolnym.
- Spichlerz Ulanowskich przy ul. Puławskiej 54 w Kazimierzu Dolnym.
- Spichlerz Feiersteina przy ul. Puławskiej 60 w Kazimierzu Dolnym.
- Dwór z Gościeradowa przy ul. Podzamcze 20 w Kazimierzu Dolnym.

Uwagi:

- budynek przy ul. Plebanka 17a w Kazimierzu Dolnym przekazany został w zarządzanie Zarządowi Nieruchomości Wojewódzkich w Lublinie w dniu 10 stycznia 2012 r.

8. zespół pałacowo – parkowy w Kozłowie użytkowany przez Muzeum Zamoyskich w Kozłowie.

Obiekt użytkowany przez Zarząd Nieruchomości Wojewódzkich:

- zespół dworsko – parkowy w Zamieściu (właściwy obręb geod. Świerże),
- budynek przy ul. Lwowskiej 19 w Zamościu,
- budynek przy ul. Plebanka 17a w Kazimierzu Dolnym

Obiekt użytkowany przez Wojewódzkie Biuro Geodezji w Lublinie:

- budynek przy ul. Zamenhofska 2 w Zamościu.

Obiekty użytkowane przez jednostki ochrony zdrowia:

1. zespół dworsko – parkowy w Suchowoli użytkowany przez Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych w Suchowoli,
2. zespół pałacowo – parkowy w Celejowie użytkowany przez Samodzielny Publiczny Zakład Opiekuńczo – Lecznicy dla Psychicznie i Nerwowo Chorych w Celejowie,
3. zespół poklasztorny w Radecznicy użytkowany przez Samodzielny Publiczny Wojewódzki Szpital Psychiatryczny w Radecznicy,
4. zespół kościelno – klasztorny przy ul. Biernackiego 5/9 w Lublinie użytkowany przez Samodzielny Publiczny Szpital Wojewódzki im. Jana Bożego w Lublinie, zespół pałacowo – parkowy w Adampolu użytkowany przez Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Gruźlicy i Chorób Płuc w Adampolu,

5. zespół dworsko – parkowy przy ul. Abramowickiej 2 w Lublinie użytkowany przez Szpital Neuropsychiatryczny im. prof. M. Kaczyńskiego SP ZOZ w Lublinie,
6. zespół pałacowo – parkowy w Łysołajach użytkowany przez Samodzielny Publiczny Psychiatryczny Zakład Opiekuńczo - Lecznicy w Celejowie.

Samorząd Województwa Lubelskiego systematycznie realizuje kolejne inwestycje i remonty również w obiektach zabytkowych. Dla przykładu w latach 2009 – 2014 wykonano roboty budowlano - remontowe w dwóch obiektach administrowanych przez Zarząd Nieruchomości Wojewódzkich w Lublinie, z których jeden jest wpisany do rejestru zabytków Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie a drugi objęty ochroną konserwatorską Miejskiego Konserwatora Zabytków w Lublinie. Prace remontowe prowadzono w budynku dworu w Zamieściu i budynku dworku przy ul. Uniwersyteckiej 4 w Lublinie.

Budynek dworu w Zamieściu wpisany został do rejestru zabytków Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie pod nr A-179 w dniu 11.07.1995 r. Wybudowany został w latach dwudziestych XX w., jest budynkiem parterowym z poddaszem użytkowym częściowo podpiwniczonym. Po II wojnie światowej budynek był użytkowany przez służbę zdrowia, w latach sześćdziesiątych XX w. dokonano jego przebudowy. W części południowej wydzielono lokal mieszkalny, który jest obecnie wynajmowany, pozostała część budynku jest nieużytkowana. Według uzyskanych przez nas informacji około roku 2005 r. część poddasza uległa niewielkiemu pożarowi, który nie uszkodził elementów konstrukcyjnych budynku, w tym pokrycia dachu.

Budynek dworku przy ul. Uniwersyteckiej 4 w Lublinie objęty jest ochroną konserwatorską Miejskiego Konserwatora Zabytków w Lublinie, prace projektowe i roboty remontowe wykonywane były w oparciu o jego sugestie i wytyczne. Dworek a właściwie willa została wybudowana w latach dwudziestych XX w. w tak zwanym stylu dworkowym i istnieje do dziś jako jedyna z czterech identycznych w kolonii oficerskiej, pozostałe zostały zburzone pod budowę Teatru Muzycznego i Filharmonii. Budynek posiada dwie użytkowe kondygnacje nadziemne, poddasze nieużytkowe i jest częściowo podpiwniczony. Po drugiej wojnie światowej budynek był użytkowany jako mieszkalny, później po przeprowadzonych remontach jako Policijna Izba Dziecka.

Ogółem na prace zabezpieczające i remontowe w obydwu obiektach wydatkowano kwotę 2.124.238,35 zł.

W latach 2009 – 2010 w budynku dworu w Zamieściu przeprowadzono roboty remontowe i zabezpieczające na kwotę 148.713,84 zł, w ramach której wykonano:

W latach 2012 – 2014 w budynku administracyjnym przy ul. Uniwersyteckiej 4 w Lublinie wykonano roboty remontowe za kwotę 1.975.524,51 zł.

Wykonane prace remontowe miały na celu częściowe odtworzenie elementów architektonicznych portyku oraz zabezpieczenie elementów budynku dworu w Zamieściu a w przypadku budynku administracyjnego w Lublinie odtworzenie zabytkowych elementów architektonicznych i zachowanie jego historycznego charakteru.

W latach 2007 – 2014 wojewódzkie samorządowe instytucje kultury realizowały bardzo ważne inwestycje ze środków finansowych Unii Europejskiej i budżetu województwa lubelskiego:

1. Ośrodek Praktyk Teatralnych „Gardzienice” realizował projekt pn.: „Budowa Europejskiego Ośrodka Praktyk Teatralnych w Gardzienicach” w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2007 - 2013, Priorytet XI: Kultura i dziedzictwo kulturowe, Działanie 11.1: Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym na podstawie umowy zawartej pomiędzy Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego a Instytucją. Koszt całkowity wyniósł 18.844.356,63 zł, z czego z Budżetu Województwa Lubelskiego 1.950.517,09 zł.
2. Muzeum Lubelskie w Lublinie realizowało projekt pn.: „Konserwacja najcenniejszych zabytków Lublina – Kaplicy Trójcy Świętej i zabudowy wzgórza zamkowego oraz Bramy Krakowskiej” w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego Oś Priorytetowa VII, Działanie 7.1. Kategoria I: Ochrona dziedzictwa kulturowego – projekty regionalne na podstawie umowy zawartej w dniu 30 grudnia 2009

r. Koszt całkowity wyniósł 14.176.979,48 zł, z czego z Budżetu Województwa Lubelskiego 3.326.255,04 zł.

3. Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie realizuje projekt pn.: „Miasteczko prowincjonalne Europy Środkowej w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie – etap I” w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego Oś Priorytetowa VII, Działanie 7.1. Kategoria I: Ochrona dziedzictwa kulturowego – projekty regionalne na podstawie umowy zawartej w dniu 13 lipca 2010 r. Koszt całkowity wyniósł 10.974.544,59 zł, z czego z Budżetu Województwa Lubelskiego 3.147.057,32 zł.
4. Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym realizuje projekt pn.: „Odbudowa Muzeum Sztuki Złotniczej w Kazimierzu Dolnym przy ul. Rynek 19” w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego Oś Priorytetowa VII, Działanie 7.1. Kategoria I: Ochrona dziedzictwa kulturowego – projekty regionalne na podstawie umowy zawartej w dniu 23 sierpnia 2010 r. Koszt całkowity wyniósł 7.113.801,62 zł, z czego z Budżetu Województwa Lubelskiego 3.579.387,03 zł.

Pomimo prowadzonych w ubiegłych latach prac remontowo - konserwatorskich w zabytkach będących w posiadaniu jednostek organizacyjnych Samorządu Województwa Lubelskiego nadal istnieją potrzeby. W związku z powyższym instytucje kultury mające siedziby w obiektach zabytkowych przygotowują się do podjęcia starań o pozyskanie środków. W szczególności:

- Muzeum Lubelskie w Lublinie przygotowuje projekt trzeciego etapu kompleksowego remontu muzeum pn: „Muzeum Lubelskie – ochrona dziedzictwa przeszłości i nowe wyzwania przyszłości: edukacja, nauka, innowacyjność, promocja regionu, turystyka”. Zakłada się szeroki zakres prac obejmujący przebudowę skrzydła północnego, remont i aranżację ekspozycji muzealnych, remont Bramy Krakowskiej oraz Dworku Wincentego Pola. Wcześniejsze projekty miały charakter wybitnie infrastrukturalny i zabezpieczały obiekty zabytkowe przed dalszą degradacją. Większość prac dotyczyła zabezpieczenia konstrukcyjnego ścian, fundamentów, podłoża gruntowego, elewacji, pokrycia dachowego i całej infrastruktury mediów. Nową aranżacji poddano jedynie dwie ekspozycje muzealne, pozostała przestrzeń wystawiennicza nadal wymaga przekształcenia ponieważ pochodzi jeszcze z lat 60-tych ubiegłego stulecia.

- Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie przygotowuje się do drugiego etapu budowy muzealnego sektora miejskiego – modelowego prowincjonalnego miasteczka Europy Środkowo – Wschodniej oraz wzniesienia budynku magazynowego z zapleczem technicznym.

- Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym przygotowuje się do projektu utworzenia na terenie zespołu zamkowo – dworsko – pałacowego w Janowcu nad Wisłą wielofunkcyjnego muzealnego kompleksu kulturalno – turystycznego, prace remontowo – ratownicze (zabezpieczenie) struktury ścian budowli i detali architektonicznych Zamku w Janowcu, przystosowanie dziedzińca zamkowego do realizacji widowisk artystycznych oraz wykonanie iluminacji, odtworzenie części historycznej winnicy.

- Teatr im. J. Osterwy w Lublinie przygotowuje się do rozbudowy i restauracji Sceny Reduta po byłej sali koncertowej filharmonii lubelskiej.

3. Założenia urbanistyczne

Na terenie województwa lubelskiego zachowały się zabytkowe układy urbanistyczne, będące zarówno funkcjonującymi organizmami miejskimi o charakterze śródmiejskich centrów historycznych jak też, w większości, relikdami dotkniętych regresem dawnych miast, które z czasem utraciły prawa miejskie. W obu tych przypadkach mamy do czynienia z niekorzystnymi zjawiskami zacierania lub zaburzania pierwotnych układów poprzez wymianę historycznej zabudowy oraz przesuwanie historycznych linii zabudowy i realizację w formie rozluźnionej zabudowy przyrynkowej, nawet jeżeli historyczna zabudowa była pierzejowa. Po latach dążenia do forsownej modernizacji zabudowy, skutkującej m.in. wprowadzaniem w granice historycznych układów urbanistycznych modernistycznej zabudowy blokowej, głównie na przejętych przez Skarb Państwa lub gminy działkach

pożydowskich, nastąpiło widoczne spowolnienie tych, niekorzystnych z punktu widzenia ochrony zabytków, procesów. Głównym czynnikiem hamującym było z jednej strony, przywrócenie pełni praw właścicielom działek, z drugiej zaś wzmocnienie roli lokalnych samorządów. To z ich woli podejmowano w wielu przypadkach próby porządkowania przestrzeni rynkowych, będących niekiedy jedynym materialnym świadectwem pierwotnej lokacji na prawie magdeburskim, a w przypadku miejscowości, które dawno już utraciły prawa miejskie – dobitnym znakiem ich niegdyś znaczenia.

Początki większości miast i miasteczek Lubelszczyzny sięgają zaledwie XVI – XVII w. Do nielicznych starszych, zakładanych jeszcze w okresie średniowiecza miast królewskich należą: Lublin (pierwsza lokacja 2 poł. XIII w., prawo magdeburskie 1317), Stężyca (1330), Kazimierz Dolny (pierwsza lokacja ok. poł. XIV w., 1406 – prawo magdeburskie), Wąwolnica (1346, powt. 1448), Grabowiec (1366, powt. 1447), Opole (1368, powt. 1478), Chełm (1392), Krasnystaw (1394). W 1368 r. powstało także pierwsze na tych ziemiach miasto prywatne – Wysokie (zał. przez Górków), a w 1377 r. Kraśnik, założony przez Dymitra z Goraja i Goraj (1398). W znacznie większej liczbie powstawały ośrodki miejskie w następnym stuleciu, zakładane zarówno z woli króla, jak i coraz liczniejszych właścicieli prywatnych – świeckich i kościelnych. Do pierwszej grupy należą dawne miasta: Parczew (1401), Łuków (1403), Urzędów (1405), Tuchowicz (XV w.), Hrubieszów (1440), Wojślawice (ok. 1440), Horodło (1454), Tyszowce (1453), Radzyń Podlaski (1465), Dzierzkowice (1405), Bełżyce (1417), Turobin (1402), Międzyrzec (zał. po 1434 r.), Świerże (1443), Kamionka (1450), Szczebrzeszyn i Piaski (poł. XV w.), Kurów (1452), Łęczna (1467), Uchanie (1484), Rachanie (1496), Łysobyki (ob. Jeziorzany – 1498, powt. 1533), Rawa i Rossosz (k. XV w.), do drugiej zaś miasta biskupie – Pawłów (1419), Kock (1437), Sawin (1456), Janów Podlaski (1465). Szczytowy okres urbanizacji ziem obecnej Lubelszczyzny przypadł dopiero na wiek XVI. Powstawały wówczas liczne prywatne ośrodki miejskie, do których należały: Różanka (1506), Orchówek (1506), Kodeń (1511), Biała Podlaska (1514), Łańcuchów (1519), Kryłów (1523), Puchaczów (1527), Końskowola (1532), Włodawa (1534), Serokomla (1537), Lubartów (1543), Hanna (1546), Rejowiec (1547), Tarnogóra (1548), Baranów n. Wieprzem i Łaszczów (1549), Wisznice (ok. poł. XVI w.), Markuszów (1560), Tarnogród (1567), Biłgoraj (1578), Zamość (1580), Tomaszów (1590) i Zaklików (k. XVI w.). Natomiast nielicznymi miastami królewskimi, powstałymi w tym stuleciu były: Wołyń (1511), Piszczac (ok. 1530), Izbica (1540), Ostrów Lubelski i Gozdów (1548), Łomazy (1568). Nie wszystkie lokacje spełniły nadzieje założycieli; miastem – efemerydą okazał się np. Serock (1545) i Bełzec (1607), który był pierwszym miastem założonym w XVII w. Kolejnymi lokacjami miast, już nie tak licznymi jak w poprzednim stuleciu, były: Żółkiewka (pocz. XVII w.), Wrzelów (przed 1626), podlubelska Wieniawa (1 poł. XVII w.), Janów Lubelski (1640), Modliborzyce (1642), Komarówka (1672), Józefów n. Wisłą (1687), Gorzków (1689), Terespol (1697), Sosnowica (k. XVII w.). Nieudaną lokacją okazało się natomiast Prawno (1675) i Leśna Podlaska (1697, powt. 1723).

Podobnie nieliczne były przypadki lokowania nowych miast w XVIII w.: Józefów Ordynacki (1725), Boża Wola (1731), Frampol (1736), Lubartów – Nowe Miasto (1744), Konstantynów (1748), Głusk (2 poł. XVIII w.), Jarczów (1755), Lubycza Królewska (1759), Siedliszcze (ok. 1760), Annopol (1761), Ryki (1782), z których tylko nieliczne rozwinęły się w pełne organizmy miejskie, zaś trzy inne: Pratulin (1732), Krasienin (1779) i Garbów (1785) okazały się efemerydami pozbawionymi typowych cech historycznego układu urbanistycznego z rynkiem. Właśnie obecność placu rynkowego jest przeważnie jedynym świadectwem dawnego znaczenia miejscowości, bowiem w okresie XIX stulecia większość z tych ośrodków utraciła status miasta. Wśród przyczyn hamujących rozwój miasteczek Lubelszczyzny, prowadzących w konsekwencji do ich upadku wymienia się cykliczne zniszczenia wojenne (począwszy od tzw. potopu szwedzkiego), pożary oraz regres gospodarczy, spowodowany m.in. zmianami politycznymi i makroekonomicznymi. Następnym tego już w latach 20. XIX w. były pierwsze decyzje ówczesnych władz Królestwa Polskiego odbierające prawa miejskie upadłym ośrodkom z braku perspektyw ich rozwoju, zaś po 1868⁵ r. wiele miast przekształcono w osady z uwagi na ich zacofanie

⁵ 28.10/9.11.1866 ogłoszono ukaz o zniesieniu stosunków dominalnych w miastach Królestwa Polskiego. 11 lipca 1867 powołano Specjalny Komitet do Reorganizacji Zarządu Miast i Gospodarki

i zaniedbanie, rażąco niski poziom cywilizacyjny (sanitarny i komunikacyjny w pierwszej kolejności). Powszechny jest również pogląd, że władze carskie po 1864 r. jako restrykcje popowstaniowe przeprowadziły kompleksową akcję likwidacji miast prywatnych. Jedynie kilkanaście większych miast z ogólnej liczby 119 funkcjonujących wcześniej ośrodków miejskich uniknęło degradacji, stając się siedzibami nowej administracji państwowej (Biała Podlaska, Chełm, Hrubieszów, Kazimierz Dolny, Kraśnik, Lubartów, Janów Podlaski, Janów Lubelski, Krasnystaw, Łuków, Opole, Parczew, Radzyń, Włodawa, Szczebrzeszyn, Tomaszów, Zamość). Dwa z nich: Lublin (od 1867) i Chełm (od 1912) stały się stolicami guberni. W 1906 prawa miejskie otrzymały Puławy (Nowa Aleksandria), od 1867 będące już siedzibą powiatu.

Mimo to, niemal wszystkie dawne miasta zachowały do dziś charakter układów miejskich z prostokątnym (najczęściej zbliżonym do kwadratu) placem po rynku w centrum i powiązaną z nim podstawową osnową ulic, co stanowi o ich aktualnej wartości zarówno w wymiarze materialnym (przestrzennym), jak i niematerialnym (tradycji historycznej). Większość tych układów charakteryzuje niewielka skala z jednym rynkiem w centrum układu, jakkolwiek istniały też nieliczne większe założenia o kilku rynkach (Zamość) lub rozwinięte w drodze ewolucji z placami (rynkami) pomocniczymi (Nowe Miasto w Lubartowie, Radzyniu, Łęcznej, Opolu). Ewenementem w skali światowej jest Zamość. Wybitne wartości zabytkowe i krajobrazowe reprezentuje również Kazimierz Dolny oraz Lublin. Rejestr zabytków obejmuje ponadto kilkanaście innych wartościowych układów miejskich tj.: Biała Podlaska, Chełm, Czemierniki, Frampol, Hrubieszów, Janowiec, Janów Podlaski, Jeziorzany (d. miasto Łysobyki), Kock, Krasnystaw, Kraśnik, Lubartów, cz. Lublina zw. Górą Białkowską, Łęczna, Międzyrzec Podlaski, Modliborzyce, Opole, cz. hist. Radzynia Podlaskiego, Szczebrzeszyn, Tomaszów Lubelski, Urzędów, Włodawa i Zwierzyniec. Ponadto do rejestru wpisano osiedle fabryczne w Woźuczynie, część cmentarza w Zwierzyńcu i dwa układy ruralistyczne: Pańków i część wsi Górecko Kościelne (osada przyklasztorna) oraz układ osadniczy Łuszków.

Oprócz miast historycznych o wyraźnie zdefiniowanej urbanistyce występują tu również dwie miejscowości (obecnie miasta), które rozwinęły się przy dominujących niegdyś ośrodkach dworskich – Puławy i Nałęczów, których rdzeniem są dawne założenia pałacowo – parkowe z alejami dojazdowymi, przy czym zabudowa Nałęczowa ma dodatkowo specyficzny dla uzdrowisk z k. XIX w. pensjonatowo – willowy charakter, ściśle powiązany z warunkami fizjograficznymi terenu, podobnie jak najstarsza zabudowa Puław została ukształtowana w powiązaniu z wysoką skarpą Wisły i przeprawą rzeczną. Historyczne części obu tych miast objęte są wpisem do rejestru zabytków.

Również wiek XX przyniósł kilka przykładów przedsięwzięć urbanistycznych o znacznej skali. Najwybitniejszymi były dwie próby rozbudowy Chełma; pierwsza, częściowo tylko zrealizowana budowa centrum administracyjnego nowo utworzonej guberni chełmskiej w Chełmie (od 1912 r. do 1914 r.) i druga – wzniesienie w l. 1928 – 1939 dzielnicy wschodniej Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowej – DOKP (objęta wpisem do rejestru zabytków). Przed wojną też rozpoczęto wznoszenie osiedla robotniczego przy fabryce zbrojeniowej w Kraśniku Fabrycznym i Poniatowej (w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego – COP), ostatecznie ukończone i przekształcone w duchu socrealizmu w okresie powojennym, jednakże pozbawione większych walorów architektoniczno – urbanistycznych. Bardziej ambitną próbą było rozwiązanie urbanistyczne Placu Zamkowego w Lublinie w miejscu zniszczonej przez okupanta ulicy Szerokiej (wpisany w ramach zabytkowego układu śródmieścia Lublina). Do większych realizacji z l. 50. XX w. należy budowa I etapu miasteczka uniwersyteckiego UMCS w Lublinie.

Obecna liczba miast Lubelszczyzny (43) stanowi jedynie ok. 1/3 miast i miasteczek istniejących jeszcze w k. XVIII w. (120). Tak drastyczna redukcja ośrodków miejskich nastąpiła zaledwie w ciągu jednego stulecia i była zarówno skutkiem ewidentnego niedorozwoju znacznej ich części, jak również spowodowana restrykcyjnymi,

Miejskiej. W sierpniu 1868 r. komitet złożył sprawozdanie statystyczne z działalności i zaproponował przekwalifikowanie na osady: miast liczących mniej niż 3000 mieszkańców; miast, w których liczba rolników przekracza 50% właścicieli nieruchomości; miast, w których dochód roczny był niższy niż 1500 rb.

uwarunkowanymi politycznie decyzjami carskiej administracji. Niezależnie jednak od ich obecnego statusu, większość historycznych ośrodków miejskich zachowała podstawowe cechy historycznego układu, które – ciągle jeszcze czytelne w specyficznej zabudowie przyrynkowej - świadczą o ich tożsamości, tradycji i historii, stanowiąc o ich aktualnej wartości zarówno w wymiarze materialnym (przestrzennym), jak i niematerialnym (tradycji historycznej).

Nielicznymi przykładami całkowitego zaniku rozwiniętego układu miasteczka są Dokudów i Wieniawa, zaś całkowity lub częściowy brak takich cech obserwuje się m.in. w dzisiejszych wsiach: Bełzcu, Czułczycach, Drążgowie, Garbowie, Krasieninie, Leśnej Podlaskiej, Łańcuchowie, Łyniewie, Pawłowie, Potokach, Pratulinie, Prawnie i Rawie oraz w nowych miastach powstałych w XX w. Paradoksalnie bieda i niedorozwój w większości przypadków stały się czynnikami sprzyjającymi zachowaniu zasięgu i skali zabudowy, wewnątrznych dominant i związków z krajobrazem, natomiast zachowane relacje z okolicznymi wsiami sprawiły, iż w znacznej części stały się one również siedzibami władz gminnych. Obecny kształt większości dawnych miasteczek jest wypadkową dość chaotycznej powojennej zabudowy, nałożonej na czytelny jeszcze historyczny układ przestrzenny rynku i przyległych doń uliczek. Szczególnie szkodliwe okazały się próby podkreślenia awansu tych miejscowości w l. 1960 – 80 poprzez wznoszenie przeskalowanych obiektów handlowych w okolicach rynku (m.in. Baranów, Janowiec, Janów Lubelski, Kock, Kurów, Lubartów, Markuszów, Ryki), częściowa zabudowa płyty rynku (Kraśniczyn, Modliborzyce), przekształcanie samej płyty w skwer bądź wyodrębnianie z niej osobnej jezdni dla tranzytowych dróg.

4. Zabytki nieruchome

a) Architektura sakralna

Wśród zabytków województwa lubelskiego dominująca rola, zarówno w aspekcie ilościowym jak i jakościowym, przypada budowlom sakralnym. Świątynie rzymskokatolickie, greckokatolickie, prawosławne i synagogi są materialnymi oznakami wielokulturowości tego regionu. Ze względu na szczególny charakter ich funkcjonowania w ścisłym powiązaniu z miejscową ludnością, a zarazem ze względu na ukształtowaną w ciągu wieków specyficzną formę, budowle te zachowały w znacznym stopniu swe cechy, i to pomimo stosunkowo częstych przebudów lub zmiany konfesji, reprezentując niemal wszystkie epoki i style historyczne od gotyku po okres międzywojenny. Wobec istotnych zmian demograficznych, jakie dotknęły w czasie ostatniej wojny i w okresie powojennym populację regionu, zabytki te stanowią niekiedy jedyne świadectwo wielokulturowości i wielowyznaniowości dawnych mieszkańców Lubelszczyzny, w szczególności jej wschodniej części.

– Kościoły rzymskokatolickie

Kościół murowane: Wśród świątyń katolickich Lubelszczyzny nie odnotowuje się zabytków romańskich. Architektura murowana zawitała na teren Lubelszczyzny dość późno, bo dopiero pod k. XIII w. Stosunkowo niewielką grupę reprezentują obecnie kościoły gotyckie, spośród których wymienić należy kaplicę zamkową w Lublinie (ok. poł. XIV w.), kościoły w Janowcu (poł. XIV w., rozbudowany w 1 poł. XVI w.), prezbiterium dawnego kościoła w Wąwolnicy (II poł. XIV w., obecnie Kaplica MB Kębelskiej), brygidek w Lublinie (1 poł. XV w.), Stężycy (1434), Potoku Wielkim (4 ćw. XV w.), Kraśniku (ok. poł. XV w., 1526 – 41), kościół parafialny i kaplica św. Stanisława w Piotrawinie n. Wisłą (1440 – 41), kościół parafialny w Bobrownikach (XV/XVI w.) oraz gotycko – renesansowy kościół w Chodlu (1541 – 84). Do grupy kościołów wzniesionych w okresie gotyku należy także znaczna ilość obiektów dziś zaliczanych do późniejszych formacji stylowych – głównie tzw. „renesansu lubelskiego”. Zjawisko to jest owocem niezwykle silnego ruchu budowlanego, jaki miał miejsce na tym terenie w 1 poł. XVII w., obejmującego swym zasięgiem większą część gotyckich świątyń zarówno w samym Lublinie, jak i na prowincji. W okresie tym przebudowano zarówno większe dwu – i trójnawowe lubelskie kościoły klasztorne (brygidek

– z 1 poł. XV w., dominikanów – z k. XIII w., i bernardynów – 1473– 96), jak i parafialny kościół w Końskowoli (ok. 1560). Przeważały jednak modernizacje kościołów jednonawowych, z których jedną z pierwszych była dwuetapowa przebudowa fary w Kazimierzu Dolnym (1586 – 89 i 1610 – 13). Nowa forma fary o charakterystycznej bezwieżowej fasadzie stała się prototypem szeregu świątyń wznoszonych w 1 poł. XVII w., konstytuując swoisty „typ lubelski”, zwany również „lubelskim renesansem”. Do tej grupy należą m.in. (przebudowany z gotyckiego) kościółek św. Mikołaja na Czwartku, nowe kościoły szpitalne w Markuszowie (1610), Końskowoli (1613), św. Wojciecha w Lublinie (1610 – 35) oraz klasztorny kościół karmelitanek bosych (obecnie karmelitów bosych) w Lublinie (1635-1644). Bardziej rozwinięty typ z parą kaplic „transeptowych” reprezentuje kościół w Radzynie Podlaskim, a w wersji z wieżami – inne kościoły wiązane z J. Wolffem: w Czemiernikach, Łęcznej, Turobinie, Uchaniach (1 poł. XVII w.) oraz manierystyczny kościół w Gołębiewie (bez kaplic). Wybitniejszymi przykładami tej fazy architektury są również dwa dzieła: kościół św. Anny w Kodniu i kopia kaplica Tyszkiewiczów w zamknięciu prezbiterium kościoła dominikańskiego w Lublinie oraz budowany niemal do końca wieku augustiański kościół na Kalinowszczyźnie (1646 – 93). Jednakże najwybitniejszymi i zarazem prekursorskimi świątyniami tego okresu są wielkie bazyliki trójnawowe: renesansowo – manierystyczna kolegiata w Zamościu (1587 –1600) i budowany w tym samym czasie kościół jezuitów w Lublinie (1586 – 1604, 1609 – 15), noszący już cechy wczesnobarokowe. Ze względu na całkowitą dominację lokalnej odmiany renesansu w pełni barokowe kościoły pojawiły się dopiero w drugiej połowie i pod koniec wieku XVII. Wczesną fazę reprezentuje m.in. (restytuowany obecnie) trójnawowy kościół franciszkanów w Zamościu (od 1638 – J. Jaroszewicz), drugi kościół karmelitanek bosych w Lublinie (zacz. w 1645 r., ukończ. w pocz. XVIII w.), dwa pokrewne kościoły parafialne w Markuszowie i w Opolu, fazę rozwiniętą – grupa kościołów związanych z architektem zamojskim J. M. Linkiem: reformatów i klarysek w Zamościu (z l. 1660 – 96), dominikanów w Krasnobrodzie – Podklasztorze (1690 – 98), bernardynów w Radeczniczy (1684 – 95), dominikanów w Janowie Lubelskim (od 1694 – ukończ. 1720) i parafialny w Wojsławicach (przed 1684) oraz kościół jezuitów w Krasnymstawie (1697 – 1715). Pierwszy rzut architektury późnobarokowej tworzą kościoły w Biskupicach (1712 – 27), Janowie Podlaskim (1714 – 35), Włostowicach – Puławach (1725 – 28), kapucynów w Lublinie (1725 – 33), paulinów w Leśnej Podlaskiej (1731 – 1752), bernardynów w Józefowie n. Wisłą, wizerunek w Lublinie (obecnie Centrum Kultury). Do wybitniejszych przykładów kościołów zbudowanych ok. połowy wieku XVIII należą także: kościół popijarski w Łukowie (1733 – 62), poddominikański w Horodle (1739 – 58), karmelitów trzewickowych w Woli Gułowskiej oraz kościoły parafialne w Tarnogrodzie (1750 – 77), Urzędowie (1777 – 80) i Sernikach (1759 – 70). Najważniejszą grupę późnobarokowych świątyń tworzą kościoły tzw. Grupy Fontanowskiej (Paweł A. Fontana), budowane w l. 1733 – 80; (Lubartów – farny, Lublin – karmelitów trzewickowych, Włodawa – paulinów, Chełm – pijarów, ob. fara), stanowiące unikatowe zjawisko w sakralnej architekturze tego regionu. Do dzieł Fontany zalicza się ponadto kościoły reformatów w Chełmie, kapucynów w Lubartowie parafialne w Ostrowie Lubelskim i Jeleńcu. Zwartą stylistycznie grupę tworzą również kościoły Józefa Horsa (Puchaczów, Baranów, Ulan – Majorat i kaplica w Stróży k. Kraśnika – na rzucie trójkąta). Osobną kategorię stanowią kościoły starsze, przebudowane w poł. XVIII w. Zalicza się do nich m.in.: kościół jezuitów w Lublinie (archikatedra) i fara w Międzyrzeczu Podlaskim (z XVI w.). Formy przejściowe reprezentują: kościół w Fajslawicach (1791 – 95), Sosnowicy (1797 – 1804) i dwa kościoły ewangelickie w Piaskach (ruina) i Lublinie, zaś klasycyzm – powstające od k. XVIII kościoły we Wrzelowcu (oktogonalny – 1777 – 84), Kocku, Niedrzwicy Kościelnej, oraz kościoły Chr. Piotra Aignera: w Puławach i Żyrzynie (proj. pierwotny), Opolu Podedwórzcu (filialny). Dwa pierwsze oraz późniejsza kaplica w Polanówce i w Romanowie to rotundy z portykami. Do tej formacji zaliczyć należy kościoły w Adamowie (1796 – 1858), Łańcuchowie (1812 – 17), Surhowie (1820 – 24), Kumowie Plebańskim (1821 – 26), Wohyniu (1837 – 40), Pratulinie (1838), Gródku (1840 – 46), Karczmiskach (1842 – 48), Tyszowcach (proj. 1850), Zakrzówku (1851 – 53), Grabowcu (1854 – 55), Milanowie (1856 – 61), kaplicę dworską w Komarnie – Kolonii (1858) oraz kościoły w Dubience (1863 – 66), Tyszowcach (1865 – 70).

Znaczącą grupę tworzą kościoły neogotyckie, które niemal zdominowały architekturę sakralną tych terenów pod koniec XIX w. i w pierwszej dekadzie wieku następnego. Do najstarszych świątyń tego typu zaliczyć należy kaplicę projektu B. Podczaszyńskiego przy kościele oo. kapucynów w Lublinie (1857 – 60), kościoły w Wielączy (1822 – 29), Siennicy Różanej (1840 – 44, cz. przebud. 1910), Kryłowie (1852 – 60), kaplice grobowe w Neplach (1829), Malicach (1841), Sernikach (1855), Kamionce (1890 – 93). Najokazalszymi kościołami w owym czasie były kościoły we Frampolu (1873 – 78), Kamieniu (d. ewangelicki, obecnie rzymskokatolicki, 1881), Sobieszynie (1883 – 86) i Wojcieszowie (1897 – 99). Szczytowy okres budowy tych kościołów przypadł jednak na lata 1906 – 14, tj. tuż po ukazaniu tolerancyjnym (1905). Wznoszono wówczas kościoły duże: trójnawowe, bazylikowe lub halowe, z jedną lub dwiema wieżami. Najbardziej wziętym ich projektantem był Józef P. Dziekoński - autor kościołów w Konstantynowie, Malowej Górze, Wysokiem, Ratoszynie, Świerżach, Mokrymlipiu, Garbowie, Łopienniku, Stoczku Łukowskim i Rykach. Równolegle wznoszono podobne świątynie innych architektów: w Dorohusku i Pawłowie – S. Diehla, w Mełgwi, Gościeradowie i Wąwolnicy – K. D. Drozdowskiego, w Bobach i Klementowicach – W. Łaszkiwicza, w Wisznicach, Komarówce, Jabłoni i Gęsi – J. Olearskiego, w Parczewie i Łomazach – W. Wołodki, w Rejowcu i Trzeszczanach – St. Szyllera. Znaczniejsze realizacje powstały również w Dołhobyczowie, Różance, Kolanie, Zemborzycach, Opolu – Podedwórz, Komarowie – Osadzie i Niemcach. Intensywny wysiłek budowlany, konieczność odbudowy gospodarczej regionu po zniszczeniach wojennych oraz wykorzystanie na kościoły nieczynnych już lub kasowanych cerkwi prawosławnych spowodowały ograniczenie ilości budowy nowych kościołów w okresie międzywojennym. Wzniesiono wówczas kościoły w Biłgoraju – Puszczy Solskiej (1921 – 28), Ostrówku – Kolonii (1921), Lublinie (akademicki KUL, 1921 – 1930 – M. Lalewicz), Orłowie Murowanym (1923 – 29), Rudzie – Hucie (d. ewangelicko – augsburski, obecnie polskokatolicki, 1923), Zagłobie (1928 – 38), Majdanie Leśniowskim (polskokatolicki, 1928), Grabówce (1928), Polichnie Trzeciej (1929 – 31), Lublinie (św. Michała, 1930 – 38), Staroście (1930 – 38), Starej Wsi Drugiej (1934), Brzeźnicy Książęcej (1935 – 40), Tomaszowie Lubelskim (1935 – 49), Annopolu (1936 – 38), Zamościu (św. Krzyża, 1938 – 40), Lubieniu (1938), Huszczy (1938 – 49). Mimo zróżnicowania rzutów i brył, reprezentują tradycyjne formy w zmodernizowanej wersji.

Kościół drewniany: Będące obecnie w mniejszości kościoły drewniane stanowiły do połowy XVI w. niemal wyłączny rodzaj budownictwa sakralnego poza nielicznymi wówczas miastami. Dopiero „akcja” urbanizacyjna na Lubelszczyźnie, której apogeum przypada na przełom XVI i XVII w., zapoczątkowała trwałe zmiany w obrazie budownictwa sakralnego tego obszaru.

Najstarsze zachowane kościoły (XVII – XIX w.) o prostej, jednonawowej strukturze stanowią wśród świątyń drewnianych grupę dominującą. Wywodzą się jeszcze z typu murowanych średniowiecznych kościołów jednonawowych, wznoszonych głównie na prowincji. Podobnie jak tamte, są najczęściej bezwieżowe, jednonawowe z węższym i niższym prezbiterium. Należą do nich kościoły w: Tarnogrodzie (filialny., ok. 1600), Borowie (ok. 1660), Bukownie (1674 – 75), Stoczku Łukowskim (obecnie w Jedlance, 1724), Wojciechowie (1725), Annopolu (1740), kościoły tzw. grupy kraśnickiej: w Książomierzu (1783), Rzeczycy Ziemiańskiej (1722), Dzierzkowicach (1730 – 48), Rzeczycy Księżej (1742), Żabiance (1745), inne - w Staninie (1756), Czuczycach (1764), Trzebieszowie (2 poł. XVIII w.), Dubie (1778 – 79) i Zagórz (k. XVIII w). Typ ten przetwarza się w XIX i w XX w. w świątyniach w Ulanie Majoracie (1810), Turobinie (1832), Łomazach (1 poł. XIX w.), Łukowie (1838), Zofiborze (1854), Czernięcinie (1858), Kołczynie (poł. XIX w.), Huszczy (1856), Nieliszu (1859), Zabłociu (2 poł. XIX w.), Hannie (kaplica cmentarna 1880), Firleju (1879 – 80), Piszczacu (k. XIX w), Malowej Górze (k. XIX w.), Czeberakach (k. XIX w.), Żeliźnie (pocz. XX), Nałęczowie (kapl.– styl zakopiański, 1917), Hutkowie (1923), Woli Gałęzowskiej (1926), Janowie Podlaskim - Zaborku – przeniesiony z Choroszczynki (1923 – 26), Dobryniu Dużym (1924 – 25), Kłodnicy Górnej (1926), Gilowie (1929 – 32), Maciejowie Starym (pol.-kat., 1932), Jastkowie (1933).

Bardziej zróżnicowane formy reprezentują kościoły drewniane doby baroku, z których najwybitniejsze naśladują architekturę murowaną, zarówno w bryle jak i w rozwiązaniach

wnętrz (sklepienia pozorne) np. dwuwieżowy, trójnawowy halowy kościół z rzędami bocznych nisz kaplicznych w Tomaszowie Lubelskim (1727), dwuwieżowy kościół w Ostrówkach (1743), trójnawowy, halowy kościół w Chłaniowie (1742 – 48), jednowieżowy, pseudobazylikowy w Targowisku (1746 – 48) i Górecku Kościelnym (1768 – franciszkański). Uproszczoną wersję ze stropami reprezentują kościoły w Wereszczynie (1631 – 34 i 1783), Olchowcu (1788 – 91), Płońce (1793). Typ ten kontynuują również kościoły z XIX i XX w., m.in. w Bożej Woli (1834), Kawęczynie (1907 – 08), Rossoszu (1908), Sworach (1907 – 08), Kraczewicach (1920), Krynicach (1920), Polubiczach (1922), Wólce Dobryńskiej (1932 – 33), Tworyczowie, (1933), Chrzanowie (1932), Kolembrodach (1935), Pilaszkowicach (1933, przeniesiony z Lublina w 1985), Bukowej (1957), Tuczępach (1959), Różańcu (1961). Unikatowy typ centralny na rzucie krzyżowo – ośmiobocznym prezentuje klasycystyczny kościół w Borowicy (1797 – 99).

W latach 2011 - 2014 odnotowano znaczący progres w procesach remontowo - konserwatorskich prowadzonych w kościołach rzymskokatolickich. Wysokiej rangi zadaniem było przeprowadzenie - z wykorzystaniem funduszy unijnych - kompleksowych prac w kilku najcenniejszych zespołach kościelnych w ramach projektu „Kazimierz Dolny oraz wybrane zespoły zabytkowe Powiśla Lubelskiego – renowacja i ochrona dziedzictwa”, prowadzonego przez Archidiecezję Lubelską. Pracami objęto: kościoły w Kazimierzu Dolnym (kościół farny i kościół św. Anny), Baranowie, Gołębiu (w tym Domek Loretański), Wąwolnicy, Piotrawinie, Klementowicach, Polanówce, Józefowie nad Wisłą. Prace wykonane w kościołach i zabudowaniach towarzyszących (kaplice, dzwonnice, ogrodzenia itd.) objęły szerokie spektrum działań: od prac wzmacniających strukturę budowlaną, poprzez wykonanie izolacji i systemów odwodnienia, konserwację i wymianę pokryć dachowych, remonty elewacji i wnętrz z konserwacją wypraw tynkowych oraz przywracaniem historycznej kolorystyki, po wysoko specjalistyczne zabiegi konserwatorskie przy detalach architektonicznych i elementach wyposażenia wnętrz oraz realizację systemów zabezpieczeń. Wykonane na etapie przedinwestycyjnym i w trakcie prac badania archeologiczne, architektoniczne, badania wystroju i warstw malarskich, przyniosły bogaty materiał dokumentacyjny i poszerzyły wiedzę o historii zasobów kulturowych Lubelszczyzny. O efektach prac informują publikacje Archidiecezji oraz poszczególnych parafii biorących udział w projekcie, a także publikacja Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie z 2014 roku: „Kościoły nadwiślańskie Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych” (seria „Skarby z przeszłości”). Pracom konserwatorskim w podobnym zakresie poddano także m.in.: kościół pobrygidkowski w Lublinie, kościół parafialny w Końskowoli, a także katedrę zamojską (której przywrócono historyczną renesansową formę). Pracami konserwatorskimi objęto także budownictwo cerkiewne, w tym np. cerkwie w Szczebrzeszynie, Dołhobyczowie i Tomaszowie Lubelskim.

– *Cerkwie*

Teren Lubelszczyzny w dzisiejszych granicach obejmuje kilka historycznych regionów o odmiennej niegdyś przynależności państwowej, administracyjnej i religijnej, stanowiąc do ostatniej wojny konglomerat przenikających się kultur, typowych dla pogranicza. Dotyczyło to w szczególności terenów między Wieprzem i Bugiem (dzisiejszych powiatów białskopodlaskiego, włodawskiego, chełmskiego, hrubieszowskiego, zamojskiego i tomaszowskiego), zasiedlonych w znacznej części przez ludność ruską wyznania prawosławnego. Trwający ok. 100 lat proces przejścia tej ludności z prawosławia na wyznanie greckokatolickie, jaki miał miejsce w XVII w., odbił się w architekturze cerkiewnej, głównie murowanej, choć widoczny jest także w cerkiewnej architekturze drewnianej, z natury bardziej zachowawczej. Skutki polityczne dwóch ostatnich wojen, szczególnie ustanowienie granicy państwowej na linii Bugu i związana z nim dwustronna „akcja repatriacyjna”, widoczne są w znacznej liczbie dawnych cerkwi, przejętych i użytkowanych przez kościół rzymskokatolicki. Proces ten miał dwojakie konsekwencje – z zasady niemal nastąpiły różnorakie przekształcenia przejętych świątyń w celu dostosowania ich do wymogów nowej liturgii, z drugiej jednak strony uchroniło je to przed fizycznym zniszczeniem.

Cerkwie murowane: Proces latynizacji (okcydentalizacji) cerkwi murowanych widoczny jest już w najstarszych zachowanych cerkwiach murowanych: w Podgórzu (XIII w., 1440), gotyckiej cerkwi zamkowej w Kodniu (ok. 1530) i Szczebrzeszynie (1560), w późnorenesansowych cerkwiach w Lublinie (ob. katedralna – 1607 – 33) i Zamościu (św. Mikołaja – 1618 – 31). Proces ten osiągnął apogeum w XVIII w. w wielkich barokowych świątyniach bazylianskich w Białej Podlaskiej i w Chełmie, a także w mniejszych cerkwiach z tego okresu: wzdłużnych św. Mikołaja (1711 – 30) w Chełmie i Klesztowie (1772), dwóch barokowo – klasycystycznych cerkwiach w Międzyrzecu Podlaskim (2 poł. XVIII), Hrubieszowie (1795 – 28) i jednokopułowej, centralizującej cerkwi w Modryniu (1740). Cechy klasycystyczne widoczne są natomiast w cerkwiach unickich w Rejowcu (k. XVIII w.), Motwicy (1796 – 98), Terespolu (k. XVIII), Żdżannem (1804 – 06), Starym Brusie (1805 – 07), Perespie (1807 – 27), Mirczu (1814), Turowcu (1832), Luchowie (1848), Biłgoraju (1790 – 93), Kraśniczynie (1840 – 57), Cycowie (centralizująca, 1863 – 67), a nawet w cerkwiach prawosławnych 1 poł. XIX w.: w Jabłecznej (1838 – 40), Chełmie (1846 – 50), Nosowie (1870) i Hańsku (1882). Po 1875 r. rozwinęła się też sterowana przez państwo akcja budowy cerkwi. Przy budowie nowych świątyń odwoływano się do tradycji budowlanych ruskich i bizantyńskich. Na przełomie XIX/XX w., pod wpływem modernizmu, pojawiły się cerkwie wzniesione w „stylu neoruskim”. Jednym z twórców nowej architektury był architekt – akademik Wiktor Syczugow, stosujący złagodzoną wersję rosyjskiej architektury cerkiewnej w połączeniu z trójdzielny schematem znanym ze świątyń unickich (prezbiterium, kubiczny korpus z kopułą i babińcem z wieżą). Jego cerkwie są w istocie wariantami tego właśnie typu. Należą do nich cerkwie w Dratowie (1888 – 89), trzy budowane wg identycznego planu w Chłopkowie, Hostynnem i Kosyniu (1889 – 90) oraz w Kobylanach (1889 – 90), Radczu (1890 – 92), Sosnowicy (1891 – 94), Szóstce (1889 – 90), Tarnawatce (1889 – 90) i Włodawie (1893 – 95). W podobnym typie utrzymane są cerkwie w Tarnogrodzie (1870 – 75), Hrubieszowie (1873), w Gnojnie (1875), Dubience (1886 – 1905), Grodysławicach (1909), Dołhobyczowie (1910), zaś pięciopółowe znajdują się w Tomaszowie Lub. (1890) oraz cerkiew w Zabłociu (1904 – 07) w typie cerkwi drewnianych.

Z przełomu wieków pochodzi kilka większych cerkwi garnizonowych, które, jak większość pozostałych, przekształcono po 1919 r. na kościoły katolickie. Są to dawne cerkwie w: Chełmie (1880), Hrubieszowie (1905), Lublinie (1906), i Puławach (1909), Zamościu (1911), z których dwie: w Puławach i Lublinie uległy najdalej posuniętej przebudowie.

Cerkwie drewniane: Na terenie Województwa Lubelskiego, w jego obecnych granicach, występują zarówno cerkwie drewniane, jak i murowane. W okresie I Rzeczypospolitej do 1596 r. (tj. do zawarcia unii brzeskiej) budownictwo cerkiewne związane było wyłącznie z siecią parafialną Kościoła Prawosławnego. Po zawarciu unii następowały zmiany konfesji ludności prawosławnej – przechodzenie jej „na unię” – i wraz z tym przejmowanie przez unitów dawnych cerkwi prawosławnych oraz budowa nowych świątyń. Pełny rozwój sieci parafii unickich (=greckokatolickich) trwał do k. XVII w. Proces ten uwidocznił się zwłaszcza w okresie rozbiorów, kiedy tereny zamieszkałe przez ludność prawosławną zostały włączone do Rosji. Pojawienie się ponownie prawosławnej architektury cerkiewnej (obok istniejącej greckokatolickiej) na obszarze utworzonego w 1915 r. Królestwa Polskiego zapoczątkowało odrodzenie budowanej niemal od podstaw struktury organizacyjnej Kościoła Prawosławnego. W 1875 r. nastąpiła likwidacja struktur kościoła unickiego na obszarze zaboru rosyjskiego. W okresie poprzedzającym ten fakt, prowadzona była akcja mająca na celu przygotowanie gruntu do włączenia unitów do kościoła prawosławnego poprzez rozbudzanie świadomości narodowej. Ponadto władze państwowe rozpoczęły kontrolę urzędową nad budownictwem cerkiewnym, upowszechniane były w budownictwie cerkiewnym główne nurty narodowego stylu rosyjskiego i zastępowano dotychczasowe budownictwo cerkiewne (wykazujące różny stopień latynizacji, przejawiającej się stosowaniem układów przestrzennych upodabniających cerkwie unickie do świątyń katolickich) nowymi formami architektury. Nowo budowane cerkwie prawosławne były w większości wznoszone jako murowane. W 1915 r., po ewakuacji władz rosyjskich z Królestwa Polskiego w wyniku działań frontowych I wojny światowej nastąpił rozpad

struktur organizacyjnych Cerkwi prawosławnej na ziemiach polskich, a w następstwie poważne uszczuplenie stanu liczebnego budowli cerkiewnych.

Należy podkreślić, że na terenie zaboru austriackiego Kościół Greckokatolicki funkcjonował nadal, gdyż tam nie nastąpiła likwidacja jego struktur. W związku z powyższym na południowo-wschodnim obszarze województwa lubelskiego, tj. na obszarze dawnego zaboru austriackiego zachowały się budynki dawnych świątyń greckokatolickich, które nigdy nie zostały zamienione na cerkwie prawosławne i obecnie na ogół są własnością parafii rzymskokatolickich. Wśród nich należy wymienić cerkwie trójkopułowe: w Hrebennem (1687, 1797), Tarnoszynie (1759, ob. w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie), Zubowicach (1777), Liskach (1872 – 75), Chłopiatynie (1863), Dłużniowie (1882), Budylinie (1887), Wierzbicy (1887), Siedliskach (1831, 1902). Prostszą, zlatynizowaną odmianę cerkwi kopułowej prezentują świątynie jednokopułowe: w Korczminie (1659, 1772), Terebiniu (1779), Szpikołosach (1801), Mycowie (1865), Sulimowie (1867) i murowano-drewniana cerkiew w Wyżłowie (1910).

Najbardziej uproszczony, a zarazem zokcydentalizowany typ świątyni unickiej reprezentują cerkwie bezkopułowe, o przewadze układu jednonawowego, z mniej lub bardziej wyodrębnionym prezbiterium. Należą do nich cerkwie (ob. kościoły) w Ciciborze Dużym (1655, 1740), w Horostycie (ok. 1702 i k. XIX w), Witorożu (1739), Żeszczynce (1 poł. XVIII w.), Witulinie (1741), Żmudzi (1753), Deputyczach (1774), Pniównie (1779– 88), Łosińcu (1797), Świerszczowie (1795), Strzyżowie (1817), Śniatyczach (1838), cerkwie „grupy radzyńskiej”: w Bezwoli (1740), Białce (z Horodyszcz – 1760), Rudnie (1817 – 18), Przegalinach Dużych (1817, zrekonstruowana w 2000 r.), Łukowcach (ob. Zakępiu) oraz Holi (1846 – 47), Dokudowie (neounicka – 1928), a także w wariacie z trzema wieżyczkami na kalenicy – w Hannie (1739 – 42). Innym, rzadszym wariantem są cerkwie dwuwieżowe jak np. w Kodeńcu (1791).

Bardziej ortodoksyjną odmianę z dzwonnica nad babińcem prezentują cerkwie (kościół) w: Kościeniewiczach (1673–82), Jarczowie (1755), Ortelu Królewskim (1706), Kostomłotach, Paszenkach, Bukowicach (1896), Hrudzie (k. XIX w.) i Turkowicach.

Analogicznie do architektury murowanej całkowicie odmienny typ cerkwi (bizantyjsko – rosyjskiej) wprowadziły władze carskie w ramach zaostrożenia popowstaniowej akcji rusyfikacyjnej (od ok. 1875 r.). Mimo późniejszych przeróbek (po 1918) część takich cerkwi (w tym kościołów) zachowała się min. w: Wiszniowie (1850, 1875), Lipinach Górnych (1896), Werbkowicach (1864), Potoczku (1870), Niewirkowie (1882), Gdeszynie (1896), Szewni Dolnej (1905), Majdanie Starym (1903–06), Dobratyczach (1900), Jabłecznej (2 kaplice, 1908) i Horbowie (typu urzędowego, 1905).

– **Synagogi**

Na terenie województwa lubelskiego przetrwały nieliczne zabytkowe obiekty pełniące pierwotnie funkcje świątyń żydowskich. Znajdują się one w: Bychawie, Gorzkowie, Chełmie, Józefowie (Biłgorajskim), Kazimierzu Dolnym, Krasnymstawie, Kraśniku (2), Łaszczowie, Łęcznej (2), Modliborzycach, Parczewie, Szczebrzeszynie, Tarnogrodzie, Włodawie (2), Wojsławicach i Zamościu (2).

Budowle te powstawały w różnych epokach stylowych, poczynając od pocz. XVII w., a kończąc na latach 30. XX wieku. Ich obecna szata architektoniczna jest zróżnicowana. Cechy renesansu lubelskiego prezentuje synagoga w Zamościu, cechy baroku – synagogi w Szczebrzeszynie i Włodawie, zaś elementy klasycyzmu widoczne są w budynkach synagog w Tarnogrodzie i Wojsławicach. Wszystkie pełniły funkcje sakralne do wybuchu II wojny światowej. W większym lub mniejszym stopniu zostały zniszczone podczas okupacji niemieckiej oraz ulegały dalszej dewastacji po jej zakończeniu. Następnie były odbudowywane i adaptowane do nowych celów, głównie na biblioteki, domy kultury, muzea, magazyny, co zwykle pociągało za sobą gruntowne przebudowy, skutkujące najczęściej zniszczeniem dawnego wystroju i wyposażenia.

Przykładem może być historia dawnej synagogi w Zamościu. Budynek wzniesiony został w stylu renesansu lubelskiego, między 1610 a 1618 r. Jego wygląd obecny jest wynikiem licznych przebudów i rekonstrukcji. W latach 1951 – 54 przystosowano budynek dla potrzeb

magazynowych, a w 1958 r. nastąpiła adaptacja dla potrzeb biblioteki. Z bogatej dekoracji wnętrza zachowane zostały, pozostałości sztukaterii oraz ślady polichromii. Na szczególną uwagę zasługuje renesansowy portal oraz kamienny aron ha-kodesz, czyli szafa do przechowywania rodaków. Na mocy ugody zawartej w 1999 r. miasto Zamość przekazało budynek na własność Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie. Staraniem Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego w Warszawie wykonany został generalny remont obiektu z adaptacją na cele kultury.

Ważne miejsce na mapie dawnych synagog na Lubelszczyźnie zajmuje Łęczna. Zachowaną świątynię wybudowano tu po 1648 r. Prawdopodobnie uległa zniszczeniu wraz z całym miastem w 1670 r. Została odbudowana, ale w 1846 r. spłonęła w pożarze Łęcznej. Ponownie odrestaurowana pełniła funkcje sakralne do 1939 r. W czasie II wojny światowej Niemcy utworzyli w synagodze magazyn zbożowy. Od tego momentu rozpoczął się długi proces dewastacji obiektu, kontynuowany w latach powojennych przez miejscową ludność. W 1953 roku podjęto decyzję o odbudowie zabytkowej świątyni zniszczonej wówczas w 80%. Remont trwał do 1964 roku. Obiekt został uratowany i zaadaptowany na potrzeby muzeum. We wnętrzu synagogi znajduje się, niezwykle rzadko zachowana, murowana wielokondygnacyjna bima oraz bogato dekorowana aron ha-kodesz.

Synagogę w Tarnogrodzie wybudowano po 1686 roku. Pierwotnie był to obiekt składający się z sali modlitw oraz przedsionka zlokalizowanego od zachodu. Prawdopodobnie został rozbudowany na pocz. XIX w. Wzniesiono wówczas piętrową część frontową mieszczącą przedsionek z klatką schodową. Kompozycja fasady oparta została na elementach klasycystycznych. We wnętrzu zastosowano układ dziewięciopolowy charakterystyczny dla murowanych synagog siedemnastowiecznych. Ścianę wschodnią zdobi polichromowany aron ha-kodesz. W latach 1986 – 1990 budynek został odrestaurowany i zaadaptowany na potrzeby biblioteki. Tę funkcję pełni do dnia dzisiejszego.

W Łaszczowie pozostały tylko szczątki niezwykle oryginalnej synagogi. Jej ciekawa historia sięga 1782 roku, kiedy to gmina żydowska zakupiła dwa budynki, będące pozostałością po zniszczonym w 1702 roku przez Szwedów szesnastowiecznym zamku. Dawną zbrojownię przystosowano do potrzeb kultowych. W czasie II wojny światowej Niemcy zniszczyli część budynku. Po 1945 roku był on w posiadaniu Gminnej Spółdzielni i pełnił funkcję magazynu. W latach 70. zniszczony został namiotowy dach, kryty gontem. Był to początek powolnego, trwającego do dziś, procesu ruiny budynku.

Na wyróżnienie zasługuje późnobarokowy obiekt, należący do najlepiej zachowanego na Lubelszczyźnie zespołu synagogałnego we Włodawie. Powstał w latach 1764 – 1774, częściowo z fundacji rodziny Czartoryskich. Cechą charakterystyczną zabytku jest rozwiązanie fasady, przypominającej elewację pałacu oraz zachowana, pomimo zniszczeń i remontów sala modlitw o układzie dziewięciopolowym, a także bogata dekoracja wnętrza z neobarokowym aron ha-kodeszem wykonanym w stiuku i polichromowanym. W czasie II wojny światowej Niemcy zdewastowali świątynię i przekształcili na magazyn wojskowy. W 1986 r. po gruntownej restauracji obiekt stał się siedzibą Muzeum Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego i pełni tę rolę do dziś.

Najmłodsza z grupy świątyń żydowskich Lubelszczyzny jest dawna synagoga w Gorzkowie Osadzie. Wybudowana została tuż przed wybuchem II wojny światowej. Był to obiekt założony na rzucie prostokąta z przylegającym od wschodu ryzalitem mieszczącym klatkę schodową, o dwukondygnacyjnej bryle nakrytej płaskim dachem. W latach powojennych budynek zaadaptowano na potrzeby szkoły. Wskutek przeprowadzonych prac zatarty został całkowicie układ wnętrza. Kolejne rozbudowy obiektu spowodowały wchłonięcie bryły dawnej świątyni w nową strukturę. Obecnie budynek pozostaje własnością Gminy Gorzków i nadal pełni funkcję szkoły podstawowej.

Obserwowane w ostatnich dekadach znaczne ożywienie w budownictwie sakralnym na Lubelszczyźnie, będące odbiciem analogicznego zjawiska w skali kraju, niesie ze sobą dwojakie skutki dla zabytków sakralnych całego regionu. Z jednej bowiem strony uruchomienie dodatkowych mechanizmów, wspomagających finansowanie przedsięwzięć remontowo – konserwatorskich, odnosi widoczny skutek w postaci znacznej liczby poddanych kompleksowej konserwacji i aktualnie remontowanych obiektów sakralnych.

Z drugiej natomiast – stosunkowa łatwość w pozyskiwaniu funduszy na budowę nowych kościołów, stwarza pokusę zastępowania uciążliwych i skomplikowanych remontów w zabytkowych obiektach budową nowych, większych świątyń i plebanii.

Niekorzystnie rysuje się sytuacja świątyń wyłączonych z użytkowania (głównie drewnianych) w związku z wybudowaniem nowych, odpowiadających większym aspiracjom lokalnej społeczności wiernych. Sam proces wymiany drewnianych kościołów na murowane, jakkolwiek naturalny i nienowy, gdyż towarzyszący rozwojowi budownictwa sakralnego niemal od jego początków, stwarza istotne problemy natury społecznej i konserwatorskiej. Zazwyczaj w takich przypadkach stary kościół bywał translokowany, służąc jako kaplica cmentarna lub kościół filialny miejscowej parafii bądź też przenoszono go w miejsce tworzenia nowej, będącej „na dorobku” parafii w innej miejscowości. To pozytywne w zasadzie zjawisko swoistego „recyklingu” obiektów zabytkowych, obserwowane jeszcze i dzisiaj, powoli wyczerpuje swój potencjał wobec nasycenia sieci parafialnej w świetle widocznego zahamowania rozwoju populacji w tym regionie Polski. Znamienną ilustracją tego zjawiska są przypadki przenoszenia takich obiektów do skansenów, również prywatnych (kościół z Matczyna, cerkiew z Tarnoszyna w Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, kościół z Choroszczyńki w skansenie w Zaborku), jakkolwiek działania te z natury rzeczy pozostaną jednostkowe lub adaptowanie do innych celów, np. muzealnych. XVIII – wieczny kościół ze Stanina, którego stan techniczny kwalifikował go do interwencyjnego remontu konserwatorskiego, został translokowany do Pratulina z przeznaczeniem na Muzeum Męczenników Podlaskich. Znacznie większy problem stwarza proceder praktycznego „porzucania” starych kościołów, po wybudowaniu obok nowych, większych świątyń. Pozostają one najczęściej *in situ* jedynie ze względu na konserwatorskie weto i jako zbędne pozbawione są właściwej opieki (np. Tworyczów, Kłodnica Dolna). Chlubnym wyjątkiem jest tu poddany kompleksowej konserwacji dawny kościół parafialny w Anopolu. W przypadku pozostałych obiektów należy się spodziewać gwałtownego pogorszenia ich kondycji. W złym stanie znajduje się również kilka nieużytkowanych murowanych świątyń – kościół w Wielączy, cerkiew Wyżłowie, secesyjna kaplica na cmentarzu w Mycowie.

Odmienny i zarazem godny wsparcia sposób rozwiązywania takich problemów podsuwa szczególny akt świadomego podtrzymywania tradycji architektonicznej, kulturowej i historycznej miejsca – odbudowa, podjęta z woli parafian, spalonego drewnianego kościoła w Bezwoli, nagrodzona Laurem Konserwatorskim. Bowiem najbardziej właściwą drogą ochrony tych szczególnego rodzaju zabytków winna być dążność do utrzymania ciągłości użytkowania owych obiektów, zarówno w odniesieniu do samych świątyń, jak też dawnych plebanii, organistówek, budynków poklasztornych czy domów parafialnych. W przeciwnym razie będzie to równoznaczne z pogodzeniem się z ich utratą.

Stan zachowania stosunkowo nielicznej grupy obiektów architektury związanych z religią i kulturą żydowską jest bardzo zróżnicowany. Większość z nich uległa bezpowrotnemu zniszczeniu, a te które przetrwały użytkowane były w sposób niekiedy daleko odbiegający od pierwotnej funkcji (pomieszczenia magazynowe itp.), co spowodowało ich daleko idącą dewastację. Najlepiej zachowane są synagogi we Włodawie, Zamościu, Szczebrzeszynie, pełniące funkcje placówek kultury. Generalnego remontu wymagają bóżnice w Bychawie i Kraśniku (dwa obiekty), natomiast ratowanie zrujnowanej synagogi w Józefowie, Tarnogrodzie i Łaszczowie wymaga podjęcia prac rekonstrukcyjnych.

– **Architektura rezydencjonalna**

Na terenie województwa lubelskiego zachowało się ok. 330 zabytków architektury rezydencjonalnej – pałaców i dworów. Do rejestru zabytków woj. lubelskiego wpisanych jest 145 pałaców i willi oraz 149 dworów (stan na dzień 31 grudnia 2013). Istnieją ponadto dawne zespoły dworskie i pałacowo – parkowe, w których nie zachowała się już siedziba mieszkalna, a jedynie zabudowa folwarczna lub park, np. w Poturzynie, Antopolu.

Ze względu na historyczną strukturę własności ziemskiej zdecydowanie przeważają niewielkie dwory szlacheckie, a stosunkowo nieliczną grupę stanowią magnackie założenia pałacowe.

Najstarsze, nieliczne, przykłady nowożytniej architektury rezydencjonalnej pochodzą z XVI i XVII wieku. Obiekty te w swojej pierwotnej formie miały charakter siedzib obronnych (por. architektura obronna). Należy do nich m.in. pałac w Czemiernikach (1617 – 1624, przebud. w poł. XIX w.), dwory w Żabikowie (XVI/XVII w., przebud. w XIX w.) i Jakubowicach Konińskich (XVI w., przebud. w XVIII i XIX w., współcześnie poddany gruntownej rewaloryzacji), a także dwór obronny w Końskowoli – przebudowany na plebanię. Nie zachowały się, niegdyś liczne na omawianym terenie, XVII – wieczne drewniane dwory, które zostały zastąpione w XVIII i XIX w. nowymi obiektami.

Wiele XVII – wiecznych siedzib magnackich, zniszczonych podczas działań wojennych, zostało odbudowanych i przekształconych w reprezentacyjne założenia, pozbawione cech obronnych. Część z nich natomiast uległa bezpowrotnej zagładzie.

W XVIII w. powstała grupa późnobarokowych założeń pałacowych, prezentujących typ rezydencji o proveniencji francuskiej *entre cour et jardin* (pomiędzy dziedzińcem a ogrodem) o osiowej i symetrycznej kompozycji, gdzie położony centralnie pałac poprzedzony jest dziedzińcem, z usytuowaną po obu stronach pomocniczą zabudową, a po przeciwnej stronie znajduje się park. Do najbardziej interesujących założeń tego typu należą: pałac w Kozłówcze wzniesiony ok. 1742 r. (następnie gruntownie przebudowany na przełomie XIX i XX w.). Obecnie jest to jedna z najlepiej zachowanych w Polsce rezydencja – muzeum; pałac w Radzynie Podlaskim rozbudowany w l. 1750 – 59 wg proj. J. Fontany; pałac w Puławach wzniesiony z adaptacją zniszczonej XVII – wiecznej siedziby w 2 ćw. XVIII w. wg proj. F. Mayera i J. Deybla (następnie przebudowany na przełomie XVIII/XIX w.); pałac w Lubartowie – powstały również w wyniku przebudowy XVII – wiecznej rezydencji w l. 1722 – 41 wg proj. P. A. Fontany; pałac w Zamościu rozbudowany w l. 1744 – 45 wg projektu J. de Kawe i A. Bema (przebudowany w XIX w.); pałac w Łabuniach wzniesiony ok. 1750 wg proj. B. Meretyna; pałac w Klemensowie zbudowany w l. 1744 – 46 wg proj. J.A. Bema; pałac w Serebrysczu (poł. XVIII w.), Nałęczowie (przed. 1772, proj. F. Naxa). W XVIII w. powstały również pałace w Dęblinie, Opolu Lubelskim, Podzamczu (gm. Mełgiew), które zostały gruntownie przebudowane XIX i XX w.

Stosunkowo nielicznie zachowały się XVIII – wieczne dwory. Do grupy tej należą: murowane dwory w Hrubieszowie, Oszczowie, Krupem, Żulicach oraz drewniane w Jagodnem, Siedliszczu, Gałęzowie i dwór z Żyrzyna (przeniesiony do Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie), dworek (muzeum) Wincentego Pola w Lublinie.

W końcu XVIII i na pocz. XIX w. powstało szereg rezydencji klasycystycznych, wśród których najbardziej znaczącą realizacją była przeprowadzona przez Czartoryskich przebudowa założenia pałacowego w Puławach (1788 – 1801, wg proj. Chr. P. Aignera) wraz z przekomponowaniem parku w duchu krajobrazowym i wzniesieniem na jego terenie wielu nowych budowli – m.in. pałacu „Marynki”, Domku Żółtego, Gotyckiego, Świątyni Sybilli i in. Oprócz Puław drugim ważnym ośrodkiem kultury był wówczas Kock, gdzie XVII – wieczną rezydencję przebudowano najpierw ok. 1780 r. wg proj. Sz. B. Zuga, a następnie rozbudowano w 1825 r. przez H. Marconiego.

Do istotnych realizacji powstałych w tym okresie należą także pałace w Bronicach (1790 – 1820), Łabuńkach (pocz. XIX w.) i Sobieszynie (1790 – 1825) – autorstwa Ch. P. Aignera; pałac w Niezdowie (1785 – 1787, proj. D. Merliniego); pałace, których budowa lub rozbudowa jest wiązana z arch. A. Corazzim – w Horodyszczu (1818 – 1828), Cieleśnicy (po 1830), Dołhobyczowie (pocz. XIX w., 1837). Ponadto w k. XVIII i 1 poł. XIX w. na terenie całego woj. lubelskiego wzniesiono wiele siedzib mieszczących się w nurcie architektury klasycystycznej – m.in. w: Gościeradowie (1781 – 90), Ratoszynie, Trzeszczanach, Romanowie, Ułężu (pocz. XIX, proj. J. Kubicki), Surhowie, Orłowie Murowanym, Roskoszy (z elementami neogotyckimi, proj. F. Jaszczolda), Bystrzycy (k. Lublina), Białce (radzyńskiej), Rejowcu (2 ćw. XIX, rozbud. w k. XIX w.), Rykach (przebud. po 1836), Krasieninie, Jarczewie, Klonownicy Placu, Krzesimowie Drugim, Suchodołach, Osmolicach, Chojeńcu, Tarnogórze (z elementami neogotyckimi), Dobużku, Średniej Wsi, Bończy, Wierzchowiskach Pierwszych, Kłodnicy Dolnej, Bełżycach, Żyrzynie.

Najliczniej zachowały się dwory i pałace wzniesione w 2 poł. XIX i na pocz. XX w. Są to zarówno dwory o cechach późnoklasycystycznych, zwykle z nieodłącznym portykiem kolumnowym lub filarowym w fasadzie, jak również siedziby nawiązujące do różnych stylów

historycznych, o malowniczej, wieloczęłkowej bryle, często powstałe w wyniku rozbudowy wcześniejszych obiektów, poprzez dodanie jednego lub dwóch skrzydeł. Należą do nich m.in. pałace i dwory w: Konstantinowie (pocz. XIX, przebud. w k. XIX w.), Garbowie (1853, proj. J. Dietricha), Żabiej Woli (1852, k. XIX w.), Kolanie (ok. poł XIX w.), Stryjowie (rozbud. XIX/XX), Nosowie (ok. 1880), Ujazdowie (ok. 1880), Szystowicach (1872), Grabanowie (ok. 1860, proj. F. Jaszczołda), Milanowie (rozbud. 1872–4, proj. F. M. Lanciego), Branicy Radzyńskiej (1884), Samoklęskach (1800, proj. Ch. P. Aignera, rozbud. po 1883), Łopienniku (1880), Krzywdzie (ok. 1880), Borkach (przebud. ok. 1884), Dzierążni (ok. 1890), Celejowie (przebud. 4 ćw. XIX w.), Struży (ok. 1870, 1905), Jastkowie (1894, proj. A. Zwierzchowskiego), Kuliku (1884–90), Kijanach (przebud. ok. 1880, proj. A. P. Nieniewskiego), Strynie (XVIII w. z dobud. ok. 1880 r. neobarokowym skrzydłem), Karczmiskach Drugich (rozbud. 1860–1870), Kluczkowicach (przebud. w k. XIX, proj. K. Wojciechowskiego), Snopkowie, Uchaniach, Matczynie, Czesławicach (przebud. 1886, proj. L. Marconiego), Werbkowicach (1 poł. XIX, przebud. k. XIX w.), Wierzchowiskach Drugich (gm. Piaski), Wygnanowicach, Strzyżewicach, Piotrowicach.

Na pocz. XX w. powstało okazałe założenie rezydencjonalne w Jabłoni z neogotyckim pałacem (proj. F. Fellnera), zespołem folwarcznym i osadą folwarczną.

Przed I wojną światową wzniesiono także pałace i dwory w Motyczu, Chylinie Wielkim (1904, proj. J. Heuricha mł.), Gołębiach, (1902, proj. H. Marconiego), Ruskich Piaskach, Boduszynie, Dysie, Babinie, Łysołajach, Jabłonnej, Łańcuchowie (w stylu zakopiańskim, proj. S. Witkiewicza), Kraczewicach Prywatnych (przykład siedziby w stylu secesyjnym).

W dwudziestoleciu międzywojennym powstało już niewiele siedzib, m.in.: pałac w Adampolu (proj. J. Koszczyc – Witkiewicza), w Józefowie n. Wisłą, dwory w Ciechankach Łańcuchowskich (proj. B. Lacherta), Maszowie Górnym, Kopinie.

Przy większości dawnych założeń rezydencjonalnych zachowały się zespoły zabudowań folwarcznych. Pochodzą one w większości z 2 poł. XIX i 1 ćw. XX w. i przetrwały w znacznie uszczuplonym stanie. Wśród zachowanych budynków folwarcznych przeważają różnego typu obiekty gospodarcze takie jak obory, stodoły, spichlerze i stajnie. W części założeń zachowały się gorzelnie oraz budynki mieszkalne należące do służby folwarcznej. Zachowane zespoły folwarczne znajdują się m.in. w: Kocku, Jabłoni, Różance, Rybczewicach, Woli Gałęzowskiej, Siedliskach Pierwszych, Suchodołach, Jastkowie, Snopkowie, Żukowie, Podzamczu (Łęczna), Łańcuchowie, Brzezicach, Pilaszkowicach Pierwszych, Sobieszynie, Adamowie (zamojskim), Tarzymiechach, Rachaniach, Chojnie Nowym, Roskoszy, Cieleśnicy, Jagodnem, Milanowie, Jarczewie, Borkach, Dołhobyczowie, Raciborowicach, Samoklęskach, Babinie.

W części zespołów zachowały się szczególnie interesujące przykłady budownictwa folwarcznego, do których należą m.in. obiekty klasycystyczne powstałe w 1 poł. XIX w. – m.in. lamus w Bronicach (w ruinie), spichlerze z wgłębnyimi portykami w Żwiartowie, Pilaszowicach Pierwszych, Bychawie; stajnie w Starym Zadybiu i Staninie oraz budowle o cechach neogotyckich – zabudowania gospodarcze w Tarzymiechach, stajnia z powozownią w Dołhobyczowie, stajnie w Roskoszy, spichlerz w Zagrodach, gorzelnia w Wierzchowinach.

Dość znaczny zasób zabytków architektury rezydencjonalnej jest bardzo zróżnicowany pod względem stanu zachowania, co wynika przede wszystkim ze sposobu użytkowania po II wojnie światowej. Niewłaściwe użytkowanie lub całkowite opuszczenie i rozgrabienie tych obiektów spowodowało zniknięcie ok. 40% – w stosunku do stanu z 1945 r. – dawnych siedzib szlacheckich. Znaczna część dworów i pałaców zaadaptowana została na różnorodne cele społeczne (w większości szkoły, domy opieki itp.), co zwykle pociągało za sobą gruntowne przebudowy, skutkujące najczęściej zniszczeniem dawnego wystroju i wyposażenia.

Największą i najbardziej zróżnicowaną grupą są obiekty, których stan zachowania można określić jako dość dobry czy średni. Są one zwykle użytkowane. Istnienie ich nie jest bezpośrednio zagrożone, jednak wymagają one także podjęcia szerokich prac remontowych i rewaloryzacyjnych (m.in. założenie pałacowe w Radzynie Podlaskim, Trzeszczanach, dwory w Piotrowicach Wielkich, Jarczewie, Kuliku, Skomorochach, Siedliskach, i wiele innych).

Stan zachowania wielu zabytków architektury rezydencjonalnej jest zły, wymagający natychmiastowego przeprowadzenia gruntownych remontów i prac rewaloryzacyjnych. Należy tu podać przykłady: Kłodnica Dolna, Osmolice, Olesin, Drzewce, Sobieszyn, Struża, Sobianowice, Białowody, Krasne, Fajstowice, Pilaszowice, Ratoszyn, Suchodoły, Janowice, Strzelce, Ciecanki Łańcuchowskie, Wola Osowińska, Bojanówka. Są to w większości obiekty stanowiące własność osób fizycznych.

Istnieją liczne przykłady realizacji - przez prywatnych właścicieli - prac remontowo-konserwatorskich, prowadzonych zgodnie z zasadami konserwacji zabytków. Jako przykłady można wymienić m.in. zespoły w miejscowościach: Puławy, Jabłonna gm. Jabłonna, Jakubowice Konińskie gm. Niemce, Leśce gm. Garbów, Wierzchowiska gm. Modliborzyce, Wierzchowiska gm. Piaski, Czesławice gm. Nałęczów, Gardzienice gm. Piaski, Dzierążnia gm. Krynice, Roskosz gm. Biała Podlaska, Cieleśnica gm. Rokitno, Dzierążnia gm. Krynice, Roskosz gm. Biała Podlaska.

Szczególnie zagrożoną grupą zabytków jest podworska zabudowa folwarczna. Wiele obiektów uległo ruinie i zostało rozebranych po II wojnie światowej. Proces ten nieustannie postępuje. Niemal w każdym zespole znajdują się budynki w bardzo złym stanie technicznym, wymagające podjęcia natychmiastowych prac ratowniczych i konserwatorskich. Jedynie znalezienie odpowiedniego użytkownika może uchronić tę grupę zabytków od całkowitej zagłady.

W zdecydowanej większości w złym stanie zachowania znajdują się, towarzyszące dawnym rezydencjom, zabytkowe parki. W czasie okupacji i po wojnie uległy one znacznej dewastacji, polegającej na wycinaniu drzewostanu. Brak konserwacji spowodował ich zdziczenie i zatarcie pierwotnej kompozycji. W części założenia rezydencjonalnych nastąpiła daleko idąca degradacja przestrzenna, spowodowana nie tylko ubytkiem pierwotnej substancji architektonicznej, ale także wzniesieniem na ich terenie szeregu nowych obiektów kubaturowych, zarówno mieszkalnych domów wielorodzinnych, jak i budynków gospodarczych (szczególnie w miejscach, których użytkownikami były państwowe gospodarstwa rolne).

Sprawowanie skutecznej ochrony i rewaloryzacji w odniesieniu do tej grupy zabytków utrudnia często brak uregulowanej sytuacji prawno - własnościowej.

– Architektura obronna

Wg danych WUOZ w Lublinie, w rejestrze zabytków (łącznie z obiektami archeologicznymi), znajduje się ok. 95 obiektów o charakterze obronnym, co stanowi ok. 2,5% wszystkich obiektów wpisanych do rejestru. Ze względu na złożoność problematyki, utrudniona jest ścisła kategoryzacja zasobu i ujęcie statystyczne.

Województwo lubelskie w znacznym stopniu nasycone jest zabytkami i zespołami obiektów obronnych, podobnie jak inne regiony kraju, posiadając zarazem wyraźne cechy własnej odrębności, charakterystycznej dla pogranicza wschodniego. Do najstarszych zachowanych obiektów o cechach obronności należą wieże w Stołpiu (X/XI w.), Bielawinie (XIII w.), Kazimierzu Dln. (XIII w.), Lublinie (XIII w. lub wcześniej). Wieża w Bielawinie oraz wieża w Stołpiu były częściami średniowiecznego systemu obronnego Chełma jako stolicy Księstwa Halicko-Wołyńskiego. Daniel Halicki, książę halicko-wołyński, osiadłszy w Chełmie, chcąc umocnić miasto i uczynić je bardziej obronnym, zbudował niedaleko niego wieżę, z której widać było okolice Chełma. Cechy obronności w sposób oczywisty nadawano średniowiecznym grodziskom, a następnie licznie występującym na całym terenie województwa późnośredniowieczno – nowożytnym „fortalitiom” (XV – XVII w.). Jest to obszerna grupa cennych zabytków, nie posiadających dotąd syntetycznego opracowania, które uwzględniłoby nieodzowną chronotypologię. Najczęściej dysponujemy przekazami historycznymi i tylko pozostałościami wcześniejszych form terenowych. Do tej obszernej i zróżnicowanej grupy zabytków należą np. fortalicia w Końskowoli – własność Konińskich (pocz. XVI w.), czy w Gardzienicach – własność Krzysztofa Spinki (XV – XVII w.).

Częstym zjawiskiem było reużycie pierwotnych, licznie występujących grodzisk, np. na obozy wojsk szwedzkich w okresie „Potopu”, stacjonujących nieraz przez długi okres w tzw. leżach zimowych. Zjawisko to zadokumentowano na historycznej kartografii

i w archiwalnych dokumentach pisanych, z określeniem: „Okopy” (Dołhołęka, gm. Międzyrzec Podlaski, pow. bialski), „Szwedzkie Okopy” (Kłodnica, gm. Wilków, pow. opolski), „Mogiła Szwedzka” (Rejowiec Kolonia, gm. Rejowiec, pow. krasnostawski), „Wały Szwedzkie” (Leszczyna, gm. Urzędów, pow. kraśnicki), czy też „Okopek” (Zalesie, gm. Wilkołaz, pow. kraśnicki).

W wielu przypadkach brak jednoznacznej identyfikacji formalnej dla obiektów odnotowanych w przekazach źródłowych jako „zamki”. Do grupy tej należy zarówno „zamek” w Kraśniku XIV w. zachowany w formie relikwów obwałowań drewniany, pozostałości ziemne „zamku” w Chełmie (XV w.), ale też nie zachowany „zamek” w Stężyicy, „zamek” w Orłowie Murowanym (gm. Izbica), pozostałości ziemne z XVI w. w Łaszczowie, w Rachaniach, w Szczepieszynie (pozostałości ziemne – murowe założenia o genezie XVI w.), w Kodniu (pozostałości z XVI – XVII w.), czy grodzisko „Zamczysko” w Bończy (gm. Kraśniczyn, pow. chełmski).

Osobną grupę stanowią zachowane w formie dobrze czytelnej ruiny murowane zamki w Kazimierzu Dolnym (o początkach sięgających poł. XIV w.) oraz Janowcu (wznoszonym od k. XV w.), funkcjonujące w symptomatycznej „parze” – na dwóch brzegach uczęszczanej przeprawy przez Wisłę. Nie można również pominąć skromniej już dzisiaj zachowanych ruin zamku w Bochońcu z XV–XVI w.

Zamek lubelski o genezie z poł. XIV w. (donżon XIII w.) zachował się do naszych czasów – poza donżonem – w eklektycznym kostiumie stylowym z l. 1823 – 1826; 1854 r. (arch. Jan Stompf i arch. Jakub Hempel) oraz z XX w. nadbudową skrzydła pn. z ok. 1957 r. Jego wyeksponowane usytuowanie od strony frontowej jest rezultatem powojennej aranżacji Placu Zamkowego w miejscu zniszczonego w czasie działań II wojny światowej miasta żydowskiego.

Do szczególnie cennych zespołów obronnych należą ufortyfikowane miasta. Obwarowania Lublina sięgają l. 40. XIV w., permanentnie modernizowane w ciągu następnego stulecia. Reprezentacyjne i symboliczne dla miasta bramy miejskie Krakowska i Grodzka (obie po 1342 r.) noszą dziś cechy kolejnych nawarstwień stylowych. Jako jedyny poza nimi zachowany niemal w całości element obwodu obronnego, nie wchłonięty przez późniejszą zabudowę Starego Miasta, przetrwała odrestaurowana gotycka Baszta Półokrągła, o proveniencji z przełomu XV/XVI w.

W rezultacie rozwoju sztuki wojennej powstawały w Lublinie kolejne, zewnętrzne linie obronne, oparte o doliny rzek Czechówki oraz Bystrzycy i przesuwane w kierunku zachodnim, jedynie możliwym do urbanizacji, ze względu na warunki topograficzne. Zatem cennym, wręcz unikalnym zabytkiem z dziedziny *ars militaris* są aż cztery czytelne na mapie miasta linie miejskich umocnień, z których zewnętrzna, datowana na l. 70. XVII w. przebiegała w linii obecnej ul. Lipowej.

Wśród nowożytnych fortyfikacji miejskich szczególnie cenny zabytek stanowi miasto idealne Zamość – powstałe z inicjatywy hetmana Jana Zamojskiego (1580 r., arch. Bernardo Morando), opasane obwodem bastionowym przerywanym bramami i furtami, pierwotnie otoczone zalewą wodną.

Szereg mniejszych miasteczek Lubelszczyzny przechowało relikty, bądź już tylko tradycję pisaną odnośnie pierwotnych obwarowań. Do zespołów umocnień miejskich zachowanych należą fortyfikacje np. Kraśnika (relikty XVI w. wałów ziemnych, a także tkwiące w warstwie podziemnej pozostałości murowanej baszty „Baby”), czy Urzędowa (pozostałości XVI w. wałów oraz wielkiego szańca z XVII w.).

Znaczącą pod względem ilości grupę stanowią ufortyfikowane nowożytne siedziby możnowładcze i szlacheckie. Jednym z najstarszych jest założenie obronne w Wojciechowie z 1 poł. XVI w., obejmujące: tzw. Wieżę Ariańską (ok. 1520 – 1540; przebudowaną w XVII w.), mur obronny ze strzelnicami oraz pozostałości wałów i fosy. Do zachowanych cennych zespołów należą pochodzące z XVII w. bastionowe obwarowania Czemiernik w posiadaniu bp Henryka Firleja, jak również bastionowy obwód w Białej Podlaskiej z XVII w. własności Radziwiłłów (zachowane relikty), a także mniejsze założenia bastionowe z k. XVI w., np. w Sielcu (gm. Leśniowice, pow. chełmski) należącym do Uhrowieckich oraz Krupem (gm. Krasnystaw) z k. XVI w. – własność Pawła Orzechowskiego. Pozostałości ufortyfikowanej

siedziby magnackiej z przełomu XVI i XVII w. zachowały się też w Kryłowie (gm. Mircze, pow. hrubieszowski).

Kategorię ufortyfikowanych kaszteli reprezentuje m.in. siedemnastowieczne firlejowskie założenie w Dąbrowicy, przebudowane współcześnie z zachowaniem jednej wieży obronnej, wzniesionej, jak się wydaje przez muratora Jana Wolffa. Większość siedzib magnackich posiadała elementy obronności, w różnym stopniu już dzisiaj czytelne, jak np. w relikty ziemnych umocnień wokół pałacu Sanguszków w Lubartowie (2 poł. XVII w., arch. Tylman van Gameren), czy też pałacu Szczuków (następnie Potockich) w Radzynie Podlaskim (l. 80. XVII w.).

Nie brak nowożytnych siedzib obronnych również w zabudowie miejskiej. Tu można wymienić lubelski dwór Leszczyńskich wzniesiony w l. 1619 – 1623 przez muratora Jakuba Balina, w l. 30/40 XVII w. zaadaptowany na klasztor karmelitanek bosych, którego alkierze – pierwotnie ze strzelnicami nadal wyodrębniają się w bryle założenia kościelno – klasztornego.

Cechy obronne posiadają również historyczne obiekty sakralne. Spektakularny przykład stanowi unikalny manierystyczny zespół kościołów w Gołębiu (gm. Puławy), obejmujący kościół (l. 1628 – 1636, murator Jan Wolff), Domek Loretański (l. 1636 – 1638), ogrodzenie ze strzelnicami. Elementy obronne w formie tzw. galerii strzelniczych posiadają też inne kościoły Lubelszczyzny, jak np. sławna fara w Kazimierzu Dln. – dzieło wybitnego muratora lubelskiego Jakuba Balina, powstałe w latach 1610 – 1613. W samym Lublinie znakomicie zachował się mur ze strzelnicami kluczowymi otaczający zespół klasztorny ss. brygidek (XVI/XVII w.).

Wiek XIX stanowiący przełom w wielu dziedzinach, wobec ówczesnie złożonej sytuacji politycznej kraju, stał się znaczącym etapem w rozwoju techniki budownictwa obronnego. W granicach obecnej Lubelszczyzny – pod zaborem rosyjskim – zbudowano rozległą nadwiślańską Twierdzę Dęblin (Iwangozrod), przy której prace rozpoczęto w 1838 r. i kontynuowano je do I wojny światowej włącznie (w woj. lubelskim położona jest część prawobrzeżna, w tym najstarsza cytadela). W granicach ob. województwa znajduje się również rozlokowana na lewym brzegu Bugu połowa wielkoprzestrzennej Twierdzy Brześć, z cytadelą znajdującą się wprawdzie na terenie Białorusi (budowaną od 1832 r.), ale część polska obejmuje ok. 50 elementów zespołu (różnego typu fortów, baterii artyleryjskich, prochowni, magazynów, punktów obserwacyjnych, wałów i kanałów) oraz system dróg bojowych, wiadukty, zespoły zieleni maskującej (część prawobrzeżna ukształtowana została od l. 40. XIX w do 1915 r.). Zmodernizowano również w l. 20. – 40. XIX w. Twierdzę Zamość, wznosząc nowe elementy rozbudowanego układu obronnego oraz „militaryzując” dotychczasową architekturę świecką centrum miasta. Redukcję nawarstwień z tego etapu przyniosła restauracja renesansowego Zamościa, rozpoczęta już przed II wojną światową, a kontynuowana ze szczególnym nasileniem w l. 70. – 80. XX w., w związku z zamierzonym wpisaniem Zamościa na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO, jak również w związku ze zmianą granic administracyjnych w kraju oraz uroczystościami związanymi z 400–setną rocznicą powstania miasta. Zakończono trwające od 2009 roku odtwarzanie „krajobrazu warownego” Twierdzy Zamość, w tym remont konserwatorski obiektów zlokalizowanych na terenie zespołu fortyfikacji Twierdzy Zamość, m.in. obiektu wojskowego na lunecie, obiektu wojskowego przed Bastionem VII, kazamat Bastionu I, Bastionu II i Bastionu IV, rekonstrukcję i uczytelnienie murów kurtyn i bastionów, rekonstrukcję narysu ziemnych dzieł obronnych, remonty i adaptacje obiektów kubaturowych: Arsenалу i Prochowni. Zrealizowane przez Miasto Zamość prace objęły działania rewitalizacyjne zdegradowanych obszarów i poszczególnych elementów zespołu fortecznego Twierdzy. Kompleksowe działania badawcze i wykonawcze, konserwatorskie i budowlane na dużym obszarze umożliwiły uczytelnienie narysu XIX – wiecznej twierdzy, tworząc przestrzeń atrakcyjną turystycznie i krajobrazowo.

Spektakularną spuścizną po II wojnie światowej w zakresie systemów obronnych są na terenach pd. – wsch. Lubelszczyzny zachowane pozostałości tzw. „Linii Mołotowa”. Pas umocnień wzdłuż zachodniej granicy ZSRR, ustalonej na mocy układu Ribbentrop – Mołotow z 23.VIII.1939 r. oraz traktatu z 28.IX.1939 r., wznoszono już od października 1939 r. Część zachowana na Lubelszczyźnie to fragment tzw. Rawsko – Ruskiego Rejonu Umocnionego, obejmującego pozycję wysuniętą i główny pas obrony składający się z punktów oporu. Linia

obejmowała zasieki, rowy przeciwczołgowe i zespoły schronów bojowych wyposażonych w wieże pancerne. Na terenie Lubelszczyzny pozostałości punktów oporu znajdują się na pd. – wsch. od Lubyczy Królewskiej, w okolicach miejscowości Teniatyska – Kornie – Dęby. Składa się na nie ok. 50 żelbetowych schronów oraz odcinki rowów przeciwpancernych.

Zachowały się również pozostałości umocnień niemieckiej linii Wisła – San, wzniesionej w 1940 r. (nie ukończona wskutek przerwania prac). Betonowe schrony występują w miejscowościach: Gościeradów – zachowany dobrze (Przedmoście Annapol), Końskowola – pozostałości po wysadzeniu (Przedmoście Dęblin – Puławy), Moszczanka pozostałości po wysadzeniu (Przedmoście Dęblin – Puławy), Parafianka (przy szosie bocznej na Baranów) – pozostałości po wysadzeniu (Przedmoście Dęblin – Puławy).

Pozostałości umocnień niemieckich na linii Bugu, rozpoczętych w l. 1943 – 44 (jako przeciwpartyzanckie), rozbudowanych w 1944 r. wobec spodziewanej ofensywy ZSRR. Obejmują formy ziemne: okopy, stanowiska. Występują w miejscowościach: Strzyżów k. Hrubieszowa. W Zbereżu k. Włodawy zachowały się dwa schrony betonowe („riksztand”), na miejscu pozycji z czasu I wojny światowej.

Wielość aspektów oceny stopnia zachowania architektury obronnej, wynika z powszechności występowania, ich znacznego zróżnicowania w zakresie kategorii, czasu powstania, jak również materiału. Toteż ocenę stopnia zachowania podajemy dla wybranych grup zabytków, szczególnie wymagających szybkiego podjęcia działań dokumentacyjnych i zabezpieczających. Należą do nich:

Nowożytnie magnackie założenia obronno – rezydencjonalne w Krupem i Sielcu. Są to zespoły przestrzenne z elementami fortyfikacji bastionowych (ziemno – murowych) zachowane reliktoowo, ale nadal stwarzające możliwość odtworzenia stanu pierwotnego, po badaniach specjalistycznych i opracowaniu konserwatorskiej dokumentacji projektowej. Nie poddane szybkiemu zabezpieczeniu, ulegną nieodwracalnemu procesowi pełnego zniszczenia.

XIX – wieczne twierdze Dęblin i Brześć (w Polsce – Przedmoście Terespolskie) wymagają podjęcia działań zabezpieczających wobec niszczących elementów murowych oraz niwelujących się z czasem elementów ziemnych. Znaczne szkody czyni tu niekontrolowane zarastanie zielenią szeroko rozsianych w terenie dzieł obronnych, jak również niekontrolowana modernizacja d. dróg wojskowych tworzących specyficzny system. Bogate pod względem form architektonicznych, dobrze jeszcze zachowane wieloprzestrzenne zespoły stanowią zabytki o klasie europejskiej, nieprzerwanie budząc zainteresowanie badaczy i turystów z całego świata. Polska niegdyś pod zaborami obcych mocarstw, dziś stanowi rodzaj skansenu trzech systemów fortyfikacji. Permanentnie modernizowane wraz z rozwojem techniki w XIX i pocz. XX w., stanowią szkolny wykład rozwoju *ars militaris*.

Pozostałości fortyfikacji z czasu II wojny światowej, zwłaszcza odcinki tzw. Linii Mołotowa wymagają restauracji polegającej na przeciwdziałaniu intensywnemu zarastaniu oraz stworzeniu systemu ściślejszego nadzoru, przeciwdziałającemu rozbiórkom licznie jeszcze zachowanych schronów, często wyposażonych jeszcze w elementy stalowe (tzw. kopuły); nadal zachowane są inne elementy infrastruktury „Linii”, jak np. rowy przeciwczołgowe.

Na terenie województwa nadal liczną grupę stanowią zespoły XIX – wiecznych koszar wojskowych. Dobrze zachowane, adaptowane są do współczesnych funkcji; często proces ten odbywa się z niszczeniem cennej substancji zabytkowej, czemu należy przeciwdziałać. Zabytki tej kategorii ze względu na interesującą formę architektoniczną i typowość rozwiązań, współstanowią o tożsamości kulturowej miejsc na mapie województwa.

Wyjątkowa pozycja Twierdzy Zamość na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO (Stare Miasto w Zamościu) wymaga szczególnej ochrony i opieki konserwatorskiej oraz ustawowego monitoringu, co jest realizowane. Ogólny stan zachowania zespołu ocenia się jako dobry.

– Budowle użyteczności publicznej

Na terenie województwa lubelskiego zachowało się ok. 800 zabytkowych obiektów użyteczności publicznej, w tym 150 wpisanych do rejestru zabytków i 461 objętych ewidencją. Budynki te stanowią stosunkowo liczny, ale zróżnicowany pod wieloma względami zespół, gdyż w jego skład wchodzi zarówno ratusze, sądy, szkoły, urzędy gminne, zajazdy oraz szpitale, jak i niewielkie budynki (np. areszt w Łukowej – wpisany do rejestru zabytków). Najbardziej reprezentacyjną podgrupę tworzą ratusze, wśród których należy odnotować kilka obiektów wyróżniających się wybitnymi walorami zabytkowymi: Lublin – Stary Ratusz („Trybunał”, 4 ćw. XIV w. – 1781) i Nowy Ratusz (1613 – 1828) oraz Zamość (k. XVI – XVIII w.). Mniej okazałe były ratusze w Głusku (XVIII w.), Końskowoli (1775 r.), Opolu (k. XVIII w.), Szczepieszynie (1830 r.), jakkolwiek należy podkreślić, iż obecnie nie pełnią swej pierwotnej funkcji. Poza wymienionymi obiektami nielicznie zachowane ratusze są bardzo skromne lub przebudowane w stopniu nie pozwalającym na uznanie ich za zabytkowe. Zważywszy, iż na Lubelszczyźnie było ok. 100 miast, liczba zachowanych siedzib władz municypalnych jest skromna, co zapewne wynika z faktu, iż zdecydowana większość z nich posiadała drewnianą konstrukcję i stosunkowo niewielkie gabaryty, sprzyjające ich destrukcji i degradacji. Ponadto wpływ na spadek ilości ratuszy miały wydarzenia dziejowe – utrata praw miejskich, wojny i pożary. Kolejną, równie niewielką grupą budynków użyteczności publicznej to sądy, z dwoma lubelskimi gmachami – rejonowym i okręgowym z 2 poł. XIX w. wyróżniającymi się bryłami i detalem. Pozostałe, skromne budynki np. w Białej Podlaskiej, Hrubieszowie i Parczewie, przebudowano po II wojnie światowej na domy mieszkalne.

Interesujący zespół stanowią murowane zajazdy z najstarszym puławskim (zw. Pielgrzymem) wybudowanym w XVIII w., pozostałe w: Krańcicy, Siennicy Różanej, Nowosiólkach, Wólce Leszczyńskiej i Zagrodach wybudowano na przełomie XVIII/XIX w.

Najliczniejszą podgrupę w omawianej kategorii obiektów stanowią szkoły, zróżnicowane pod względem czasu powstania, wielkości oraz wartości architektonicznej. Niewątpliwie najstarszy i najciekawszy jest gmach Akademii Zamojskiej (projekt B. Morando) powstały w 1593 r., sukcesywnie rozbudowywany w następnych stuleciach. W Opolu zachował się budynek szkoły rzemieślniczej wybudowany przez pijarów w l. 1752–59, obecnie przebudowany, ze zmienioną funkcją. Wielkością założenia przestrzennego wyróżniają się: zespół szkół rolniczych w Sobieszynie – Brzozowej (k. XIX w.), Szkoła Wojewódzka Zamojskich w Szczepieszynie (1819–22) oraz Ludowa Szkoła Rolnicza w Zamościu (1923–27) powiązane z parkami krajobrazowymi. Atrybutem szkół rzemieślniczych w Kazimierzu Dolnym i Nałęczowie, wybudowanych na początku XX w. jest autor ich projektów, wybitny architekt J. Koszczyk – Witkiewicz. Z tego też okresu pochodzi najwięcej zachowanych budynków szkolnych.

W l. 70. XIX w. wraz z wytyczeniem linii kolejowej Warszawa – Kowel, zwanej Koleją Nadwiślańską, pojawiły się w krajobrazie Lubelszczyzny dworce, których niepozorne gabaryty odzwierciedlają status regionu. Niewątpliwie najbardziej okazały z nich to dworzec w Lublinie zaprojektowany przez W. Lanciego, wielokrotnie w późniejszych latach rozbudowywany i przekształcany. Pozostałe tego typu budowle są znacznie skromniejsze, tu jednak należy wyróżnić kompletnie zachowany zespół budynków dworcowych w Sadurkach, wybudowany w l. 70. XIX w. Ewenementem w tej podgrupie, zarówno na skalę regionalną jak i krajową jest powstały w l. 1928 – 1933 zespół Okręgowej Dyrekcji Kolei w Chełmie, której siedzibę zamierzano przenieść z Radomia. Według planów zespół miał stanowić rozległe założenie urbanistyczne z dworcem, kościołem, biurem i domami dla pracowników. Z zamiarów tych wycofano się, jednak zrealizowano okazały gmach Dyrekcji i domy mieszkalne (112). Osobny rozdział stanowią trakcje wąskotorowe: Hrubieszowska Kolej Dojazdowa i Nałęczowska Kolej Dojazdowa, sukcesywnie rozbudowywane od k. XIX w. Dzięki inicjatywie lokalnej zespół NKD poddany jest rewitalizacji. W sezonie letnim jest atrakcją turystyczną.

Zmiany, które w 2 połowie XIX w. nastąpiły w podejściu do problemów ochrony zdrowia, spowodowały powstanie nowej kategorii budynków publicznych czyli szpitali. Tu należy nadmienić, iż szpitale pierwotnie funkcjonowały przy kościołach, co dobrze obrazują

zachowane wyróżniające się obiekty w: Kazimierzu Dolnym dawny szpital XVI-wieczny (ob. dom kultury), Zamościu - szpital kolegiacki (ob. poczta), Białej Podlaskiej - barokowy szpital św. Karola Boromeusza. Przeobrażenia zachodzące w tej dziedzinie doprowadziły do powstania dużych kompleksów budynków szpitalnych usytuowanych na ówczesnych obrzeżach miast. Wśród nich pochodzące z końca XIX w., zachowały się w Lublinie, Chełmie, Zamościu, Puławach i Lubartowie (nie wpisany do rejestru zabytków).

– **Budownictwo przemysłowe**

Na terenie województwa lubelskiego zachowało się ok. 750 obiektów przemysłowych, w tym 88 wpisanych do rejestru zabytków. Ogólny stan ich zachowania jest poniżej średniej oceny, co niewątpliwie wiąże się z nader skomplikowaną problematyką zagadnienia, bowiem zagrożenia wynikają z wielu źródeł.

Województwo lubelskie niemal od „zawsze” było regionem rolniczym, dlatego też nigdy nie rozwinął się tu na szerszą skalę przemysł, poza jego gałęzią związaną z przetwórstwem spożywczym tj. cukrowniami, garbarniami, browarami, gorzelniami, młynami oraz fabrykami produkującymi sprzęt rolniczy. Wśród nielicznych wyjątków należy odnotować działającą w Lublinie od 1920 r. nowoczesną fabrykę samolotów „Plage/Laśkiewicz”, w której produkowano m.in. słynne w okresie międzywojennym „eR-ki”. Zakłady przemysłowe lokowano przede wszystkim w dużych miastach, gdzie znajdował się największy rezerwuuar siły roboczej i rynki zbytu, stąd też tu zachowało się ich najwięcej. Nie przywołujemy mniejszych zakładów działających w formie warsztatów rzemieślniczych, gdyż zdecydowana większość z nich mieściła się w niewielkich budynkach lub domach mieszkalnych. Ponadto nie odnosimy się w tym miejscu do gorzelnii bądź młynów funkcjonujących w ramach folwarków towarzyszących zespołom rezydencjonalnym.

W momencie powstawania zakłady przemysłowe były lokowane na obrzeżach miast. Obecnie w wyniku rozrostu miast znalazły się w ich centrum, co niejednokrotnie budzi pokusę wyburzenia i przeznaczenia tych terenów na nowe inwestycje. Prawdopodobieństwo podjęcia tego typu działań zwiększa fakt posiadania większości obiektów przez osoby prywatne, niekiedy nie respektujące konieczności ochrony dóbr kultury, szczególnie tych nie objętych ochroną konserwatorską. Dodatkowym zagrożeniem dla zabytkowej architektury przemysłowej niejednokrotnie bywają zmiany funkcji, które powodują przekształcenia zarówno bryły jak i detalu.

Relatywnie nieliczną, ale najciekawszą i dobrze zachowaną grupą budynków przemysłowych są fabryki maszyn rolniczych, z wyróżniającymi się zakładami – Wolskiego w Lublinie, Kretzschmara oraz Dratta i Gasnera (obie w Chełmie). Drugą równie ciekawą grupę stanowią cukrownie, niemal w całości powstałe na przełomie XIX/XX w., wśród których odnotowujemy kompleksy dobrze zachowanych budynków w Lublinie, Garbowie, Strzyżowie czy Wożuczynie. Na terenie woj. lubelskiego zachowały się liczne gorzelnie i browary, ale tylko pojedyncze nie są powiązane z zespołami dworskimi. W okresie międzywojennym pojawił się nowy typ budownictwa przemysłowego – elektrownie, które najlepiej zachowały się w Lublinie, Zamościu i Hrubieszowie.

Najliczniejszą grupę, pomimo największych ubytków, stanowią młyny i wiatraki. Odnotowuje się tu 13 młynów i 10 wiatraków wpisanych do rejestru zabytków, w których niejednokrotnie ocalało niemal kompletne wyposażenie, m.in. obiekty w Bondyrzu, Czolinie, Pobołowicach i Wirykach. Pozostałe obiekty związane z przemysłem nie tworzą jednolitych grup, jakkolwiek są pomiędzy nimi interesujące przykłady, np. młyn braci Krausse z k. XIX w. funkcjonujący w miejscu wcześniejszych obiektów, wzmiankowanych już w XVI w. Warto wspomnieć o XVI – wiecznej Wieżycze Wodnej w zespole pobrygidzkowskim w Lublinie, będącej reliktem powstałej w tym okresie sieci wodociągowej.

Deprecjacja walorów zabytkowych objęła w bardzo dużym stopniu grupę licznych do niedawna na Lubelszczyźnie wiatraków i młynów wodnych. Zjawisko to wiąże się z utratą pierwotnych funkcji, gdyż tylko nieliczne nadal je pełnią, a większość straciła je na rzecz nowoczesnych młynów. Właśnie te opuszczone młyny i wiatraki stanowią najliczniejszą grupę obiektów znajdujących się w złym stanie. Dotyczy to także obiektów wpisanych do rejestru zabytków np. wiatraki – koźlaki w Bukowskim Lesie i Wirykach.

– **Budownictwo drewniane i ruralistyka**

Na terenie województwa lubelskiego można wyróżnić jedenaście typów układów ruralistycznych - kształtów wsi. Na terenie Podlasia dominuje typ wsi zwany szeregówką, pochodzący z „pomiaru włóczęj” prowadzonej na szeroką skalę od 1557 r. na ziemiach ówczesnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, w skład którego wchodziły te obszary. Występują tu również wsie samotnicze, położone na słabych glebach, a także stanowiące własność drobnej szlachty zagrodowej, nie podlegające przymusowej komasacji. Dominują na tych terenach chałupy typu podlaskiego (o których poniżej). Zwarty obszar ulicówek ciągnie się wąskim pasem wzdłuż Wisły, na który to typ wsi nakłada się lubelsko – nadwiślański region architektoniczny (o którym poniżej). Są to wsie pochodzące z okresu przedkolonizacyjnego, a niektóre z nich mają metrykę dużo wcześniejszą, np. Piotrawin – 1166 r., Ostrówek – 1191 r. W zachodniej części Wyżyny Lubelskiej dominuje typ wsi zwany łańcuchówką, zakładany na surowym korzeniu w okresie kolonizacji na prawie niemieckim. Wsiedla te lokowano zwykle na karczunkach leśnych, z wyznaczeniem jednego długiego pasa gruntu o wielkości jednego łana dla osadnika. Przeważa tu tzw. urzędowski typ chałupy z podcieniem wzdłużnym. W południowej części województwa, w okolicach Biłgoraja dominuje typ wsi zwany rzędówką, które to wsie powstały podczas parcelacji XVIII – wiecznych, szczególnie w dobrach Ordynacji Zamojskiej.

Na terenie Lubelszczyzny wyznaczyć możemy następujące regiony architektoniczne:

- podlaski – w którym wyróżnić można odmiany: chałupa z podcieniem narożnym frontowym („reprezentacyjnym”); chałupa z podcieniem narożnym w części gospodarczej; chałupa z wnęką w części gospodarczej („włodawska”);
- lubelsko – nadwiślański – występuje w wąskim pasie wzdłuż Wisły od ujścia Sanu aż do Puław. Są to chałupy wąskofrontowe z podcieniem szczytowym;
- urzędowski – spotykane w wąskim pasie łuku od Puław do Bychawy, z Urzędowem jako miejscem centralnym. Są to chałupy szerokofrontowe z podcieniem wzdłużnym (kalenicowym), do dziś czytelnym w terenie;
- biłgorajski – występujący na terenie powiatu Biłgoraj i na części powiatu zamojskiego.

Budownictwo wiejskie regionu podlaskiego charakteryzuje się utrzymującą się tu ciągle tradycją stosowania drewna. Pod względem rozwiązań konstrukcyjnych w budownictwie dominuje wiązanie na węgiel (na zrąb), jedynie na południu spotkać można było chałupy o konstrukcji sumikowo – łątkowej, zaś w najstarszych chałupach rzadko ze słupami na zakopy (łątki narożne wkopane w ziemię, rzadziej oparte na zakopanych peckach – głazach). Dominuje tu nadal typ chałupy szerokofrontowej – na północy asymetrycznej, na południu symetrycznej z sienią na osi, na przestrzał. W północnej części regionu dominuje dach półszczytowy (zwany często przyczółkowym), na południu zaś najstarsze chałupy przykryte były dachami czterospadowymi, późniejsze naczółkowymi i dwuspadowymi. Powszechnie niemal w przeszłości klepisko z gliny w izbie, znane jeszcze sporadycznie w latach 70. XX w. zanikło obecnie zupełnie. W powiatach bielskim i janowskim występują zagrody składające się z długiego budynku mieszczącego pod jednym dachem część mieszkalną i pomieszczenia gospodarcze, z wyjątkiem stodoły stojącej samodzielnie. Z uwagi na wąskie działki, budynek mieszkalny ustawiany był szczytowo do drogi. Od Łosic na północy, do Włodawy na południu występuje typ chałupy podlaskiej, ustawionej szczytem do drogi, nakrytej dachem półszczytowym. Wśród tych chałup występuje kilka odmian: z podcieniem narożnym od ulicy, z podcieniem narożnym od podwórza, z wnęką w części gospodarczej, ale najwięcej chałup bez podcieni. Jeszcze w okresie międzywojennym, w okolicach Sławatycz było kilka wsi z tzw. osadnictwem holenderskim. Nie byli to Holendrzy, lecz osadnicy niemieccy sprowadzeni tu z Pomorza, chętnie nazywający się Holendrami.

Region lubelsko – nadwiślański ciągnący się wąskim pasem wzdłuż Wisły charakteryzuje się występowaniem chałup wąskofrontowych, jednotraktowych o układzie amfiladowym, z wejściem w środku ściany szczytowej. Spotykamy tu trzy podstawowe formy: chałupy z podcieniem wspartym na słupkach, z podcieniem nadwieszonym (rodzaj wydłużonego, wysuniętego okapu) i chałupy bez podcieni.

Region urzędowski charakteryzuje się występowaniem chałup szerokofrontowych z podcieniem wzdłużnym, często zwanym też kalenicowym. Za jego centrum uznaje się Urzędów z obszernymi przyległymi przedmieściami. Domy wiejskie tego typu poza okolicami Urzędowa, spotykamy również sporadycznie w powiatach: hrubieszowskim (Mircze, Żuków), tomaszowskim, biłgorajskim i łukowskim.

W południowej części Lubelszczyzny, na terenie powiatu biłgorajskiego i części zamojskiego, etnografowie wyróżnili region biłgorajski. Chałupy wznoszone były z bali lub półbali (opołów), zwęglowanych na jaskółczy (rybi) ogon z dużymi ostatkami. Zrąb nakryty był wysokim dachem czterospadowym, pokrytym strzechą w górnej partii, zaś część dolna przy okapie (czasem do 1/3 wysokości połaci) pobita jest deskami. Dach taki zwany jest często dachem podkasanym.

Starsza zabudowa wiejska różniła się często z uwagi na rodzaj osadnictwa, a więc związana była z tradycjami budowlanymi, z jakimi docierali tu osadnicy koloniści, czy to niemieccy, czy też włoscy lub tatarscy.

W wieku XVII obcym elementem osadniczym są osady tatarskie oraz od końca XVIII wieku prężne osadnictwo niemieckie (okolice Cycowa i Włodawy). To zróżnicowanie osadnicze miało swój oddźwięk w tworzeniu się lokalnych form i typów budownictwa. Szczególnie widoczne jest to w formie domów kolonistów niemieckich, ich rozplanowaniu, gabarycie i kształcie dachu oraz urządzeniach ogniowych. Są one dużo większe, okazalsze, często dwutraktowe, z rozbudowanymi urządzeniami ogniowymi, nakryte wysokimi dachami, często pokrytymi dachówką. Chałupy rusińskie (ukraińskie) niewiele różnią się od budynków mieszkalnych we wsiach polskich, choć w okresie międzywojennym są nieco większe, dwutraktowe, często z zastosowaniem bogatej dekoracji snycerskiej, szczytów dachów, nadokienników, drzwi i zrębu.

Wspomnieć tu należy również o domach wiejskich osadników żydowskich, które nie różniły się wyglądem od chłopskich. Nawet tam, gdzie były większe kolonie żydowskie, nie wytworzyły odrębnego typu architektonicznego.

Powracając do polskiego budownictwa wiejskiego nadmienić należy, że jeszcze w okresie międzywojennym spotykana była tzw. zabudowa okólna (okólniki) np. w Załuczu Starym, Wyrkach czy Stulnie.

b) Cmentarze

Niemal do końca XVIII w. cmentarze funkcjonowały w powiązaniu z kościołami parafialnymi ulokowanymi w centrach miast i wsi, co niewątpliwie sprzyjało częstym wybuchom groźnych epidemii. Dopiero w ustawach z k. XVIII w. (władze austriackie i rosyjskie) wprowadzono nakazy likwidacji cmentarzy przykościelnych i lokowania nowych, już poza obrębem zabudowy. Najszybciej zarządzenia weszły w życie na terenie dużych miast Lubelszczyzny (Chełm 1780, Lublin 1794, Zamość 1812), natomiast w małych parafiach niejednokrotnie nowe cmentarze powstawały dopiero pod koniec 1 połowy XIX w.

Lubelszczyzna była swoistym tygłem kultur i religii, co znalazło swój wyraz w zakładaniu cmentarzy wyznaniowych, powstających w miarę osiedlania się tu wyznawców różnych konfesji. Stąd na terenie województwa lubelskiego występują cmentarze: rzymskokatolickie, greckokatolickie, prawosławne, ewangelickie, żydowskie, tatarskie, polskokatolickie. W zasadzie cmentarze te funkcjonowały oddzielnie, jednak w większych miastach (np. Lublin, Zamość, Chełm) cmentarze chrześcijańskie były położone w jednym miejscu, rozdzielone jedynie murem. Wielkość i formy rzymskokatolickich nekropolii są zróżnicowane. Zdecydowana większość to obiekty zajmujące powierzchnię 1–2 ha, podzielone na kwatery, z wytyczonymi alejkami. Niektóre, jak wcześniej wspomniane cmentarze w Lublinie czy Zamościu, zajmują powierzchnię kilkunastu hektarów, ze znaczną ilością kwater, alejkami i obiektami sakralnymi typu – kościoły bądź kaplice cmentarne. Na przeciwnym biegunie znajdują się cmentarze mniejszości religijnych, zazwyczaj niewielkie, z nieczytelnymi kwaterami, pozbawione alejek.

Poza cmentarzami wyznaniowymi, na terenie województwa lubelskiego mamy także nielicznie zachowane cmentarze epidemiczne, wspólne dla wszystkich wyznań, gdzie jak sama nazwa wskazuje grzebano ofiary licznych epidemii. Z czasem powstała jeszcze jedna kategoria cmentarzy – wojenne, zlokalizowane na terenach, na których toczono były działania frontowe. Cmentarze te posiadają zróżnicowaną postać, gdyż występują jako samodzielnie funkcjonujące,

jak też w postaci pojedynczych mogił (zazwyczaj zbiorowych) oraz kwater tzw. wojennych na cmentarzach wyznaniowych.

Na terenie województwa lubelskiego znajduje się ok. 1500 cmentarzy, w tym ok. 800 rzymskokatolickich, ok. 160 greckokatolickich, ok. 140 prawosławnych, ok. 70 ewangelickich, ok. 100 żydowskich i ok. 230 wojennych. Wśród nich 193 jest w rejestrze zabytków.

Stan zachowania cmentarzy rzymskokatolickich jest zróżnicowany, znajdujące się na ich terenie najstarsze nagrobki niejednokrotnie wymagają zabiegów konserwatorskich.

W znacznie gorszym stanie znajdują się cmentarze innych wyznań, szczególnie dotyczy to cmentarzy kolonistów oraz cmentarzy żydowskich, wśród których w niewielkiej części zachowały się macewy bądź tablice upamiętniające miejsce ich istnienia. Brak właściwej opieki powoduje, iż większości z nich grozi całkowite unieczyszczenie w terenie, m.in. ten los może spotkać cmentarze w Kraśnicy, Piaskach czy Świerżach. W tym miejscu należy podkreślić, iż sporadycznie podejmowane lokalne inicjatywy mające na celu uporządkowanie cmentarzy żydowskich - nie rozwiązują problemu.

Inna sytuacja ma miejsce w odniesieniu do cmentarzy greckokatolickich, co zazwyczaj wynika z przejmowania ich przez parafie rzymskokatolickie. Wobec wysiedleń w 1947 r. (akcja Wisła) ludności ukraińskiej m.in. grekokatolików, widoczny jest brak opieki nad opuszczonymi, zabytkowymi nagrobkami tego wyznania. Niekiedy lukę tę wypełniają lokalne społeczności lub regionaliści. Pomimo to należy odnotować kilka przykładów cmentarzy tego wyznania, które znajdują w szczególnie złym stanie, m.in.: Machnów Stary i Tarnoszyn.

Osobny rozdział stanowią cmentarze wojenne, które w większości utrzymane są w dobrym stanie.

c) Zabytki ruchome

Zabytki ruchome chronione są w dwojaki sposób: poprzez wpis do rejestru zabytków prowadzonego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz poprzez wpis do inwentarza muzealiów. Wpisy te nie dublują się. Według aktualnych danych LWKZ na terenie województwa lubelskiego wpisanych do rejestru zabytków zostało ok. 20.000 obiektów ruchomych.

– Zgromadzone w zbiorach muzealnych

Muzea stanowią najważniejszą formę organizacyjną ochrony zabytków ruchomych. Do głównych zadań muzeów należy gromadzenie, przechowywanie, zabezpieczanie i konserwacja dóbr kultury, urządzanie wystaw, udostępnianie zbiorów do celów naukowych i edukacyjnych, katalogowanie i naukowe opracowywanie muzealiów, a także prowadzenie działalności edukacyjnej i wydawniczej oraz prac badawczych i naukowych.

Na terenie województwa lubelskiego działa wiele muzeów, niektóre wielodziałowe, podległych Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz władzom samorządowym różnego szczebla. Poniżej zestawienie:

1. Państwowe Muzeum na Majdanku, Droga Męczenników Majdanka 67, 20 – 325 Lublin,
 - 1.1. Oddział Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełżcu, ul. Ofiar Obozu 4, 22 – 670 Bełżec,
 - 1.2. Oddział Muzeum Byłego Obozu Zagłady w Sobiborze, 22 – 200 Włodawa,
2. Muzeum Lubelskie w Lublinie, ul. Zamkowa 9, 20 – 117 Lublin,
 - 2.1. Oddział Historii Miasta Lublina, pl. Łokietka 3, 20 – 109 Lublin,
 - 2.2. Oddział Martyrologii “Pod Zegarem”, ul. Uniwersytecka 1, 20 – 029 Lublin,
 - 2.3. Oddział Literacki im. Józefa Czechowicza, ul. Złota 3, 20 – 012 Lublin,
 - 2.4. Oddział – Dworek Wincentego Pola, ul. Kalinowszczyzna 13, 20 – 129 Lublin,
 - 2.5. Muzeum Regionalne w Kraśniku, ul. Piłsudskiego 7, 23 – 200 Kraśnik,
 - 2.6. Muzeum Regionalne w Łęcznej, ul. Bożnicza 17, 21 – 010 Łęczna,
 - 2.7. Muzeum Regionalne w Lubartowie, ul. Kościuszki 28, 21 – 100 Lubartów,
 - 2.8. Muzeum Stefana Żeromskiego w Nałęczowie, ul. Żeromskiego 2, 24 – 140 Nałęczów,
 - 2.9. Muzeum Bolesława Prusa w Nałęczowie, al. Małachowskiego 2, 24 – 140 Nałęczów,
3. Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, al. Warszawska 96, 20 – 824 Lublin,

4. Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, ul. Rynek 19, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
 - 4.1. Oddział Kamienica Celejowska, ul. Senatorska 11/13, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
 - 4.2. Oddział pod nazwą „Muzeum Sztuki Złotniczej”, ul. Rynek 19, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
 - 4.3. Oddział Przyrodniczy, ul. Puławska 54a, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
 - 4.4. Oddział Zamek w Janowcu, ul. Lubelska 20, 24 – 123 Janowiec,
 - 4.5. Oddział Dom Kuncewiczów, ul. Małachowskiego 19, 24 – 120 Kazimierz Dolny,
 - 4.6. Oddział pod nazwą „Muzeum Czartoryskich w Puławach”, ul. Czartoryskich 8, 24 – 100 Puławy,
 - 4.7. Oddział Grodzisko Żmijowiska,
5. Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, 21 – 132 Kamionka,
6. Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej, ul. Warszawska 12, 21 – 500 Biała Podlaska,
 - 6.1. Oddział Martyrologiczno – Historyczny, ul. Łomaska 21, 21 – 500 Biała Podlaska,
7. Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie, ul. Lubelska 55, 22 – 100 Chełm,
8. Muzeum Zamojskie w Zamościu, ul. Ormiańska 30, 22 – 400 Zamość,
 - 8.1. Oddział Barwy i Oręża „Arsenał”, ul. Zamkowa 2, 22 – 400 Zamość,
9. Muzeum Regionalne w Janowie Lubelskim, ul. Jana Pawła II 3, 23 – 300 Janów Lubelski,
10. Muzeum im. Stanisława Staszica w Hrubieszowie, ul. 3 Maja 11, 22 – 500 Hrubieszów,
11. Muzeum Regionalne im. dr Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim, ul. Zamojska 2, 22 – 600 Tomaszów Lubelski,
12. Muzeum Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego, ul. Czerwonego Krzyża 7, 22 – 200 Włodawa,
13. Muzeum Regionalne w Krasnymstawie, ul. Piłsudskiego 5a, 22 – 300 Krasnystaw,
14. Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego w Romanowie, 21 – 518 Sosnówka,
15. Muzeum Regionalne w Łukowie, ul. Piłsudskiego 19, 21 – 400 Łuków,
16. Muzeum Henryka Sienkiewicza w Woli Okrzejskiej, 21 – 480 Okrzeja,
17. Muzeum Ziemi Biłgorajskiej, Pl. Wolności 16, 23 – 400 Biłgoraj,
18. Muzeum Regionalne w Kluczkowicach, 24 – 300 Opole Lubelskie,

Do najważniejszych prywatnych muzeów należą:

1. Muzeum Archidiecezjalne Sztuki Religijnej w Lublinie, ul. Królewska 10, 20 – 109 Lublin,
2. Muzeum Diecezjalne w Zamościu, ul. Hetmana Zamoyskiego 1, 22 – 400 Zamość,
3. Przedsiębiorstwo Zaopatrzenia Farmaceutycznego „Cefarm” – Lublin S.A. Apteka – Muzeum, ul. Grodzka 5a, 20 – 112 Lublin.

Do Państwowego Rejestru Muzeów w Polsce, prowadzonego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, z terenu województwa wpisane zostały następujące muzea wraz z oddziałami: Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, Państwowe Muzeum na Majdanku, Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, Muzeum Ziemi Chełmskiej w Chełmie, Muzeum Lubelskie w Lublinie, Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej oraz Muzeum Zamojski w Zamościu. Wymienione placówki wyróżnione zostały za wysoki poziom ich merytorycznej działalności oraz znaczenie zbiorów. W myśl art. 13, pkt. 4 i 5 Ustawy z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach, uprawnione są do używania nazwy „muzeum rejestrowane” oraz korzystania ze szczególnej pomocy finansowej państwa.

W województwie lubelskim działają również muzea prywatne.

Zgromadzone przez muzea województwa lubelskiego muzealia obejmują przedmioty o trwałej wartości kulturowej (historycznej, naukowej, poznawczej, estetycznej), politycznej lub społecznej, podlegające ochronie prawnej i objęte inwentarzem zabytków w muzeum.

Na terenie województwa funkcjonują również placówki posiadające wyodrębnione ekspozycje o charakterze muzealnym. Funkcjonują m.in. w ramach uczelni, szkół, ośrodków

edukacyjnych, izb pamięci. Zasoby o wartości muzealnej zgromadzone są także w kościołach i klasztorach.

Lubelszczyzna jest miejscem powstania pierwszego muzeum na ziemiach polskich. Stworzone zostało w 1801 r. przez ks. Izabelę Czartoryską w Świątyni Sybilli w Puławach. Obecnie funkcjonuje jako oddział Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym - Oddział pod nazwą „Muzeum Czartoryskich w Puławach”.

Największą instytucją muzealną na terenie województwa oraz obszaru wschodniej Polski jest wielooddziałowe Muzeum Lubelskie w Lublinie. Główna jego siedzibą jest Zamek Lubelski w Lublinie. Funkcję organizatora dla Muzeum pełni Województwo Lubelskie oraz Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Instytucja kultury składa się z 4 oddziałów w Lublinie i 5 oddziałów terenowych. Zbiory Muzeum Lubelskiego podzielone zostały w ramach działów: sztuka, numizmatyka, archeologia, etnografia, militaria, historia, zbiory biograficzno - literackie.

Drugą pod względem wielkości placówką muzealną na terenie Lubelszczyzny jest Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, podzielone na 7 oddziałów:

- Oddział Kamienica Celejowska, w którym gromadzone są eksponaty z dziedziny malarstwa, rysunku, grafiki, rzemiosła artystycznego, archeologii i historii. Zbiory związane są głównie z kulturą mieszczańską i tradycjami artystycznymi miasta, w szczególności malarstwa z lat 1923 – 1939, powstałego w kręgu artystycznym prof. Tadeusza Pruszkowskiego.
- Muzeum Sztuki Złotniczej, które jako jedyna placówka w Polsce zajmuje się wyłącznie złotnictwem. Podstawę zbiorów stanowi kolekcja dawnych sreber, przekazanych w darze przez Jędrzeja Jaworskiego w 1978 r. Znajdują się tu srebra kultowe wyznań chrześcijańskich i judaika z XV – XX w., srebra stołowe polskich i zagranicznych ośrodków złotniczych oraz kolekcja polskiego złotnictwa współczesnego. Oddział pozyskał cenną kolekcję narzędzi i maszyn stanowiących unikatowe, niemal kompletne wyposażenie XIX – wiecznego warsztatu złotniczego.
- Oddział Przyrodniczy, który gromadzi zbiory z dziedziny geologii, paleontologii, botaniki i zoologii, pochodzące z terenu Kazimierskiego Parku Krajobrazowego. Posiada bardzo cenną kolekcję paleontologiczną z ważnymi dla nauki okazami z profili stratygraficznych przełomu kredy i trzeciorzędu.
- Oddział Zamek w Janowcu posiada liczne zabytki archeologiczne z prac prowadzonych na zamku. W sąsiedztwie zamku w XVIII – wiecznym dworze prezentowane jest wyposażenie typowej siedziby ziemiańskiej, na które składają się obiekty z dziedziny malarstwa i rzemiosła artystycznego. W budynkach gospodarczych pokazywana jest wystawa etnograficzna i zabytkowe pojazdy konne. Kolekcja etnograficzna w zbiorach oddziału obejmuje głównie przedmioty związane z rybołówstwem, tkactwem, garbarstwem i garncarstwem pozyskane z terenu powiatu puławskiego. Szczególnie cenne są: zbiory tkanin z ośrodka tkactwa w Żyrzynie, Baranowie i Żerdzi oraz kolekcja ceramiki baranowskiej.
- Muzeum Czartoryskich w Puławach posiada eksponaty z zakresu archeologii, etnografii, numizmatyki, sztuki, historii, techniki oraz bogaty księgozbiór – przechowywane w Świątyni Sybilli, Domu Gotyckim i Szpitalu św. Karola Boromeusza (obiekty powstałe w końcu XVIII i na pocz. XIX w.).

Wyjątkową pozycję zarówno ze względu na siedzibę, jak i ekspozycję historycznych wnętrz zajmuje Muzeum Zamoyskich w Kozłowie. Jest to jedyne muzeum – rezydencja na terenie województwa lubelskiego. Mieści się w dawnym zespole pałacowo – parkowym od 1799 roku należącym do Zamoyskich. Główną ekspozycją muzeum są wnętrza, urządzone w stylu II Cesarstwa, z zachowaniem autentycznego wystroju z przełomu XIX i XX wieku w znacznej części, autentycznego wyposażenia, zgromadzonego przez Konstantego Zamoyskiego od lat 70. XIX w. do 1 ćw. XX w. Osobną ekspozycją jest Galeria Socrealizmu, prezentująca sztukę z lat 1948 – 1956 w odpowiedniej scenograficznej i muzycznej oprawie. Ponadto w jednym z budynków zespołu pałacowego mieści się Powozownia, w innym – sala wystaw czasowych.

Bogactwo kultury ludowej oraz dziedzictwo historii kultury materialnej regionu – wsi, miasteczek, miast, obiektów handlowych i usługowych oraz instytucji życia publicznego

prezentuje Muzeum Wsi Lubelskiej w Lublinie, jako czołowa placówka tego typu na Lubelszczyźnie. Szczególną uwagę przykuwają ekspozycje – sektor Wyżyna Lubelska i Roztocze, odtwarzające historyczne układy wsi i zagród, z reprezentatywnymi dla tych regionów obiektami architektury drewnianej, ekspozycja średniozamożnego dworu ziemiańskiego w 1939 r. (dwór z Żyrzyna) wraz z ogrodem dworskim, cerkiew z Tarnoszyna oraz kościół z Matczyna (obiekty pełniące jednocześnie funkcje muzealne i sakralne).

Z uwagi na walory architektoniczne zajmowanych przez muzea budynków wymienić należy: Muzeum Pojezierza Łęczyńsko – Włodawskiego we Włodawie (3 budynki d. zespołu synagogałnego z XVIII i XIX w.), Muzeum Regionalne w Krasnymstawie (budynek kolegium pojezuickiego z lat 1695 – ok. 1740), Muzeum Regionalne w Łukowie (konwikt z 1730 r. fundacji biskupa Konstantego Felicjana Szaniawskiego), Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie (dworek barokowo – klasycystyczny zw. Du Château z 1791 r.).

Muzeum Zamojskie w Zamościu zlokalizowane jest w zespole kamienic przy ul. Ormiańskiej pochodzących z drugiej i trzeciej ćwierci XVII w., które stanowią niepowtarzalny w skali kraju zabytek o silnie zaakcentowanym orientalnym charakterze. Zasoby Muzeum Zamojskiego stanowi ok. 33.000 muzealiów zinwentaryzowanych w ośmiu działach tematycznych: sztuki, archeologii, etnografii, historii, militariów, numizmatyki, techniki i przyrody. Do najcenniejszych zaliczyć można XVIII – wieczne rzeźby drewniane o treści sakralnej wykonane we Lwowie, kolekcję malarstwa portretowego z pałacu Zamojskich w Klemensowie oraz obrazy Maksymiliana Gierymskiego, Olgi Poznańskiej, Józefa Mehoffera, Józefa Brandta, unikalną komodę „certosina” z ok. 1700 r., czy zespół obiektów pozyskanych podczas badań cmentarzysk w Masłomęczu, skarb ozdób brązowych z Leszkowic. Muzeum posiada także zbiór zabytkowej broni, oprządzenia i umundurowania wojskowego od czasów średniowiecza po II wojnę światową.

Muzeum Barwy i Oręża „Arsenał” będący oddziałem Muzeum Zamojskiego w Zamościu mieści się w budynku arsenału, którego początki sięgają lat 80. XVI w. Muzeum gromadzi militaria i archiwalia związane z historią wojskowości, a w szczególności z wojennymi i wojskowymi losami miasta i Zamojszczyzny.

Muzeum Chełmskie w Chełmie posiada kolekcję eksponatów podzieloną na 6 kategorii: archeologia, etnografia, historia, numizmatyka, przyroda, sztuka. Najciekawsze zabytki historyczne prezentowane są na wystawie stałej „Dzieje Chełma i regionu w latach 1392 – 1944”. Zasoby muzeum rozmieszczone są w czterech budynkach zabytkowych: d. Kolegium Pijarów z 1 poł. XVII w., d. drukarni „Zwierciadło” z XX w., kamienicy mieszczańskiej z 2 poł. XIX w., d. kościele unickim pw. św. Mikołaja z pocz. XVIII w.

Na uwagę zasługuje także największy na Lubelszczyźnie zbiór ikon liczący ponad 1300 obiektów (najstarsza ikona „Ścięcie św. Jana” datowana na XVII w.) oraz tematyczna kolekcja malarstwa polskiego dawnego i współczesnego „Konie, jeźdźcy, zaprzęgi” – zgromadzone w Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej.

Dawne tradycje rzemieślnicze upamiętnia także zabytkowa zagroda mieszczańska tzw. Zagroda Sitariska, pełniąca rolę stałej ekspozycji (fili) Muzeum Ziemi Biłgorajskiej w Biłgoraju (o profilu regionalnym).

Szczególne charakter posiadają muzea biograficzne (7): Muzeum – Dworek Wincentego Pola w Lublinie, Muzeum Stefana Żeromskiego w Nałęczowie oraz Muzeum Bolesława Prusa w Nałęczowie. Wymienione placówki stanowią Oddziały Muzeum Lubelskiego w Lublinie. Do omawianej grupy należą także: Muzeum Henryka Sienkiewicza w Woli Okrzejskiej oraz Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego w Romanowie. Ta ostatnia placówka posiada profil biograficzny i literacki. Gromadzi pamiątki związane z życiem i twórczością J. I. Kraszewskiego oraz jego rodziny. Szczególne miejsce zajmują obrazy, rysunki i grafika. Autorem znacznej części jest sam Kraszewski. Muzeum posiada także zbiór listów pisarza i jego rodziny, rękopis powieści „Starosta warszawski”, dziennik podróży do Odessy ze szpicownikiem. Do stałej ekspozycji należy wystawa zatytułowana „Życie i twórczość Józefa Ignacego Kraszewskiego”. Ekspozycje prezentowane są we wnętrzach dworu z lat 1806 – 1812, położonego w zabytkowym parku.

„Chata” Stefana Żeromskiego w Nałęczowie jest oryginalną pracownią pisarza, zbudowaną w stylu zakopiańskim w 1905 r. według projektu Jana Koszczyca – Witkiewicza.

Stanowi jedno z najstarszych muzeów literackich w Polsce. Kolekcja jest zbiorem pamiątek artystyczno – historycznych zgromadzonych przez autora.

Dom Marii i Jerzego Kuncewiczów – Oddział Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym, to biograficzne muzeum związane z trojgiem pisarzy: Marią i Jerzym Kuncewiczami oraz Janem Józefem Szczepańskim. W willi „Pod Wiewiórką” przy ul. Małachowskiego 19 w Kazimierzu Dolnym prezentowane jest wyposażenie i wygląd poszczególnych pomieszczeń z czasu, gdy mieszkali tu Kuncewiczowie.

Do omawianej grupy muzeów zalicza się także Muzeum Literackie im. Józefa Czechowicza oddział Muzeum Lubelskiego w Lublinie. W swoich zbiorach przechowuje m.in. różnorodne dokumenty, notatki, korespondencję poety, fotografie rodzinne i zdjęcia jego autorstwa. Zebrane zostały także portrety pisarzy lubelskich i archiwalia literackie m.in. Konrada Bielskiego, Wacława Iwaniuka, Kazimierza Jaworskiego. Na uwagę zasługuje wystawa „Historia miejsca. Dzieje kamienicy i rodziny Riabininów”, w którym to obiekcie muzeum ma swoją siedzibę od 2003 r. Ponadto w muzeum jest księgozbiór składający się z ok. 10.000 pozycji, bogaty zbiór czasopism, plakatów, nagrań magnetofonowych, wycinków prasowych, druków okolicznościowych i innych materiałów dokumentujących życie literackie miasta i regionu.

Grupę muzeów martyrologicznych (4) otwiera Państwowe Muzeum na Majdanku w Lublinie. Zajmuje teren byłego obozu koncentracyjnego na Majdanku wraz z 70. zabudowaniami poobozowymi, Pomnik Walki i Męczeństwa oraz Mauzoleum (wpisane do rejestru zabytków dnia 22.03.1991 r. pod nr A/1029). Zgromadzone zbiory stanowią zabytki związane z funkcjonowaniem obozu koncentracyjnego na Majdanku oraz przedmioty artystyczne wytwarzane przez więźniów (rysunki, pierścionki, papierośnice, popielniczki), dzieła sztuki współczesnej, głównie o tematyce antywojennej.

Muzeum posiada swój oddział w Bełżcu, gdzie większość muzealiów stanowią rzeczy znalezione w wyniku badań archeologicznych, prowadzonych na terenie byłego obozu zagłady.

Do grupy muzeów martyrologicznych należy Oddział Martyrologii „Pod Zegarem” Muzeum Lubelskiego w Lublinie, Oddział Muzeum Na Majdanku - w Bełżcu oraz Muzeum Byłego Hitlerowskiego Obozu Zagłady w Sobiborze.

Grupę muzeów specjalistycznych reprezentuje na Lubelszczyźnie Apteka – Muzeum przy Przedsiębiorstwie Zaopatrzenia Farmaceutycznego „Cefarm – Lublin” S.A., mająca swoją siedzibę w zabytkowej kamienicy przy ul. Grodzkiej 5a w Lublinie. Utworzone zostało w celu ochrony dóbr kultury z dziedziny farmacji w 1984 r. Zgromadzone eksponaty w liczbie 1.210, stanowią wyposażenie apteki. Na dziewiętnastowiecznych meblach prezentowane są m.in. naczynia i opakowania, sprzęt aptekarski, dokumentacja oraz księgozbiór liczący 2035 pozycji. Do wyróżniających się eksponatów należą naczynia kryształowe, naczynia ze szkła mlecznego i kolorowego oraz fajansowe wazoniki, puszki i czarka z baraniami główkami. Znajdują się tu także: saturator, inhalatory oraz aptekarskie wagi wiedeńskie. Apteka – Muzeum jest jedyną tego typu placówką w naszym regionie. W Zamościu istnieje Izba Pamięci przy aptece Rektorskiej. Posiada identyczny profil, lecz skromniejsze zbiory, pochodzące z Zamościa i okolic.

– Zgromadzone poza zbiorami muzealnymi

Zabytki ruchome wpisane do rejestru w przypadku województwa lubelskiego w 99% zgromadzone są w obiektach sakralnych. Zasoby związane z budowlami o charakterze świeckim są niewielkie. Taki stan rzeczy wynika przede wszystkim z uwarunkowań historycznych, tj. wydarzeń wojennych, małej stabilności własności (podzielność majątku, nacjonalizacja, częste zmiany własnościowe itp.), a nade wszystko ze spowodowanego owymi wydarzeniami braku ciągłości w posiadaniu majątku i sprawowaniu nad nim opieki. W szczególności uwagi te odnoszą się do zabytków znajdujących się w ręku prywatnym, w pałacach, dworach, kamienicach itd.

Najwięcej ruchomych obiektów zabytkowych spoza zbiorów muzealnych znajduje się we wnętrzach sakralnych, w szczególności w kościołach i klasztorach. Najczęściej tworzą one zharmonizowane z wnętrzem zespoły, służąc określonym celom liturgicznym i kultowym.

Składają się nań przede wszystkim: ołtarz główny i ołtarze boczne, organy, chrzcielnica, ambona, ławki, stalle, konfesjonały, obrazy, epitafia, a także malowidła ściennie, witraże itd.

Ulokowany tak wystrój stale zmieniał się i ewoluował, stąd w większości przypadków składają się nań (uzupełniając się i przenikając we wnętrzu) warstwy wielu artystycznie – historycznych cech od gotyku po XX wiek.

Wyjątkowo cenne wyposażenie i wystrój posiadają świątynie w typie renesansu lubelskiego, stanowiąc element charakterystyczny dla naszego województwa. Należą do nich m.in.: kościoły parafialne w Czemiernikach, Kraśniku, Uchaniach i Turobinie oraz kościół rektoralny św. Ducha i kościół parafialny pw. Nawrócenia św. Pawła w Lublinie, kościół farny w Kazimierzu Dolnym i kościół katedralny w Zamościu.

Czołowe miejsce wśród kościołów o cennym wystroju i wyposażeniu zajmują: Archikatedra pw. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Lublinie, Kaplica pw. Trójcy Świętej w Lublinie, kościół poreformacki w Białej Podlaskiej, kościół Rozesłania Świętych Apostołów w Chełmie, kościół pw. św. Anny w Kodniu, kościół św. Franciszka Ksawerego w Krasnymstawie, kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Ostrowie Lubelskim, kościół św. Mikołaja w Międzyrzeczu Podlaskim, kościół pw. św. Ludwika we Włodawie, kościoły parafialne w Kraśniku, Opolu Lubelskim, Lubartowie, Ostrowie.

Duże nasycenie zabytków ruchomych występuje w obiektach klasztornych, m.in.: zespół klasztorny oo. karmelitów w Woli Gułowskiej, zespół klasztorny oo. dominikanów w Lublinie, czy zespół klasztorny oo. karmelitów bosych w Lublinie.

Ważne miejsce zajmuje także budownictwo drewniane zarówno cerkiewne, jak i rzymskokatolickie, np.: kościół par. w Rzeczycy Księżej, kościół par. w Tomaszowie Lubelskim, kościół filialny w Chłopiatynie (d. cerkiew), cerkiew w Hrebennem /gm. Lubyca Królewska/, cerkiew prawosławna w Horostycie, cerkiew św. Onufrego w Jabłecznej.

Cenne zabytki zgromadzone są w budynkach zlokalizowanych w zdegradowanych centrach staromiejskich, wymagających rewaloryzacji oraz na obszarach, które wpisują się w szlaki turystyczne i krajobrazowe województwa. Nieznana jest jednak dokładna liczba tych obiektów, ponieważ nie są objęte żadną ewidencją. Stan rozpoznania tej grupy zależy wyłącznie od dobrej woli lub zainteresowania ich upublicznieniem ze strony samych właścicieli. W większości przypadków mamy tu do czynienia z elementami związanymi bezpośrednio z architekturą samych budynków (elementy wystroju architektonicznego) i z ich użytkowaniem (np. kominki, piece itp.), a także z tymi elementami dawnego wystroju, które z uwagi na swą konstrukcję lub gabaryt trudne były do usunięcia lub zniszczenia (głównie elementy stolarskie).

d) Zabytki archeologiczne

Zabytek archeologiczny (w rozumieniu ustawy o zabytkach – art. 3) to „zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”. Ta szeroka definicja określa jednocześnie potencjalnie duży zasób zabytków archeologicznych, na które składają się zarówno tzw. stanowiska archeologiczne (obiekty i warstwy zlokalizowane w terenie), jak i ruchome zabytki (przedmioty) z nich pochodzące. Zabytki archeologiczne są częścią dziedzictwa kulturowego. Europejska konwencja o ochronie archeologicznego dziedzictwa kulturowego uznaje je za źródło „zbiorowej pamięci europejskiej i instrument dla badań historycznych i naukowych”. Tym samym mamy wskazane dwa wymiary jego ochrony – poznawczy (naukowy) i zachowawczy. Tendencje te od dawna ścierają się zarówno w teorii, jak i praktyce ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego. Są to jednocześnie dwa podstawowe kierunki w konserwatorstwie określające odpowiednio:

I – badania wykopaliskowe, dokumentacyjne i inne, prowadzące do poznania poszczególnych stanowisk, zabytków czy problemów związanych z szeroko rozumianą przeszłością, w tym zwłaszcza w sytuacjach zagrożenia zniszczeniem lub uszkodzeniem substancji zabytkowej (nawarstwień, obiektów, materiałów i ich kontekstów),

II – działania zmierzające do zachowania dla przyszłych pokoleń jak największej części archeologicznego dziedzictwa kulturowego w niezmienionej formie (także nienaruszonego i nie przekształconego w wyniku badań).

W przypadku stanowisk i zabytków archeologicznych istotnym pytaniem jest zawsze kwestia chronologii. Do niedawna za elementy składowe archeologicznego dziedzictwa kulturowego uznawano jedynie pozostałości po kulturach i ludach pradziejowych (do V/VI w.) oraz społeczeństwie wczesnośredniowiecznym (na ogół do połowy XIII wieku). Z takimi właśnie stanowiskami mamy w większości do czynienia w zasobie ewidencji konserwatorskiej. W ostatnich latach nastąpił jednak wyraźny przełom i zmiana w rozumieniu archeologii. Wykształciła się cała odrębna specjalizacja, określana jako archeologia staropolska (lub nowożytna). W kręgu jej zainteresowań pozostają obiekty i nawarstwienia związane z historyczną przeszłością. Nie można zatem poprowadzić istotnej granicy między archeologią a innymi dyscyplinami. W odniesieniu do czasów historycznych nie jest to więc czas, a raczej sposób pozyskiwania (wykopaliska) i charakter źródeł (szeroko pojęta kultura materialna). Wyjaśnienie to jest bardzo istotne, bowiem szeroko rozumiana archeologia obejmuje w rzeczywistości znacznie większy zakres rzeczowy i przestrzenny niż wynika to choćby z ewidencji konserwatorskiej. Nie zawsze za stanowiska archeologiczne są bowiem uznane historyczne miasta (i miasteczka) czy też otoczenia obiektów architektury (dworów, zamków, kościołów itd.), które same w sobie stanowią istotną wartość w ochronie zabytków.

W zakres ochrony zabytków archeologicznych wchodzi także zagadnienia związane z przechowywaniem i udostępnianiem materiałów ruchomych, gromadzonych jako efekt badań terenowych. Specyfika źródeł archeologicznych, wynikająca z ich masowości (w trakcie badań odkrywano są bardzo liczne zespoły ceramiki, krzemieni, kafli itp.) i różnorodności oraz permanentnego powiększania zasobów po każdym sezonie wykopaliskowym, stawia przed archeologami specjalne zadania.

– Archeologiczne dziedzictwo kulturowe w systemie ochrony zabytków

Aktualnie prowadzona polityka konserwatorska zakłada tzw. zintegrowaną ochronę dziedzictwa kulturowego, co w praktyce oznacza równoprawny, wieloelementowy system, w którym niepoślednią rolę odgrywają stanowiska i zabytki archeologiczne, które stanowią ok. 30% wszystkich nieruchomości dóbr kultury i są ich najliczniejszą kategorią (województwo lubelskie jest pod tym względem jednym z najbogatszych w Polsce). Jest to szczególnie rodzaj zabytków, bowiem ich istnienie rzadko ukazują szczątki nadziemne, natomiast znakomita większość z nich jest obecna pod ziemią i ujawnia się najczęściej dopiero w momencie ich niszczenia. Mimo tych trudności wiadomości o nich są coraz pełniejsze, a stan taki zawdzięczamy głównie prowadzonej od 1978 roku ogólnopolskiej akcji Archeologicznego Zdjęcia Polski. Niemala, ale też najpełniejsza część informacji pochodzi z wykopaliskowych badań archeologicznych, a także z przypadkowych odkryć.

Generalną zasadą w konserwatorstwie archeologicznym jest zachowanie w możliwie niezmienionej formie jak największej liczby stanowisk. Ich ochrona należy do obowiązków Państwa i reguluje ją Ustawa o zabytkach. Działania te dotyczą etapu bezpośredniej ochrony i polityki konserwatorskiej w ogóle, a więc problemów zarządzania dziedzictwem archeologicznym. Specyfika zabytków archeologicznych powoduje, że przedsięwzięcia te można uznać za końcowy element polityki konserwatorskiej. Ale prawidłowa polityka konserwatorska może odbywać się tylko pod warunkiem rzetelnego i całkowitego rozpoznania zasobów na danym terenie. Tym celom służy m.in. program badań AZP, realizowany jako program rządowy. Badania AZP, zakończone na terenie województwa lubelskiego w 2009 r., przyniosły stosunkowo dobre rozpoznanie śladów pradziejowego osadnictwa, jednak uzyskane informacje dają tylko przybliżony obraz osadnictwa, a dokładniejsze informacje uzyskujemy dopiero w połączeniu z badaniami weryfikacyjnymi i wykopaliskowymi.

Szczególna specyfika związana z rozpoznaniem zabytków ukierunkowuje działania konserwatorskie na następujące problemy:

- uzupełnianie bazy danych zasobów archeologicznych,
- rejestrowanie wszelkich, także potencjalnych miejsc odkryć zabytków archeologicznych,
- położenie szczególnego nacisku na badania wyprzedzające w miejscach wielkich inwestycji,

- opracowanie wyników badań oraz wniosków konserwatorskich dotyczących dalszych losów stanowiska (zabytku),
 - od 2009 r. digitalizacja wojewódzkiej ewidencji zabytków archeologicznych na podstawie wykonanych dotychczas badania AZP.
Skuteczna ochrona zabytków musi uwzględniać ciągle działania, takie jak:
 - opiniowanie przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków projektów inwestycyjnych w miejscu istnienia stanowisk archeologicznych bądź potencjalnego ich występowania. Korzystną okolicznością jest fakt, że nowa ustawa o ochronie zabytków nakazuje inwestorowi sfinansowanie badań archeologicznych, o ile zachodzi konieczność ich przeprowadzenia;
 - szczególna dbałość o obiekty archeologiczne tworzące własną formę krajobrazową, np. grodziska, zamczyska, obwałowania, kurhany itp. Ochrona powinna polegać na uregulowaniu spraw własnościowych, dbałość o wygląd zewnętrzny (zakaz upraw lub przynajmniej wykonywanie płytkiej orki, wycinki drzew, itp.), a także na odpowiednim trwałym oznakowaniu takich obiektów;
 - podnoszenie świadomości społecznej, zwłaszcza młodzieży szkolnej. Uświadomienie gospodarzom terenu (mieszkańcom wsi czy gminy) o dużej randze obiektu (znaleziska) archeologicznego.
 - prowadzić systematyczne badania ratownicze na terenach zagrożonych wielkimi inwestycjami.
 - najważniejszym problemem jest zorganizowanie regionalnej składnicy zabytków archeologicznych, z uwagi na brak miejsca przechowywania, udostępniania i badania ich przez muzea. Problem ten wynika głównie z intensyfikacji inwestycyjnej w zakresie budowy dróg. Ma miejsce duży przyrost zabytkowych materiałów archeologicznych z badań szerokopłaszczyznowych.
- **Stan rozpoznania i zachowania archeologicznego dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa**

Najstarsze odnalezione ślady bytności człowieka na Lubelszczyźnie datowane są na interglacjał holsztyński (ok. 300 000 – 200 000 lat p. Chr.) i związane są z penetracją terenu przez preneandertalczyka posługującego się dolnopaleolitycznymi technikami krzemieniarskimi. Z tym okresem można łączyć stanowisko Suszno koło Włodawy. Ze środkowego paleolitu znane są na Lubelszczyźnie stanowiska kultury oryniackiej (m.in. w Górze Puławskiej). Liczniejsze ślady pobytu człowieka pochodzą ze schyłkowego paleolitu tj. od około XI tysięcy lat p. Chr. Materiały związane ze schyłkowym paleolitem najliczniej wystąpiły w zachodniej części województwa lubelskiego – na piaszczystych wydmach i terasach Wisły i jej lewych dopływów (m.in. Świeciechów, Rachów, Piotrawin). Liczniejsze występowanie zabytków zaobserwowano także w dolinach rzek: Wieprz (Borowica, Piaski, Łęczna, Serniki, Nieciecz), Huczwy (Gródek Nadbużny, Masłomęcz, Wożuczyn, Ratyczów, Liski) oraz Bugu (Niszów, Rudka, Tarasiuki, Luta). Odkryte dotychczas na Lubelszczyźnie ślady działalności ludzkiej w schyłkowym paleolicie związane są z kulturą lyngbijską i świderską. Kultura lyngbijska znana jest z terenów niemal całej Lubelszczyzny z większym zagęszczeniem w jej zachodniej części (m.in. Trzciniec, Gościeradów, Księżomierz, Białka, Dąbrówka, Lipniak, Chełm–Nowiny, Gródek Nadbużny i Masłomęcz). Zabytki kultury świderskiej (8 800 – 8 300 lat p. Chr.) znane są głównie z terenów zachodniej i centralnej Lubelszczyzny (Włostowice, Bochothnica, Kleszczowa, Zemborzyce, Potoczek), ale również wystąpiły w części północnej Lubelszczyzny (Dobryń Mały, Hanna, Malowa Góra), na Grzędzie Sokalskiej (Liwcze, Wyżłów, Chłopotatyn) i na Roztoczu (Żurawce, Bliżów, Bondyryz, Wierzchowiska, Siedliska, Tarnawatka).

Okolo 8 300 lat p. Chr. w związku z dalszym ociepleniem się klimatu nastąpiły przeobrażenia w gospodarce ówczesnych społeczeństw, rozpoczynające okres mezolityczny. Na terenach dzisiejszej Lubelszczyzny zarejestrowano kilkadziesiąt stanowisk z materiałem mezolitycznym. Grupują się one przede wszystkim w dolinach większych rzek Lubelszczyzny: zachodniej (dolina Wisły i jej lewych dopływów), centralnej i wschodniej (doliny Wieprza i Bugu). Charakterystyczną cechą omawianego terenu jest całkowity brak

stanowisk mezolitycznych na pd. – wsch. Lubelszczyźnie (w Kotlinie Hrubieszowskiej i na Grzędzie Sokalskiej). Wśród zabytków mezolitycznych wyróżniono materiały typowe dla kultur: komornickiej, janisławickiej i chojnicko – pieńkowskiej. Stanowiska kultury komornickiej (II poł. VIII tys. – pocz. VI tys. p. Chr.) wystąpiły, oprócz wspomnianych już terenów zachodniej, centralnej i wschodniej Lubelszczyzny, również w jej północnej części (Luta, Hanna, Ostrówki), w rejonie Puław (Górna Niwa) i na Roztoczu (Gorajec – Zastawie). Kultura janisławicka (II poł. VI tys. – IV tys. p. Chr.) znana jest przede wszystkim na podstawie materiałów zebranych na stanowiskach zachodniej i centralnej części Lubelszczyzny. Wystąpiła również w północnej Lubelszczyźnie (Osowa, Czemierniki, Rozłucie – Grabów, Hanna, Kępa, Kownatki, Chroszczyńska) oraz na Roztoczu (Jeziornia, Bondyż, Blinów). Kultura chojnicko – pieńkowska (VI – IV tysiąclecie p. Chr.) reprezentowana jest na Lubelszczyźnie sporadycznie, m.in. na stanowisku w Łęcznej.

Na początku VI tysiąclecia p. Chr. przybyłe z Półwyspu Bałkańskiego grupy ludności przyniosły ze sobą umiejętność hodowli zwierząt, uprawę roli, produkcji udoskonalonych narzędzi kamiennych oraz lepienia i wypalania naczyń z gliny. Tak ważne dla całej ludzkości wydarzenia (dokonane najpierw w X – IX tysiącleciu p. Chr. na Bliskim Wschodzie) noszą nazwę rewolucji neolitycznej. Już ok. poł. VI tysiąclecia p. Chr. osiągnięcia te dotarły na ziemię Polski za sprawą ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej. Na Lubelszczyźnie kultura ceramiki wstęgowej rytej najliczniej reprezentowana jest w Kotlinie Hrubieszowskiej (Werbkowice – Kotorów, Podhorce, Hrubieszów – Podgórze, Gródek oraz Kol. Świerszczów), gdzie tworzą jedno z większych skupisk na terenie Polski. Mniej liczne są na Płaskowyżu Nałęczowskim (Puławy – Włostowice), brak jest natomiast osad tej kultury na Roztoczu (jedynie występują tu pojedyncze znaleziska: Bliżów, Lipsko, Gródki) i w północnej Lubelszczyźnie.

W drugiej połowie VI tysiąclecia p. Chr. na lessach podsandomierskich wykształciła się kultura malicka, jako wynik nałożenia się elementów kultury lendzielskiej, wstęgowej klutej i nadcisańskiej. Wyżyna Lubelsko – Wołyńska jest obszarem peryferycznym kultury w całej perspektywie jej rozwoju, a stanowiska występujące na Lubelszczyźnie tworzą wschodnią granicę jej zasięgu. Działalność kultury malickiej widoczna jest w dwu skupiskach: jedno w Kotlinie Hrubieszowskiej i na Grzędzie Horodelskiej (Werbkowice, Kol. Świerszczów, Hrubieszów – Podgórze, Strzyżów, Majdan Nowy) i drugie skupisko na Płaskowyżu Nałęczowskim (Las Stocki, Klementowice Kolonia, Wąwolnica). Brak jest natomiast osad tej kultury w innych częściach Lubelszczyzny.

Około połowy IV tysiąclecia p. Chr. na lessach sandomierskich, Wyżynie Lubelskiej i Zachodniowołyńskiej powstała kultura wołyńsko – lubelskiej ceramiki malowanej. Związana jest ona, podobnie jak poprzednie, z kręgiem naddunajskim. Na omawianych terenach stanowiska kultury wołyńsko – lubelskiej ceramiki malowanej występują dość gęsto, najliczniej w Kotlinie Hrubieszowskiej i na Płaskowyżu Nałęczowskim. Prace wykopaliskowe na stanowiskach tej kultury prowadzono w Kotlinie Hrubieszowskiej (Gródek nad Bugiem, Strzyżów, Husynne, Hrubieszów – Podgórze, Nieledeń, Stefankowice Kolonia, Łuszków, Rogalin, Świerszczów oraz Werbkowice – Kotorów) i na Płaskowyżu Nałęczowskim (Las Stocki). Z pozostałych terenów znane są mniej liczne stanowiska, przeważnie znaleziska pojedyncze.

W II połowie V tysiąclecia p. Chr. na pograniczu pasa Nizin i Wyżyn Polskich, wykształciła się na podłożu kultur mezolitycznych i neolitycznych kultura pucharów lejkowatych. Nieco później przywędrowała ona na nasze tereny. Cały teren Lubelszczyzny został zajęty przez małopolską grupę tej kultury. Z kulturą tą należy łączyć kilkaset stanowisk archeologicznych, odkrytych na omawianym terenie. Najliczniej występują one w Kotlinie Hrubieszowskiej (m.in. Gródek nad Bugiem, Trzeszczany, Turkowice, Werbkowice, Kolonia Husynne, Szychowice), na Grzędzie Sokalskiej (m.in. Łubcze, Podłodów, Dutrów, Hopkie, Kmiczyn), Płaskowyżu Nałęczowskim (Karmanowice, Chruszczów Kolonia, Las Stocki) i Równinie Bełzyckiej (m.in. Krężnica Jara). Mniej jest ich na słabo urodzajnych glebach Roztocza (skupisko nad górnym dorzeczem Wieprza: Bliżów, Hutki, Namule, Bondyż), a szczególnie północnej Lubelszczyzny, gdzie dopiero z napływem ludności kultury pucharów lejkowatych można mówić o właściwej neolityzacji tych terenów. Wiele stanowisk

kultury pucharów lejkowatych było badanych wykopaliskowo, a niektóre doczekały się badań wielosezonowych, m.in. Gródek nad Bugiem i Karmanowice.

Około połowy IV tysiąclecia p.Chr. na terenie Niżu Środkowopolskiego powstała kultura amfor kulistych, a więc na Lubelszczyźnie miała ona charakter napływowy. Dużą rolę w genezie tej kultury odegrały społeczeństwa późnomezolityczne oraz schyłkowa faza osadnictwa „pucharowego”. Na terenach Lubelszczyzny powstały dwa większe skupiska osadnicze tej kultury: w jej części pn.–zach. (Płaskowyż Nałęczowski) i na terenach nadbużańskich (Kotlina Hrubieszowska i Grzęda Horodelska). Łącznie z obszaru Lubelszczyzny znanych jest kilkaset stanowisk tej kultury. Osady, cmentarzyska i pojedyncze znaleziska wystąpiły: w Kotlinie Hrubieszowskiej (m.in. Świerszczów, Strzyżów, Kryłów, Obrowiec, Sahryń, Ślipcze), na Grzędzie Horodelskiej (Kol. Husynne, Miedniki, Kol. Stefankowice, Kułakowice), na Płaskowyżu Nałęczowskim (Las Stocki, Stok, Klementowice). Z innych terenów znane są przeważnie pojedyncze znaleziska siekier i dłut, m.in. z Roztocza (Majdanek, Bełzec, Jeziernia, Majdan Górny, Bliżów, Bondyryz, Trzepieciny, Gródki, Krzemień), północnej Lubelszczyzny (Rudno, Korczów, Wrzosów, Buczyce Stare).

W końcowym etapie swego istnienia kultura amfor kulistych współwystępuje z następną neolityczną kulturą ceramiki sznurowej (3500 – 2700 r. p. Chr.). Kultura ta powstała prawdopodobnie na stepach nadczarnomorskich i w krótkim czasie rozprzestrzeniła się na znaczne obszary Europy. Na Lubelszczyźnie zarejestrowano kilkaset stanowisk, w tym kilkadziesiąt przebadano wykopaliskowo: w Kotlinie Hrubieszowskiej (Werbkowie – Kotorów, Szychowice, Wronowice – Paprzyca), na Grzędzie Horodelskiej (Stefankowice), na Roztoczu (Guciów), na Grzędzie Sokalskiej (Łubcze, Wereszczycza, Hubinek). Najliczniej stanowiska kultury ceramiki sznurowej występują w południowej Lubelszczyźnie: na Grzędzie Sokalskiej i na Roztoczu (Ulów, skupisko w okolicach Guciowa i Bondyryza; skupisko w okolicach Gródek, Żurawia, Wólki Czernięcińskiej, Gorajca). Im dalej na północ Lubelszczyzny – stanowisk tej kultury ubywa. Nieliczne zarejestrowano w Kotlinie Hrubieszowskiej, 3 stanowiska na Płaskowyżu Nałęczowskim (Zbędowice, Lublin – Sławinek, Lublin – ul. Gliniana), śladowe znaleziska w północnej Lubelszczyźnie i zupełny ich brak na Pagórach Chełmskich.

Obok neolitycznych społeczeństw związanych z wymienionymi wcześniej kulturami archeologicznymi, istniały na terenach dzisiejszej Lubelszczyzny (w jej pn. – wsch. części) ugrupowania ludzkie kontynuujące tradycje mezolityczne. Kultura janisławicka przeżywała się tutaj do IV – III tys. p.Ch. Z tzw. mezolitem ceramicznym, nazywanym też neolitem leśnym związana jest kultura niemeńska. Znana jest ona na podstawie kilkunastu stanowisk (m.in. Hanna, Kochany).

Około 2 200 roku p. Chr. na tereny Lubelszczyzny, za sprawą Kaukaskich i Bliskowschodnich ośrodków metalurgicznych, zaczęły stopniowo napływać nowe idee kulturowe, których nośnikiem był nowy metal – brąz. Pierwszą kulturą, która przejęła te idee była kultura mierzanowicka. Na terenie Lubelszczyzny odkryto kilkaset stanowisk tej kultury, a wyraźna ich koncentracja występuje w okolicach Lublina, Hrubieszowa i na Grzędzie Sokalskiej. Ważniejsze stanowiska odkryto w Lublinie, Hrubieszowie, Teptiukowie, Kol. Świerszczowie, Turkowicach, Czerniczyńcu, Łubczu i Stefankowicach.

Na obszarze pd. – wsch. Lubelszczyzny około 1750 r. p. Chr. powstała, nad górnym Bugiem, kultura strzyżowska. Stanowiska tej kultury najgęściej występują na Grzędzie Horodelskiej, rzadziej w Kotlinie Hrubieszowskiej i Zamojskiej oraz na Działach Grabowieckich. Największe cmentarzysko liczące przeszło czterdzieści grobów odkryto w Kol. Raciborowice, a nieco mniejsze w Hrubieszowie – Podgórzu. Badania wykopaliskowe związane z tą kulturą prowadzono w Gródku nad Bugiem, Hyżej, Hrebennem (gm. Lubicza Królewska), Wieniawce, Jankach i Strzyżowie. Łącznie znanych jest ponad 200 stanowisk związanych z kulturą strzyżowską.

W XVII w. p. Chr. w dorzeczu górnej i środkowej Wisły oraz środkowej Warty wykształciła się kultura trzciniecka. Tereny Lubelszczyzny bogate są w stanowiska tej kultury a ich liczba sięga około pół tysiąca. W kilkunastu miejscowościach przeprowadzono badania wykopaliskowe (m.in. Trzciniec, Hrubieszów – Podgórze, Kosin, Tyszowce, Dominikanówka, Guciów, Lublin – Zemborzyce, Żurawce, Strzyżów).

Pod koniec XII w. p. Chr. omawiane tereny zasiedliła ludność kultury łużyckiej. Stanowiska tej kultury na terenie Lubelszczyzny występują licznie (ok. 1 tysiąca), a z badań wykopaliskowych znanych jest kilkanaście cmentarzysk (Gródek nad Bugiem, Wronowice – Paprzyca, Malice, Komarów, Pobołowice, Wołkowiany, Bielsko, Kosin, Łuszczów, Jakubowice, Krupe i Wojciechów) oraz kilka stanowisk osadowych (Werbkowice – Kotorów, Hrubieszów – Podgórze, Gródek nad Bugiem, Wronowice – Paprzyca, Teptiuków, Podlodów i Kosin).

Okolo poł. VII w. p. Chr. tereny naddunajskie wkroczyły w okres intensywnego rozwoju gospodarczego i kulturalnego. W tym też czasie dociera tam znajomość żelaza, szybko upowszechnionego przez kulturę halsztacką. Wpływy tych tradycji kulturowych sięgają na znaczne obszary Europy Środkowej, choć tylko w niewielkim stopniu dotyczy to kultury łużyckiej istniejącej jeszcze w początkach epoki żelaza. Od VI wieku p. Chr. tereny międzyrzecza Wisły i Bugu wchodzi w orbitę wpływów scytyjskich. Dowodem na to mogą być pojedyncze znaleziska zabytków scytyjskich: zausznice gwoździowate i grociki trójgraniaste z Gródka nad Bugiem, zawieszka w kształcie głowy ptaka z Przewodowa czy grociki z Hrebenego.

Okolo poł. VI wieku p. Chr. kultura łużycka została stopniowo wyparta przez kulturę pomorską (550 – 200 r. p. Chr.), powstała na terenie Pomorza Gdańskiego. Z terenów Lubelszczyzny znanych jest ok. 70. stanowisk kultury pomorskiej, a kilkanaście z nich było badanych wykopaliskowo (Pawłowice, Gródek nad Bugiem, Dobre, Żuków, Borowa, Chełm – Czuczycze, Chomęciska Duże, Czerniejów – Natalin, Malinówka, Dobre, Opole Lubelskie, Kosiorów, Kosin, Gołąb, Ochoża Kolonia, Świeciechów Duży, Wólka Złojcka, Kopyłów, Świdniki, Łabuńki i Żuków).

W ostatnich dwu wiekach przed Chrystusem tereny Polski wchodzi w strefę wpływów celtyckich, a archeolodzy zważają go młodszym okresem przedrzymskim (200 r. p. Chr. – pocz. n.e.). Na omawianych terenach rozwinęły się wówczas trzy ugrupowania kulturowe: grupa czerniczyńska, kultura zarubiniecka i kultura przeworska. Materiały grupy czerniczyńskiej znane z kilkudziesięciu stanowisk w przeważającej mierze pochodzą z okolic Hrubieszowa. Badania wykopaliskowe przeprowadzono w Czerniczynie, Masłomęczu, Werbkowicach – Kotorowie i Kol. Łuszczowie.

Pod koniec II wieku p. Chr. na lesistych terenach zach. Ukrainy i Białorusi na podłożu miejscowych kultur, przy pewnych wpływach celtyckich, powstała kultura zarubiniecka. Z Lubelszczyzny znanych jest około 30. stanowisk tej kultury, a ważniejsze z nich to cmentarzysko ciałopalne z Kol. Husynne, gdzie odkryto dwa zniszczone groby z końca I w. p. Chr. i pocz. n.e. oraz obiekty osadowe odkryte na Podlasiu (Turów, Biała Podlaska i Zampki).

Na początku II w. p. Chr. na bazie kultury pomorskiej, w wyniku „latenizacji”, powstała kultura przeworska. Za jej kolebkę uważa się Śląsk, Wschodnią Wielkopolskę i Kujawy, skąd ekspandowała na niemal cały obszar Polski. Z Lubelszczyzny znamy kilkadziesiąt stanowisk tej kultury, w tej liczbie badane wykopalisko: w Masowie, Opoce, Drażgowie, Przewodowie, Zubowicach, Swaryczowie, Jaszczowie, Kraśniku, Nieszawie, Pikulach, Obrowcu, Podlodowie, Krynicach, Wronowicach, Dobrem, Szczekarkowie, Sobieszynie, Ciechankach Łańcuchowskich i Macoszynie Dużym. Z kulturą przeworską należy łączyć skarby srebrnych denarów rzymskich, m.in. z Ruszczyzny, Przewodowa, Hrubieszowa, Modryńca, Oleśnicy, Krzewicy, Goraja, Swaryczowa, Romanowa, Żulic, Kosynia, Krasnegostawu, Mienian, Ochoży i Walinny.

Pod koniec II lub na początku III w. na Lubelszczyźnie pojawiła się kultura wielbarska, powstała w 2 poł. I w. na Pomorzu wschodnim. Jej faza młodsza zwana cecelską obecna jest także w formie kilkudziesięciu stanowisk na Lubelszczyźnie. Prace wykopaliskowe przeprowadzono m.in. w Machnówku, Ułowie, Jaszczowie, Wieprzcu, Łęcznej, Kosinie, Husynnem, Basonii, Kopyłowie i Jarosławcu.

Na początku III wieku, w wyniku przemieszania się elementów kultury wielbarskiej i czerniachowskiej, w Kotlinie Hrubieszowskiej powstała grupa masłomęcka. Znanych jest blisko sto stanowisk tej kultury, a badaniami wykopaliskowymi objęto dotychczas kilka cmentarzysk: w Masłomęczu, Gródku, Hrubieszowie – Antonówce, Moroczynie i Werbkowicach – Kotorowie oraz osady w Gródku, Hrubieszowie – Podgórze, Masłomęczu i Strzyżowie.

Z grupą masłomęcką należy zapewne łączyć także część znalezisk monet czy nawet skarbów, jak skarb złotych monet z Metelina oraz pojedynczy aureus Postumusa z Kosmowa.

W drugiej połowie IV wieku osadnictwo grupy masłomęckiej staje się znacznie rzadsze i zanika zupełnie w I poł. V wieku. Niewątpliwie ma to ścisły związek z wędrówkami ludów, w szczególności wędrówką Gotów nad Morze Czarne. W przeciwnym kierunku podążali natomiast Herulowie. Ten tajemniczy lud, który w III wieku wywędrował ze Skandynawii po ponad dwu wiekach trwającym pochodzie przez Europę Wschodnią na pocz. VI wieku wracał z powrotem. Trasa tego powrotu biegła przez Roztocze, czego dowodem jest cmentarzysko herulskie odkryte niedawno w Ułowie i drugie (już poza Lubelszczyzną) w Łukawicy.

Okres wędrówek ludów rozpoczęty w roku 375 przez najazd Hunów, spowodował kryzys osadniczy na dużych obszarach Europy. Kryzys ten nie ominął i omawianych przez nas terenów, co potwierdza niemal całkowity brak śladów osadnictwa datowanych na następujący wiek.

Pod koniec V wieku na terenach Lubelszczyzny pojawiło się osadnictwo słowiańskie. Najstarsze osady słowiańskie z przełomu V i VI w. odkryto w Świerszczowie, Zubowicach i Husynnem.

Początkowo rzadkie osadnictwo od wieku VII zaczęło się intensywnie rozwijać, co zaowocowało przyrostem osad otwartych, przy których często powstały cmentarzyska kurhanowe, niekiedy znacznych rozmiarów. Wśród zabytków z tego okresu spotyka się ręcznie lepiące gliniane garnki esowate typu praskiego, przęśliki gliniane, ostrogi żelazne oraz narzędzia kamienne.

W VIII – IX wieku związki rodowe zostają zastąpione przez wyższego rzędu organizację zwaną plemieniem. Na omawianym terenie osiadły plemiona: Dulebów, przez większość badaczy lokalizowanych w dorzeczu Huczwy, Lędzian – w widłach Wisły i Wieprza oraz Bużan – Wołynian – nad górnym Bugiem. Mniej więcej z tym okresem należy łączyć liczne cmentarzyska kurhanowe ze śladami ciałopalenia. Do tej kategorii należy także badany wykopaliskowo dużych rozmiarów kurhan zwany „Księżycową Mogiłą” z Husynnego [Teptiukowa].

W VIII – IX wieku zaczęły powstawać na tych terenach pierwsze grody (Chodlik, Podgórz, Lublin, Śniatycze ?), kolejno uzupełniane przez następne (m.in. Leszczyna, Skibice, Majdan Górny, Kłodnica, Żmijowska). W X wieku wybudowano potężne grody w Czerwieniu (Czermnie) oraz w Gródku nad Bugiem, z czasem otoczone podgrodziami i licznymi osadami przygodowymi. Tereny międzyrzecza Wieprza i Bugu stały się areną walk polsko – ruskich i ostatecznie w 1031 roku weszły one na kilka wieków we władanie książąt ruskich.

Kolejny, znaczny rozwój osadnictwa zanotowano w XII – XIII wieku, co prawdopodobnie związane jest z rewolucją agrarną (wprowadzono dwupółwkę). Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa zmienił się obrządek pogrzebowy z ciałopalnego na szkieletowy. Cmentarze sytuowano przy kościołach i kaplicach.

Dobrze rozwijające się w XII i na początku XIII w. osadnictwo, zostało gwałtownie przerwane wskutek najazdów tatarskich w poł. XIII wieku. Najbardziej tragicznym okazał się najazd w roku 1241, kiedy prawdopodobnie zniszczono gród w Gródku oraz pobliskie osady. Załamało się również osadnictwo w rejonie Czerwienia, co ma zapewne związek ze zniszczeniem grodu. Podobnie niszczycielskie najazdy dotknęły ziemię lubelską ze strony Jaćwingów i Rusinów. Te tragiczne wydarzenia wyznaczają końcową granicę wczesnego średniowiecza.

Dla późnego średniowiecza i czasów nowożytnych archeologia zmienia swoje podstawy źródłowe, a także swą metodologię. Staje się ona bardziej nauką pomagającą innym dyscyplinom (historia, urbanistyka) niż samodzielnie charakteryzującą procesy osadnicze, kulturę materialną itd. Badania nad tym okresem koncentrują się wokół miast historycznych (Lublin, Wąwolnica, Chełm, Hrubieszów), zamczysk (Kazimierz Dolny, Wąwolnica, Chełm, Horodło, Grabowiec) i fortalicji. Stosunkowo późno stanowiska z okresu nowożytnego zaczęto rejestrować podczas badań AZP. Dlatego liczba znanych stanowisk z tego czasu jest znacznie zaniżona. Wszystkie miejscowości o historycznej przeszłości są

bowiem potencjalnymi stanowiskami, które najczęściej nie są ujęte w ewidencji konserwatorskiej. Dotyczy to także stanowisk płaskich, z materiałami nowożytnymi, nie zawsze rejestrowanymi w trakcie badań. Należy oczekiwać szerszego wykorzystywania archeologii do poznania historycznej przeszłości Lubelszczyzny (np. w zakresie różnych dziedzin wytwórczości i rzemiosł), a szczególnie do badań poszczególnych miejscowości.

– Analiza zagrożeń archeologicznego dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa lubelskiego

Zabytki archeologiczne na terenie województwa lubelskiego, podobnie jak w innych regionach, były i są ciągle narażone na uszkodzenie lub zniszczenie. Dzieje się tak przez działanie sił przyrody oraz wskutek przekształcania środowiska przez człowieka. Te pierwsze są od nas niezależne, ale też występują znacznie rzadziej. Czynniki zależne od człowieka występują zdecydowanie częściej i niosą ze sobą większe przekształcenia (zniszczenia). Często jest również i tak, że obydwa czynniki wzajemnie się uzupełniają i warunkują (np. sytuacja, gdy działalność człowieka uruchamia procesy naturalne). Obserwujemy także zmiany czynników ryzyka i ich nasilenie się, co powoduje, że tak ważne są systematyczne konserwatorskie inspekcje stanowisk.

Teren województwa lubelskiego nie wyróżnia się specyficznym rodzajem zagrożeń. Wielkie zmiany i przeobrażenia krajobrazu mogą mieć znaczenie jedynie na niewielkim obszarze okolic Bogdanki i związane są z kopalnią węgla kamiennego. Na pozostałym obszarze brak jest tego typu zagrożeń. Struktura własności rolnej ze zdecydowaną przewagą drobnych gospodarstw także jest czynnikiem sprzyjającym ochronie. Największym zagrożeniem są dzisiaj inwestycje gospodarcze, które często ingerują w substancję archeologiczną. Dotyczy to w równym stopniu wielkich inwestycji (np. program budowy autostrad z przebiegającą przez skrawek województwa (okolice Białej Podlaskiej) nitką autostrady A2, jak i mniejszych przedsięwzięć budowy dróg ekspresowych i obwodnic. Należy przy tym sądzić, że ten czynnik będzie odgrywał coraz większą rolę. Zdecydowanie wzrosło też znaczenie procesów erozyjnych gleby, którym sprzyja coraz głębsza orka i tzw. głęboszowanie. Erozja dotyka w tym przypadku całych stanowisk, które wymagają natychmiastowego działania konserwatorskiego. Podobnie można powiedzieć o stanowiskach zlokalizowanych na wydmach i piaszczystych wyniesieniach w północnej i pd. – zach. części województwa.

Najważniejsze obecnie potencjalne zagrożenia można sformułować następująco:

- działania inwestycyjne, związane z budową i rozbudową wszelkiej współczesnej infrastruktury (rozbudowa miast, budowa autostrad i dróg, inwestycje przemysłowe itd.);
- amatorskie poszukiwania zabytków archeologicznych (w tym przy pomocy wykrywaczy metali) i rozkopywanie stanowisk;
- erozja i niszczenie stanowisk przez głęboką orkę na terenach rolniczych;
- potencjalna eksploatacja surowców naturalnych (piasku, żwiru itp.).

– Ocena wartości archeologicznego dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny

Tereny województwa lubelskiego należą do najbogatszych, pod względem zabytków archeologicznych, obszarów Polski. Szczególnie bogate w znaleziska pradziejowe są czarnoziemy Kotliny Hrubieszowskiej i lessy Płaskowyżu Nałęczowskiego. Na Lubelszczyźnie zinwentaryzowano dotychczas łącznie ok. 39 tys. stanowisk archeologicznych. Znaczna część (ok. 13 tys.) to nieokreślone, najczęściej także nieliczne ślady pobytu ludzi w różnych okresach pradziejów. Ich wartość poznawcza jest stosunkowo niewielka, a bliższych informacji na temat charakteru, chronologii i rzeczywistej wartości naukowej tych stanowisk mogą dostarczyć dopiero badania wykopaliskowe (na części z nich także ponowna weryfikacja w terenie). Pozostałe stanowiska to w zdecydowanej większości ślady osad otwartych i obozowisk zróżnicowanych chronologicznie: od paleolitu aż po czasy nowożytne XVI – XVIII w. (ok. 24,5 tys. stan.) i pozostałości po cmentarzyskach ciałopalnych i szkieletowych (ok. 1,2 tys. stan.).

Trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, że w niektórych rejonach (np. na obszarach pokrytych glebami lessowymi) cmentarzyska z naturalnych przyczyn ujawniają się trudniej

i jest bardzo prawdopodobne, że wiele spośród odkrytych tam stanowisk, zinterpretowanych jako osady otwarte, to w rzeczywistości pozostałości po cmentarzyskach, zwłaszcza ciałopalnych.

Inną grupę tworzą stanowiska o własnej formie krajobrazowej: zaliczymy tu grodziska (108), pozostałości po fortyfikacjach ziemnych (42) oraz cmentarzyska kurhanowe, względnie pojedyncze kurhany (122). Do szczególnej grupy należą stanowiska będące śladami miast wczesnośredniowiecznych (5), wychodnie krzemienia (3).

Zabytki z terenów Lubelszczyzny, z wczesnej fazy neolitu, reprezentowane przez kulturę ceramiki wstęgowej rytej, znane z okolic Hrubieszowa (Gródek nad Bugiem, Hrubieszów – Podgórze, Werbkowice – Kotorów) i z Grzędy Sokalskiej (Tarnoszyn), stanowią niezwykle ważne źródło dla poznania tej kultury. Tutaj bowiem zanotowane zabytki z wczesnej fazy rozwojowej. Stosunkowo nieliczne ślady kultury malickiej reprezentują materiały z pd. – wsch. Lubelszczyzny oraz z terenu Płaskowyżu Nałęczowskiego. Centrum tej kultury znajduje się jednak poza omawianymi terenami. Południowa i środkowa Lubelszczyzna bogata jest także w zabytki kultury wołyńsko – lubelskiej ceramiki malowanej. Szczególnie liczne i cenne znaleziska znane są z okolic Hrubieszowa. Znaczna część terenów zamieszkałych przez ludność tej kultury znajduje się na wschód od Bugu, na Wołyniu. Licznie i na całym obszarze województwa występują natomiast stanowiska kultury pucharów lejkowatych. Dla badań nad tą kulturą kapitalne znaczenie ma stanowisko osadowe w Gródku nad Bugiem oraz szereg grobowców megalitycznych z Płaskowyżu Nałęczowskiego. Licznie reprezentowana na Lubelszczyźnie kultura amfor kulistych stanowi zespół przejściowy pomiędzy grupą północną i wschodnią. Najmłodsza kultura neolityczna – ceramiki sznurowej zajmowała cały obszar Lubelszczyzny. Szczególną wartość naukową posiada badane od końca lat 80 – tych XX wieku, liczące kilkadziesiąt kopców cmentarzysko kurhanowe na Grzędzie Sokalskiej. Wieloletnie badania doprowadziły do wydzielenia odrębnej grupy kulturowej zwanej sokalską.

Duże znaczenie dla pradziejów Polski posiadają materiały kultury strzyżowskiej, występujące jedynie w pd. – wsch. Lubelszczyźnie (i na Wołyniu). Spore znaczenie posiadają zabytki kultury trzcinieckiej, a ich specyfika pozwoliła wyodrębnić osobną grupę zwaną lubelską. Podobnie ma się rzecz z materiałami kultury łużyckiej i tutaj tworzą one odrębną grupę zwaną ulwówecką.

Sporo natomiast cennych, z punktu naukowego, zabytków z Lubelszczyzny związanych jest z młodszym okresem przedrzymskim i okresem rzymskim. Z tym pierwszym łączą się materiały grupy czerniczyńskiej, które wyróżniono w pd. – wsch. Lubelszczyźnie, a z okresem rzymskim materiały grupy masłomęckiej zajmujące Kotlinę Hrubieszowską. Ludność grupy masłomęckiej osiągnęła wysoki poziom cywilizacyjny uwieńczony utworzeniem protopaństwa. Ten wysoki poziom widoczny jest zwłaszcza w pozostawionej kulturze materialnej.

Swego rodzaju rewelacją są odkryte w ostatnich latach ślady pobytu Herulów na Rostoczu w miejscowościach Ulów i Łukawicy.

Dużą wartość naukową mają materiały z VI w. odkryte na Lubelszczyźnie, a dotyczące początków Słowian (Zubowice, Świerszczów, Husynne). Nie do przecenienia dla nauki są zabytki z okresu plemiennego i wczesnopaństwowego i są to kompleksy grodowe w Chodliku (gród, osada), Chełmie (gród, podgrodzie, osada przygrodowa, cmentarz grzebalny), Lublinie (trzy grody, zamek, osada miejska, cmentarz, osada), Sąsiadce (gród), Czermnie (gród, podgrodzie, trzy cmentarzyska, osada produkcyjna, osady otwarte) i Gródku nad Bugiem (gród, podgrodzie, osady przygrodowe, kurhan). Tereny Lubelszczyzny stanowiły obszar pogranicza Słowian Wschodnich i Zachodnich, a po powstaniu państw obszar rywalizacji Polski, Rusi, Litwy i Węgier. W międzyrzeczu Bugu i Wisły zanotowano także sporo śladów kontaktów z innymi ludami: Jaćwingami, Awarami, Madziarami, Scytami czy Longobardami, a później z Arabami i Tatarami. Nie wszystkie te kontakty miały oczywiście pokojowy charakter, szczególnie łupieskie najazdy dotknęły te tereny od strony Tatarów i Jaćwingów.

Odrębna kategoria stanowisk dotyczy archeologii średniowiecznej, a w większości miast. Lista stanowisk byłaby tutaj nie na miejscu, bowiem należałoby wymienić wszystkie większe i mniejsze ośrodki miejskie. Wypada jedynie zwrócić uwagę na spore wartości

poznawcze śladów dawnych układów urbanistycznych najstarszych miast: Lublina, Chełma, Wąwolnicy, Szczebrzeszyna, a także obiekty rezydencjonalne, obronne, sakralne i użyteczności publicznych ze środowiska wiejskiego.

Oceniając zasób archeologicznego dziedzictwa kulturowego na terenie województwa lubelskiego należy zwrócić uwagę na szczególne położenie tego regionu, które przekłada się także na specyfikę źródeł archeologicznych. Dotyczy to strefy kontaktowej z Południem i szczególnie ze Wschodem. Znajdujemy wiele śladów świadczących o intensywności tych kontaktów zarówno w pradziejach jak i we wczesnym średniowieczu. Niektóre ze stanowisk, jak choćby Gródek nad Bugiem, są pod tym względem unikatowe w skali ogólnopolskiej.

– **Zasoby chronionych zabytków archeologicznych**

Na terenie województwa lubelskiego wpisano do rejestru 161 stanowisk, tj. zaledwie ok. 0,5% wszystkich znanych stanowisk. Najwięcej stanowisk wpisanych do rejestru znajduje się na terenie gmin dawnego województwa zamojskiego: Tomaszów Lubelski (16), Jarczów (11), Ułhówek (6) – wszystkie trzy w pow. Tomaszów Lub., Hrubieszów (5) oraz dawnego województwa chełmskiego: Chełm (8) i Rejowiec Fabryczny w powiecie Chełm (4). Stanowiska o własnej formie krajobrazowej można uznać za dobrze chronione wpisem do rejestru (aż 143 stanowiska na 155 wpisów), czego nie można powiedzieć o wielu stanowiskach płaskich z materiałami o najwyższych walorach poznawczych (m.in. osada rzymska w Ułowie w pow. Tomaszów Lub. stan. 9). Mimo dużej ochrony obiektów kurhanowych, wiele stanowisk nadal oczekuje na wpis do rejestru. Są to obiekty dość dobrze zachowane i niewątpliwie o dużych walorach poznawczych. Dramatycznie przedstawia się sytuacja wielu pojedynczych kurhanów i cmentarzysk kurhanowych wpisanych już do rejestru zabytków, sukcesywnie niszczonej przez orkę. Wymagają one natychmiastowych badań ratowniczych.

5. Krajobraz kulturowy i wartości niematerialne – zróżnicowanie regionalne, kultura ludowa

Regulację prawną w zakresie ochrony dziedzictwa niematerialnego, obok dotychczasowych uregulowań, wprowadza Konwencja UNESCO *w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, przyjęta przez Konferencję Generalną ONZ w Paryżu w dniu 17 października 2003 r. oraz ratyfikowana przez Polskę 16 sierpnia 2011 r. (podana do publicznej wiadomości: Dz. U. Nr 172, poz. 1018) stanowi przyjęcie uregulowań prawa międzynarodowego.

Celem jest ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego; zapewnienie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek; wzrost, na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Zgodnie z zapisami konwencji „niematerialne dziedzictwo kulturowe” oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Przejawia się m.in. w dziedzinach:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- sztuki widowiskowe,
- zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne,
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

„Ochrona” oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez formalne i nieformalne nauczanie, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.

Lubelszczyzna to obszar Polski zróżnicowany pod względem fizjograficznym i kulturowym. Większość granic regionu stanowią rzeki: Wisła, Wieprz i Bug, wyodrębniające go w naturalny sposób od reszty kraju. Na omawianym terytorium istnieje kilka jednostek fizjograficznych: Wyżyna Lubelska, południowo – zachodnia część Roztocza, przedbużańska część Polesia oraz południowo – wschodni kraniec Mazowsza.

Tereny te zamieszkiwane były przez różne grupy etniczne, które na przestrzeni wieków wędrowały i przemieszczały się tworząc często odrębną kulturę materialną, duchową i społeczną. O ziemie te już w okresie wczesnego średniowiecza toczyły spory wschodniosłowiańskie plemiona Dregowiczów, Dulebów, Bużan i Wołynian oraz zachodniosłowiańskich Łędzian, będących odłamem plemion małopolskich. Były one przedmiotem wpływów i konfliktów między władcami polskimi i ruskimi, ale także z Jadzwingami (plemię litewskie).

Struktura językowa i wyznaniowa nie była tu jednolita. Na wschodnich rubieżach przeważała ludność ruska, która już od XV w. stanowiła zmniejszający się odsetek w stosunku do ludności polskiej wyznania rzymskokatolickiego, zaś od wieku XVI zauważalny był napływ ludności tatarskiej, ormiańskiej i żydowskiej. Wytworzyła się na tych terenach swoista mozaika kulturowo – etniczna, językowa i wyznaniowa, wzbogacona w późniejszych wiekach ponownie o element ruski (zwany w XIX wieku ukraińskim) i sprowadzanych kolonistów niemieckich. W wyniku ścierania się tych dużych fal migracyjnych, ludność zamieszkująca tereny Lubelszczyzny podzieliła się na dwie główne grupy: polską i ruską. Kolonizacja niemiecka i holenderska oraz liczny element osadnictwa żydowskiego miały mniejszy wpływ na ukształtowanie się kultury tej części Polski. To położenie Lubelszczyzny pomiędzy Wisłą a Bugiem, na styku Wschodu i Zachodu, sprzyjało wytworzeniu specyficznej kultury „pogranicza” inspirowanej różnorodnymi wpływami i wpływy te syntetyzującej.

W krajobrazie kulturowym Lubelszczyzny można wyróżnić szereg różnorodnych elementów dziedzictwa materialnego i niematerialnego, stanowiących o tożsamości omawianego terenu.

Działalności osadniczej i budowlanej człowieka od początku towarzyszą cechy obronności, które nadawano pojedynczym obiektom i szerszym założeniom. Zachowane przykłady dzieł obronnych i założeń przestrzennych z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych współstanowią o tożsamości Lubelszczyzny – regionu pogranicza wschodniego stale narażonego na konflikty zewnętrzne. W tej grupie mamy pozostałości obwarowań miejskich, z Lublinem na czele oraz monumentalne założenia zamków – z reprezentatywnymi: lubelskim, wąwolnickim i kazimierskim. Na czele tej kategorii mamy założenie idealnego miasta – twierdzy Zamość. Wśród licznych założeń szlacheckich i możnowładczych zawierających elementy obronności, wyróżnia się ufortyfikowana siedziba Henryka Firleja w Czemiernikach, reprezentująca typ umocnień tzw. starołoskich – dzieło o randze ponadregionalnej. Cechy obronności posiadają również obiekty sakralne, np. XVII – wieczny zespół kościelny w Gołębiu. Istotnym elementem krajobrazu kulturowego i naturalnego woj. lubelskiego są fortyfikacje nowoczesne, w tym wielkoprzestrzenne założenia XIX – wiecznych twierdz rosyjskich. Obok twierdz pruskich i austriackich stanowią cenny element historycznej fortyfikacji europejskiej. Wzniesienie nadbużańskiej Twierdzy Brzeskiej oraz nadwiślańskiej Twierdzy Dęblin w sposób istotny wpłynęło na przekształcenie wcześniejszego zagospodarowania terenów i ze względu na obowiązujące ściśle rygory wojskowe, przesądziło o dalszym ich funkcjonowaniu, co czytelne jest do chwili obecnej. Nadal tereny poforteczne cechuje m.in. mniejsza intensywność zabudowy, zdecydowane ograniczenia gabarytów dawnych budowli, pokrycie siecią dawnych dróg wojskowych o charakterystycznych cechach i przebiegach. XIX w. jest również epoką decydujących przemian w Twierdzy Zamość, która silnie zmodernizowana w 1 poł. XIX w. już w pocz. l. 60. XIX w. została uznana za przestarzałą i w rezultacie zdemilitaryzowana.

Najważniejszym znakiem działalności kulturowej społeczności na danym terenie jest osadnictwo, którego dwiema podstawowymi formami są wieś i miasto. Szczytowy okres ruchu osadniczego na ziemiach obecnej Lubelszczyzny, zapoczątkowanego w 1 poł. XIV w., przypadł na wiek XVI – apogeum rozwoju terytorialnego, politycznego i gospodarczego Rzeczypospolitej. W pierwszym okresie średniowiecznego osadnictwa (XIII–XIV w.) na ziemiach tych powstały niemal wszystkie istniejące później wsie, gdy tymczasem liczba założonych wówczas miast – głównie królewskich, nie przekroczyła 10. Proces tworzenia miast przybrał znacznie na sile w wieku następnym dzięki działalności prywatnych właścicieli, osiągając swój szczyt w XVI w. Wiek XVII przyniósł zaledwie kilkanaście (nie zawsze udanych) prób lokowania miast. Podobna ilość ośrodków miejskich powstała w ciągu całego XVIII w. – u jego schyłku całkowita ich liczba dochodziła do 120. Uzmysławia to skalę zurbanizowania obszaru między Wisłą a Bugiem, zajmującego całe dorzecze Wieprza. Znaczny stopień zachowania układów przestrzennych wraz z głównymi składnikami ich pierwotnej struktury, historycznych sylwet i krajobrazowego otoczenia sprawia, iż ciągle stanowią one podstawowy składnik krajobrazu kulturowego Lubelszczyzny. Wynika to m.in. z przyjętych zasad i zgodnej z nimi praktyki lokowania ośrodków osadniczych w szczególnych miejscach: przy rzekach i traktach handlowych oraz w miejscach sprzyjających obronności. To sprawia, że nawet dziś dawne ośrodki miejskie niejako z zasady tworzą rodzaj geograficznych węzłów, nierzadko nawet krajobrazowych zworników (Chodel, Czemierniki, Jeziorzany, Modliborzyce).

Niezwykle istotnymi elementami krajobrazu kulturowego Lubelszczyzny są wsie, osadzone w krajobrazie rolniczym i naturalnym pejzażu przyrodniczym, posiadające własne specyficzne elementy składowe krajobrazu kulturowego, do których należą:

- Zabudowa wsi, która w zależności od ilości i stanu zachowania substancji budowlanej oraz formy układu ruralistycznego tworzy indywidualną sylwetę.
- Architektura rezydencjonalna (zespoły dworsko– i pałacowo – parkowe) stanowiąca charakterystyczny element struktury tradycyjnej wsi polskiej. Rozmieszczenie jej jest znacznie zróżnicowane i wiąże się z historyczną strukturą własności ziemskiej. Duże rozdrobnienie tej własności w środkowej części województwa (dolina górnego i środkowego Wieprza i Bystrzycy, dolina Giełczwi) oraz części pn.–zach. (ziemia łukowska), spowodowało, iż ośrodki dworskie znajdują się we wsiach oddalonych od siebie zaledwie o kilka kilometrów. Zespoły te cenne są zarówno jako pojedyncze obiekty architektury, jak i założenia przestrzenne, składające się z rezydencji, folwarku i parku, powiązane systemem dróg i alei z pobliskimi wsiami i miasteczkami. W miejscowym krajobrazie zespoły te są wyraźnie czytelne, zwykle jako wyodrębnione skupiska zieleni komponowanej.
- Architektura sakralna – jako z reguły dominująca w krajobrazie wsi i małych miasteczek, jest elementem reprezentacyjnym, istotnym społecznie oraz wpływającym w zasadniczy sposób na sylwetę architektoniczną określonej jednostki przestrzennej. Ze względu na zróżnicowanie etniczne regionu występują tu, różniące się pod względem architektonicznym, świątynie rzymskokatolickie, greckokatolickie i prawosławne (w miasteczkach także bóżnice żydowskie).
- Budownictwo przemysłowe – jego rola w krajobrazie kulturowym Lubelszczyzny jest zróżnicowana, co niewątpliwie wynika ze stopnia jego zachowania, jak też z miejsca występowania. Najliczniejsze w tej grupie młyny i wiatraki bardzo często korzystnie współkształtują krajobraz kulturowy, m.in. z racji malowniczego położenia (nad rzekami, w otoczeniu drzew) i charakterystycznych form architektonicznych. Obiekty te wpisują się w tożsamość rolniczego regionu.
- Mała architektura – kapliczki i figury przydrożne stanowią cenny akcent krajobrazu miejskiego i wiejskiego, zarówno ze względu na wartości artystyczne, jak też kultowe i kulturowe (kapliczki wyznaczały granice przestrzeni „do zamieszkania”, wyznaczały granice administracyjne dawnych wsi i miast).
- Cmentarze – pierwotnie ściśle związane z zabudową kościoła (zakładane przy świątyniach), z czasem oddzielone, były zwykle wyraźnie czytelne w panoramie wsi jako skupiska zieleni wysokiej. Niestety należy zwrócić uwagę na postępujący

proces likwidacji starodrzewu na cmentarzach, poza cmentarzami wpisanymi do rejestru zabytków.

Ważnym czynnikiem tożsamości krajobrazu kulturowego województwa lubelskiego jest sfera kultury ludowej.

Wśród większych grup etnograficznych zamieszkujących Lubelskie wymienić należy Małopolan, Podlasiaków, Lasowiaków, Bojarów Międzyrzeckich i Borowiaków. Poszczególne grupy etniczne posiadają odrębne tradycje, co przyczyniło się znacznie do zróżnicowania kultury ludowej na interesującym nas terenie. Różnorodność ta widoczna jest zarówno w kulturze materialnej (np. w zróżnicowaniu stylu budownictwa, tkactwa czy innych rzemioł), jak i w kulturze duchowej (np. w zwyczajach dorocznych, rodzinnych czy obrzędowości). Lubelszczyzna przez wieki swoich dziejów była ojczyzną wielu nacji, żyjących obok siebie Polaków, Żydów, Ukraińców, Litwinów, Białorusinów, Tatarów, Ormian współistniejących, ubogacających się wzajemnie różnorodnością kulturową i obyczajową. W przekazie pokoleniowym wyrażana była jedność norm estetycznych, moralnych, tożsamość ideałów i wzorów życia, hierarchię wartości danej wspólnoty oraz zbliżone przeżywanie i interpretowanie świata. Burzliwy wiek XX przyniósł znaczne zmiany, zniszczenia, przesiedlenia, migracje. To nie mogło nie mieć wpływu na oblicze kulturowe miejscowości i regionów. Tam, gdzie tych przemieszczeń ludnościowych było mniej lub istniała konieczność zachowania własnej wyrazistej tożsamości, gdzie było świadome współdziałanie dworu i parafii w ochronie tradycji i tożsamości kulturowej, tam nie ma problemów z jej ciągłością. Tam następował przekaz naturalny, rodzice posługujący się w codziennej mowie gwarą naturalnie przekazywali ją dzieciom, podobnie jak z dumą noszony strój ludowy, taniec, pieśń, muzykę ojców. Niezależnie od zachodzących przemian kulturowych i trudności ekonomicznych obserwujemy znaczną aktywność kulturową środowisk wiejskich i małomiasteczkowych. Tendencje te widoczne są w budzeniu i ugruntowywaniu się świadomości odrębności regionalnej, budowania tożsamości lokalnej, poszukiwaniu korzeni kultury. Widoczne są również w ożywieniu działań stowarzyszeń regionalnych oraz prężności amatorskich zespołów artystycznych.

Ośrodki rzemioła i sztuki ludowej. Rzemioło ludowe towarzyszące ludności wsi przez wieki zaspokajało większość potrzeb tej społeczności. Jednakże w chwili wkroczenia wielkonakładowej produkcji fabrycznej ilość rzemieślników poszczególnych branż drastycznie zmalała. Obecnie ich działalność i produkcja jest marginalizowana, z uwagi na olbrzymią konkurencję przemysłu i właściwie tylko dzięki pomocy państwa mogą one przetrwać aby kontynuować wielowiekowe tradycje. Wskazane jest stwarzanie dogodnych warunków do rozwoju przemysłów kultury rozumianych jako drogi przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i wzrostowi gospodarczemu. Celowi temu służyć miał opracowany ministerialny program „ginące zawody”, który zakładał wspieranie istniejących ośrodków rzemioła ludowego poprzez pomoc w tworzeniu izb regionalnych, organizowaniu różnego typu warsztatów i pokazów, mogących stanowić atrakcję turystyczną. Ważnym jest także wspieranie zanikających zawodów, powszechnych przed laty na Lubelszczyźnie, takich jak: garncarstwo, kowalstwo, tkactwo, plecionkarstwo itp. Działające w tradycyjnej formie ośrodki przemysłów kultury stanowią nie tylko atrakcję turystyczną, ale mogą być źródłem dochodu dla zaangażowanych w działania mieszkańców Lubelszczyzny. W działaniach tych właściwą drogą jest także wspieranie wytwarzania wartościowych pamiątek regionalnych oraz działań zmierzających do kreowania „produktu lokalnego”, związanego z kulturą i tradycją ludową. Stanowią one źródło dochodu dla zainteresowanych mieszkańców regionu i województwa.

Przetwały zasadniczo te dziedziny rzemioła, których wyrobów nie daje się zastąpić produkcją masową, taśmową. Dotyczy to np. plecionkarstwa i wikliniarstwa, do wyrobu których powszechnie używa się wikliny, słomy, korzeni, tyka traw oraz pędów młodych drzew dębu, jałowca, leszczyny, olszyny. Ośrodki skupiające większą ilość rzemieślników powstawały tam, gdzie dostępny był surowiec – przy szlakach wodnych (łatwość pozyskiwania wikliny i rogożyny), a przy dużych kompleksach leśnych zaopatrywano się w korzeń i tyko. W Lubelskiem nadal żywa jest ta tradycja w regionach nadwiślańskich (Gołęb, Basonia, Puławy, Kazimierz Dolny, Annopol), w okolicach Rudnika nad Sanem, Harasiuk, w powiecie zamojskim, okolicach Biłgoraja (gdzie działał silny ośrodek sitarski, zaopatrujący w swe wyroby odległe tereny Rosji i Bałkanów).

Jeszcze po II wojnie światowej niemal w każdej lubelskiej wsi i majątkach ziemskich pracowali kowale. Pozostały po nich jedynie opuszczone kuźnie, zamieniane często na warsztaty ślusarskie lub naprawy samochodów. Rozwój kowalstwa artystycznego datuje się jednakże dopiero od drugiej połowy XIX wieku, ale miejscowi kowale zaopatrywali społeczność wiejską w szeroki asortyment wyrobów, począwszy od narzędzi rolniczych po drobne przedmioty używane w gospodarstwie. Wśród współcześnie działających kowali wymienić należy Romana Czernieca z Wojciechowa (organizatora miejscowej izby kowalstwa oraz warsztatów kowalstwa), Krzysztofa Cegięło z Góry Puławskiej czy Sylwestra Izdebskiego z Czerśli koło Łukowa. Kowalstwo artystyczne żywe jest również na Powiślu lubelskim (Kol. Borysów, Góra Puławska, Basonia, Kowala), Baranowie, Tarle koło Lubartowa, Lisznie, Moniakach, Chodlu i Bełżcach. Istotną rolę odegrały organizowane od lat warsztaty kowalstwa artystycznego w Wojciechowie, w których mistrzowie kowalscy przekazują tajniki swego zawodu uczniom. Tam też odbywają się Ogólnopolskie Spotkania Kowali, w efekcie których widoczne odrodzenie zainteresowania sztuką kowalstwa artystycznego oraz wyrobami kowali. Swoistej modzie na wyroby kowalskie sprzyja ekspozycja wyrobów mistrzów kowali prezentowana w utworzonym w Wojciechowie tematycznym muzeum.

Garncarstwo ludowe, należące do najstarszych rzemioł na ziemiach polskich, obecnie znajduje się niestety w stanie nie rokującym nadziei na jego przetrwanie. Masowa produkcja naczyń wyparła całkowicie naczynia ceramiczne z użytku na wsi lubelskiej. Jeszcze do niedawna (po II wojnie światowej) czynne były ośrodki garncarskie w Białej Podlaskiej, Bidaczowie, Pawłowie, Putnowicach, Józefowie, Skryhiczynie, Jarosławiu, Łążku Ordynackim, Urzędowie, Michowie, Łukowie, Glinnem, Baranowie, Krasnobrodzie i Kolonii Dąbrowa. Obecnie większość ośrodków jest nieczynna, a wyroby produkowane w Łążku Ordynackim, Urzędowie i Pawłowie nie mają już przeznaczenia użytkowego, lecz przeznaczone są jako naczynia dekoracyjne, pamiątkowe, podobnie jak plastyka figuralna oraz siwaki ze starego ośrodka w Urzędowie. Renesansowi garncarstwa ludowego sprzyjają Międzynarodowe Warsztaty i Spotkania Garncarzy organizowane w Urzędowie oraz Jarmarki o charakterze festynów ludowych odbywające się każdego roku w Łążku Ordynackim, Janowie Lubelskim, Pawłowie.

Tkactwo stanowi do dziś jedną z najbardziej żywotnych gałęzi przemysłu ludowego, choć wykonywany jest przez coraz mniejszą grupę starszych kobiet. Na jego rozwój rzutowała uprawa roślin włóknistych – w dawnym województwie białkopodlaskim, w północnych rejonach województw lubelskiego i chełmskiego przeważała uprawa lnu, natomiast w dawnym województwie zamojskim i południowej części lubelskiego przeważała uprawa konopi. Drugim elementem decydującym o rozwoju tkactwa była hodowla owiec – znana na północy omawianego terenu, w części południowej rozpowszechniła się dopiero po II wojnie światowej. Obecnie tkactwo prawie całkowicie zamarło w południowej części Lubelszczyzny i utrzymuje się gdzieś tam w formie skromnej produkcji pasiaków, szmaciaków, worków czy też płótna na prześcieradła. Na terenach powiatów białskiego, łukowskiego, parczewskiego i części włodawskiego tradycja ludowego tkactwa jest nadal żywotna. Pod koniec lat 60. XX w. pojawiły się też dywany o wzorach geometrycznych i geometryczno – roślinnych, tkane splotem rypsowym. Na terenach pow. łukowskiego tkane są też dywany dwuosnowowe. Są to tkaniny bardziej okazałe, dwukolorowe, dwustronne, z dekoracją geometryczną, roślinną, zwierzęcą, rzadziej antropomorficzną. Zainteresowanie ożywieniem tradycji tkackich stało się inspiracją do tworzenia programów edukacyjnych i organizacji warsztatów tkackich w gminie Borki i Żyrzyn, Białej Podlaskiej.

Wśród innych dziedzin rzemiosła ludowego w stanie zaniku jest ciesielstwo, powroźnictwo, bednarstwo i kołodziejstwo.

Na terenie Lubelszczyzny nie ma już praktycznie rzeźby ludowej wykonywanej przez anonimowych autorów, a miejsca w starych kapliczkach domkowych czy szafkowych wypełniane są gipsowymi statuettami, fabrycznymi obrazkami lub żelaznymi pasyjkami. Dawna rzeźba ludowa związana była niemal wyłącznie z tematyką sakralną. Poza scenami pasyjnymi z Chrystusem Ukrzyżowanym, w kapliczkach ustawiano Chrystusa Frasobliwego, św. Jana Nepomucena czy Matkę Boską, rzadziej świętych: Florianą, Michała, Jerzego, Stanisława, Antoniego, Franciszka, Onufrego czy Otylię. Obecnie w świetle danych

uzyskanych ze Stowarzyszenia Twórców Ludowych, na omawianym terenie tworzy ponad 50. rzeźbiarzy. Jedynymi gminami o większym ich skupieniu są gminy Łuków (11), Cyców i Chełm. Prawie wszyscy tworzą rzeźby o tematyce sakralnej, wzorując się na starej rzeźbie figuralnej, choć często są to płaskorzeźby. Na części swych prac umieszczają oni napisy o treści religijnej. Rzadziej pojawiają się rzeźby o tematyce świeckiej, z reguły związane z życiem codziennym wsi (orka, siew, robienie masła, tłuczenie ziarna) lub wieloosobowe kompozycje przedstawiające naukę w szkole bądź też figurki ptaków różnej wielkości.

Na naszym terenie stosunkowo mało znane i rozpowszechniane jest malarstwo ludowe, które dopiero w okresie międzywojennym nobilitował wybitny etnograf Stanisław Bystroń. Współczesne malarstwo ludowe rozwinęło się w okresie po II wojnie światowej. Można tu wyróżnić: makatki i „dywany” wykonywane na płótnie, papierze, satynie czy jedwabiu, obrazy na szkle i obrazy olejne nawiązujące do malarstwa tradycyjnego lub „naiwnego”, określanego też często przez fachowców malarstwem „artystów dnia siódmego”. Na makatkach obok tematów roślinnych spotykamy często jelenie czy łabędzie. W ostatnich latach rozprzestrzeniło się też malarstwo o tematyce świeckiej (wykonywane na płótnie lub tekturze), przedstawiające wymaginowane ogrody rajskie, scenki z życia wsi lub też sceny ukazujące wiejskie obrzędy religijne. Nie ma tutaj jednak większego „zagłębia” twórców, choć większość z nich skupiona jest we wschodnich terenach województwa (pow. chełmski, krasnostawski).

Plastyka obrzędowa. Ludowa twórczość plastyczna związana z dawnymi obrzędami, praktykami magicznymi, a także obrzędami religijnymi odgrywała w przeszłości znaczącą rolę. W chwili obecnej tradycja ta jest jeszcze żywa w niektórych regionach województwa, lecz nie jest to zjawisko masowe. Kulturowane jest przez dzieci wiejskie oraz rzadziej młodzież, która odczytuje ją jako niegodną kulturowania, a w przypadku kołędowania, wręcz merkantylną. Najwięcej przedmiotów zdobniczych, związanych z obrzędowością, występowało w okresie świąt zimowych – od Bożego Narodzenia do Trzech Króli. Na naszym terenie był to zwyczaj chodzenia grup kołędniczych z szopką i gwiazdą czy kozą oraz tzw. Herodów. W niektórych miejscowościach na terenie dawnego woj. białkopodlaskiego istniał też zwyczaj chodzenia z „konikiem”, którego głowę wykonywano z drewna, a tył nakryty był tkaniną. Z okresem Wielkanocy wiąże się tradycja wykonywania palm i pisanek. Stanowią one najbogatszą dziedzinę plastyki obrzędowej związanej z tymi świętami – powszechnie występującą i żywą do dnia dzisiejszego. Z pieczywa obrzędowego na uwagę zasługują korowaje czy kołacze weselne, zdobione ptaszkami, szyszkami i koralikami wykonanymi z ciasta, które powszechnie pieczone były jeszcze w okresie międzywojennym. Dziś spotkać je można w niewielu miejscach województwa – przetrwały częściowo na terenach dawnego województwa zamojskiego. Przed ważnymi uroczystościami rodzinnymi (ale także przed świętami Bożego Narodzenia i Wielkanocy) izbę przystrajano pająkami, wykonywanymi ze słomy, bibuły i papieru oraz wycinankami. Pająki o zróżnicowanych formach zawieszano u powały w chałupach – rozpowszechniane były na terenie d. woj. lubelskiego i d. białkopodlaskiego. Wykonywaniu pajaków towarzyszyło wytwarzanie kwiatów sztucznych (z analogicznych materiałów), którymi również przystrajano izbę, ustawiano je we flakonach lub oplatano obrazy o tematyce religijnej.

Folklor muzyczny jest ciągle żywy i kulturowany na obszarze między Wisłą a Bugiem. Naturalny przekaz pokoleniowy pieśni i muzyki ludowej kontynuowany jest przez działające i licznie reprezentowane na Lubelszczyźnie zespoły amatorskiego ruchu artystycznego. Powstanie większości z działających dziś ludowych zespołów śpiewaczych datuje się na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte ubiegłego stulecia, kiedy to obserwowano niezwykle ożywienie życia kulturalnego na wsi. Znaczna część zespołów przetrwała do chwili obecnej, okrzepła w działaniach artystycznych i dopracowała się bogatego repertuaru zaczerpniętego z rodzimej tradycji. Zespoły amatorskie powstawały zwykle spontanicznie, najczęściej powodem była chęć uatrakcyjnienia lokalnych uroczystości: dni miejscowości, dożynek gminnych, otwarcia remizy, szkoły, święta religijne. Stopniowo w swych działaniach wychodziły poza własne środowisko, uczestnicząc w organizowanych przez ośrodki kultury festynach, przeglądach, festiwalach o zasięgu regionalnym, ogólnopolskim a nawet za granicą. Zespoły ciągle jeszcze liczne na wsiach i aktywnie działające prezentują różny poziom artystyczny i repertuar: od pieśni chóralnych, programów okolicznościowych,

satyrycznych, kabaretowych po autentyczny repertuar ludowy zaczerpnięty od najstarszych mieszkańców wsi zamieszkaanej przez wykonawców. Ambicje śpiewaczek ludowych, rywalizacja, chęć zaistnienia, wyróżnienia się w artystycznym świecie mobilizowały zespoły do aktywności w poszukiwaniu zapomnianych zwyczajów, obrzędów i wierzeń, odtwarzaniu strojów, układów tanecznych, czy unikalnych melodii i pieśni ludowych oraz sposobu ich wykonania. Niejednokrotnie oznaczało to dla śpiewaczek mozolną pracę poszukiwawczą i odtwórczą, a zarazem niezwykle cenną kulturowo. Według statystyk wykazywanych i opracowanych przez STL prezentujących aktywność amatorskich zespołów artystycznych w kraju, dostrzegamy rzecz znamioną – zespoły pełnią niezwykle cenną rolę kulturotwórczą w swoich miejscowościach, chroniąc niematerialne dziedzictwo kulturowe regionu.

Ważną rolę do spełnienia mają tu animatorzy i organizatorzy życia kulturalnego w regionie oraz samorządy każdego szczebla. Zespoły skupiające osoby utalentowane artystycznie są małymi ośrodkami kultury lokalnej. Oczekują wsparcia od samorządu lokalnego, docenienia trudu pracy społecznej, pomocy merytorycznej od instruktorów. To one, zadawszy sobie trud nauczenia się pieśni od najstarszych śpiewaczek w swoich miejscowościach, potrafią wykonać pieśni obrzędowe bożonarodzeniowe czy wielkanocne, sobótkowe, żniwne, weselne i pogrzebowe o średniowiecznym czasami rodowodzie. Zespoły odtwarzają i zachowują dla pokoleń pieśni rekruckie, pasterskie, ballady, pieśni miłosne i rodzinne. Trzeba czasami te pieśni odnaleźć, trzeba w nich zadbać o wierność w gwarze, wyśpiewać melodię niełatwą do wyśpiewania. Czasami trzeba też wychować sobie słuchaczy, by umieli dostrzec i docenić wartość *pieśni źródła*, gdy łatwiej i chętniej słucha się w zalewie kultury masowej piosenek popularnych, rytmów disco-polowych. Za takie pieśni i takie śpiewanie doceniane i nagradzane są zespoły śpiewacze na Ogólnopolskim Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych w Kazimierzu, gdzie odbędą się także Ogólnopolskie Targi Sztuki Ludowej prezentujące najwybitniejszych twórców kultury z kraju. Obie imprezy odegrały ważną rolę inspirującą i promującą najcenniejsze wartości dziedzictwa kulturowego w skali kraju. Otoczone są patronatem Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, co umożliwi nagrodzenie i wyróżnienie wspólnym trzydniowym świętowaniem w Kazimierzu każdego roku około 1000 najwybitniejszych twórców kultury ludowej z całego kraju.

Część zespołów niestety nie jest w stanie dopracować się repertuaru i poziomu artystycznego pozwalającego sięgać po laury na ogólnopolskich festiwalach, czy nawet na przeglądach wojewódzkich. Niektóre poprzestają na repertuarze pieśni popularnych – biesiadnych, prezentując je na festynach, jarmarkach, dożynkach, imprezach lokalnych. Wskazana jest jednak pomoc merytoryczna i dbałość o ich poziom artystyczny. Zespoły mają dwojaką rolę do spełnienia. Z jednej strony pielęgnowanie tradycji, z drugiej zaś kulturotwórczą – w czasie i miejscu, w którym działają. Dobrze więc, że organizowane jest wiele przeglądów i imprez dających możliwość prezentacji artystów ludowych. Ważną rolę spełniają regionalne koncerty i przeglądy pieśni wielkopostnych, kołęd i pastorałek, koncerty ludowych pieśni religijnych.

Niezwykle cenna w ochronie wartości niematerialnych dziedzictwa jest praca zespołów teatralno - obrzędowych. Wymaga to kunsztu aktorskiego, scenicznego obycia, czasami umiejętności napisania scenariusza widowiska obrzędowego, dopracowania scenografii zgodnej z tradycją. Zespoły te mają możliwość prezentacji na przeglądach międzywojewódzkich, a najlepsze spektakle obejrzeć można w październiku każdego roku na Ogólnopolskim Sejmiku Teatrów Wsi Polskiej w Tarnogrodzie.

Ze względu na niezwykle, unikalną wartość niektórych pieśni ludowych i obrzędów prezentowanych przez zespoły ludowe, powinny być one otoczone opieką merytoryczną znawców folkloru, a ich dorobek artystyczny dokumentowany i popularyzowany. Zapewniłoby to pewność przetrwania tradycji, a ludowym artystom dało satysfakcję i przywróciło należną im godność.

Przez lata najbardziej widoczne zdawały się być zespoły pieśni i tańca – dziecięce, młodzieżowe, studenckie, prezentują do dziś choreograficzne układy tańców tradycyjnych z poszczególnych regionów. Żywiołowość, barwność koncertów, piękno prezentowanych strojów ludowych, sprawność wdzięk i zaangażowanie młodych wykonawców sprawiają, że zespoły te mają swoich wiernych widzów i nie mają problemów z angażowaniem nowych kadr tancerzy. Zespoły finansowane przez samorządy, uczelnie, współfinansowane przez

uczestników zabiegają o sponsorów i hojnych mecenasów. Działają przy uczelniach wyższych, domach kultury bądź tworzą stowarzyszenia mające za zadanie pozyskiwanie środków na funkcjonowanie zespołu: utrzymanie kadry instruktorskiej, koncerty, wyjazdy, zakup i utrzymanie strojów ludowych dla tancerzy.

Znacznie mniejsza jest liczba grup lub par tanecznych, wykonujących tańce tradycyjne. Prezentują swoje talenty i kunszt taneczny na Ogólnopolskim Konkursie Tańca Tradycyjnego w Rzeszowie a nagrody tam uzyskane nobilitują ich w swoich środowiskach.

Kapele ludowe – autentyczne w składzie instrumentalnym i repertuarze zgodnym z tradycjami danego regionu niestety są mniej liczne niż zespoły śpiewacze. Autentyczne kapele i instrumentalisci grający na tradycyjnych instrumentach jak skrzypce, zióbcoki, mazanki, cymbały, dudy, gajdy, trombity, ligawki, bazuny i heligonki to zanikająca umiejętność.

W wielu regionach częściej spotkać można grupy wokально-instrumentalne, nazywające siebie kapelami, ale z tradycyjnymi kapelami niewiele mające wspólnego – skład instrumentalny jest przypadkowy, a wykonywany repertuar jest powszechny, popularny, festynowo-rozrywkowy. Wszechobecne na imprezach lokalnych i festynach narzucają nowy trend muzyki zwanej ludową, w dużej mierze rozumianej tak dlatego, że w opinii odbiorców prezentowana jest przez ludowych wykonawców. Tym ważniejsze jest dostrzeżenie, docenienie i wyróżnienie autentycznych muzykantów i śpiewaków ludowych. Ich wiedzę i umiejętności należy docenić, ochronić, wypromować i przekazywać młodym następcom. Ważną rolę mają do spełnienia samorządy każdego szczebla, placówki kultury, animatorzy działań kulturalnych w regionach. Autentyczna twórczość ludowa jest najlepszą wizytówką regionów, wyróżnikiem małych ojczyzn, dającym szczególne poczucie tożsamości.

Każdego roku wybitni twórcy wyróżniani są przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego Nagrodą im. Oskara Kolberga przyznawaną za szczególne zasługi dla kultury ludowej.

Strój ludowy. Tradycyjne stroje ludowe, będące w przeszłości wyznacznikiem grup etnicznych, wyszły już niestety całkowicie z codziennego użycia na terenie Lubelszczyzny (w przeciwieństwie do innych regionów kraju). W terenie odnaleźć możemy jeszcze pojedyncze egzemplarze, lecz częściej natknąć się możemy na ich pozostałości – koszule, spódnice, fartuchy czy wełniane krajki. Pomimo zróżnicowania strojów ludowych naszego terenu można odnaleźć cechy wspólne: w stroju męskim – brązowa sukmana, różniąca się jedynie nieznacznie krojem i szamerunkiem, słomiane kapelusze, czapki sukienne; w stroju kobiecym – skromna lniana spódnica, u ludności polskiej bez barwnych ozdób, starannie stebnowana i marszczona w pasie, płachty naramienne.

Na omawianym terenie możemy wyróżnić następujące grupy kostiumologiczne: strój łosicki – występujący w okolicy Łosic, ukształtowany po części pod wpływem stroju mazowieckiego; strój podlaski – noszony na obszarze między Wieprzem a Bugiem w dorzeczu Krzny – lewego dopływu Bugu. Na zachodzie sąsiadował z ubiorem lubartowskim, łukowskim i siedleckim, na południu z lubartowskim i chełmskim; strój włodawski – noszony powszechnie jeszcze w okresie międzywojennym nad Bugiem i w okolicach Włodawy, Wołoskowi, Nahajek, Krzywowierzby, Horodyszczka – związany był z dwiema mniejszymi grupami etnicznymi „Chamakami” i „Poleszukami”; strój radzyński – rozpowszechniany w okolicach Radzynia Podlaskiego, zanikł całkowicie po 1945 r.; strój chełmski – zróżnicowany: w północnej części chełmskiego strój podobny był do stroju włodawskiego „Chamaków”, w okolicach Chełma i w pd. – wsch. części chełmskiego odbiegał od niego nieco sposobem zdobienia koszuli haftem krzyżykowym w kolorze czerwonym i czarnym; strój hrubieszowski – występował w pd. – wsch. części Zamojszczyzny, przylegając od wschodu do Wołynia, od południa zaś do Galicji Wschodniej. W stroju tym przenikały się i mieszały elementy polskie i ruskie, często trudne do odróżnienia; strój krzczonowski – rozpowszechniony na styku południowej części powiatu lubelskiego i północnej partii krasnostawskiego, z centrum w Krzczonowie. Z uwagi na rozpowszechnienie go przez zespoły pieśni i tańca, uważany jest powszechnie za strój lubelski; strój lubartowski i łukowski – spotykany w okolicach Lubartowa i Łukowa. Widać w nich wpływ ubioru szlachty zagrodowej, która tu licznie zamieszkiwała, zaś drobna

szlachta wystrzegła się noszenia ubioru chłopskiego; strój powiślański (puławski) – występował w pasie wzdłuż Wisły na terenach tzw. Powiśla Lubelskiego; strój biłgorajsko – tarnogrodzki – spotykamy na śródleśnych obszarach Tanwi, różnił się znacznie zachowanym archaizmem od ubiorów z pozostałych terenów Lubelszczyzny. Niektórzy badacze wręcz snują hipotezę o jego związkach z osadnictwem wołoskim. Jeszcze w końcu XX wieku dominowały tu materiały samodiałowe wełniane i lniane. Strój żony sitarzy z Tarnobrodu i Biłgoraja oraz okolic wzbogacony był o kosztowne materiały – brokaty, adamaszki i cienkie sukna (szyte z nich były żupany podbite futrem, gorsety i spódnice szyte na wzór szlachecki i mieszczański), które sitarze przywozili z dalekich wędrówek na południe Europy, docierając aż na Bałkany; strój z okolic Janowa i Kraśnika – sąsiadujący od południa ze strojem biłgorajsko – tarnogrodzkim, miał charakter zbliżony do środkowo - lubelskiego, w którym przeważały wpływy miejskie, w tym gotowe materiały fabryczne.

Ośrodki kultu religijnego i zwyczaje z nimi związane. Ośrodki kultu religijnego na terenie Lubelszczyzny związane są głównie z kultem Matki Boskiej, której sanktuaria znajdują się m.in. w: Leśnej Podlaskiej, kościół św. Ap. Piotra i Pawła (kamienny wizerunek Matki Bożej z XVII w., koronowany w 1963 r.); Kodniu, bazylika św. Anny (obraz Matki Bożej de Guadelupe, koronowany w 1723 r.); Lublinie, archikatedra (obraz – kopia Matki Bożej Częstochowskiej zwanej Płaczącą z 1927 r.); Lublinie, bazylika oo. dominikanów (sanktuarium z relikwiarzem Krzyża Świętego); Lublinie, kaplica ss. Służek NMP Niepokalanej (obraz Matki Bożej z XVII wieku, koronowany w 1778 r. z Łatyczowa, czczony przez katolików greckich i łacińskich); Chełmie, bazylika Narodzenia NMP (obraz Matki Bożej Chełmskiej, czczony zarówno przez katolików jak i prawosławnych, koronowany w 1765, 1946 i 1957 r.); Janowie Lubelskim, kościół św. Jana Chrzciciela (obraz Matki Bożej z XVII w.); Wąwolnicy (figurka Matki Bożej Kębelskiej z XV w., koronowana w 1978 r.); Chodlu, kościół Trójcy Przenajświętszej (obraz Matki Bożej Loretańskiej z XVII w.); Tomaszowie Lubelskim, kościół Zwiastowania NMP (obraz Matki Bożej z XVII w.); Krasnobrodzie, kościół Nawiedzenia NMP (wizerunek Matki Bożej z XVII w., koronowany w 1965 r.). Ponadto w Radecznicy, w zespole kościelnym oo. Bernardynów z XVII w. kultem otoczony jest wizerunek św. Antoniego Padewskiego, zaś we Włodawie w kościele oo. Paulinów obraz św. Ludwika, zaś w Piotrowinie obraz św. Stanisława Bpa od XV w.

Ośrodki kultu grekokatolickiego funkcjonują w kilku miejscowościach, w tym – w świątyniach obecnie przejętych przez rzymskich katolików. Do najbardziej znanych centrów kultu należą: – Kostomłoty, jako miejsce przechowywania części relikwii błogosławionych męczenników unickich z Pratulina; jest to zarazem Centrum Ekumeniczne chrześcijaństwa wschodniego; – Pratulina jako sanktuarium męczeństwa unitów podlaskich; – Drelów jako miejsce męczeństwa unitów podlaskich upamiętnione salą pamięci.

Na terenie Lubelszczyzny znajduje się ważny ośrodek pątniczy w Jabłecznej, gromadzący wiernych obrządku prawosławnego. Prawosławni, tak jak rzymscy katolicy, pielgrzymują również do Matki Bożej Chełmskiej w bazylice Narodzenia NMP na tzw. „Górze Chełmskiej”. Każdemu z ośrodków pątniczych towarzyszy zwyczaj dorocznych pielgrzymek, podczas których wierni podejmują zobowiązania lub też ofiarują swoje pielgrzymowanie w różnych intencjach np. zdrowia, czasem są to intencje dziękczynne lub ekspiacyjne. Pielgrzymowanie to zbiega się zazwyczaj z odpustem, któremu towarzyszą kramy i handlarze pamiątek (obrazów, różańców, książeczek, ale także słodyczy, upominków, serc z pierników, szczyb itp.). Uroczystości odpustowe posiadają bogatą oprawę obrzędową (noszenie feretronów, nocne czuwania ze świecami, procesje). Części ośrodków pątniczych towarzyszą „cudowne” źródła, których woda w świadomości i przekonaniu pielgrzymujących przynosi ulgę w wielu schorzeniach czy wręcz ma moc uzdrawiającą (kaplica św. Rocha koło Krasnobrodu, Krasnobród, Wąwolnica, kaplica św. Otylii w Urzędowie i in.). Nadal bardzo żywym zwyczajem na wsiach lubelskich jest strojenie krzyży i kapliczek przydrożnych, a w maju śpiewanie „majówek”, które gromadzą całe rodziny.

Współczesność wsi i miasteczek Lubelszczyzny cechuje niezwykła różnorodność postaw, dążeń i zachowań wyrażająca się w stałej konfrontacji tradycji i nowoczesności. Dążenie do unifikacji warunków bytu, zacierania granic między miastem a wsią jest naturalną tendencją, lansowaną przez media wszechobecne, opiniotwórcze, zacierające granice także kulturowe. Jakby na drugim biegunie codzienności jest potrzeba wspólnego tworzenia, bycia

razem, poszukiwania korzeni, źródeł, „inności”, wyróżnika własnego, regionalnego dziedzictwa kulturowego.

6. Analiza mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń dla ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w województwie lubelskim (SWOT)

Mocne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> • Bogaty i zróżnicowany regionalny krajobraz kulturowy. • Duża liczba czytelnych historycznych układów przestrzennych nasyconych obiektami zabytkowymi. • Duża liczba wartościowych obiektów architektonicznych i budowlanych. • Wyjątkowo duży w skali kraju zasób zabytków drewnianych: obiektów sakralnych i budownictwa. • Obecność zabytków będących świadectwem wielokulturowości i wielowyznaniowości. • Nasycenie obszaru województwa miejscami pamięci, w tym związanymi z totalitaryzmem II wojny światowej. • Znacząca liczba stanowisk archeologicznych o znaczeniu ogólnopolskim i europejskim. • Bogaty zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych oraz w muzeach. • Bogate i zróżnicowane dziedzictwo niematerialne wciąż kultywowane przez społeczności i przekazywane jako tradycja wśród mieszkańców Lubelszczyzny. • Zachowane poczucie więzi kulturowej grup etnograficznych. • Korzystne warunki rozwoju turystyki oparte na dużym potencjale naturalnym i kulturowym. • Odremontowana i zmodernizowana infrastruktura kultury dzięki wysokonakładowym inwestycjom prowadzonym ze środków unijnych i krajowych. • Środowisko naukowe zainteresowane badaniem dziedzictwa niematerialnego. • Wzrost działań podejmowanych przez jednostki samorządu terytorialnego w zakresie opieki nad zabytkami. • Wzrost zaangażowania społecznego w opiekę nad zabytkami. 	<ul style="list-style-type: none"> • Przekształcenia w obrębie układów urbanistycznych historycznych miast i miasteczek i wprowadzanie nowej, nieodpowiedniej zabudowy. • Brak zainteresowania prawną ochroną krajobrazu kulturowego. • Zły stan techniczny części obiektów zabytkowych. • Nieuregulowany stan prawno - własnościowy części obiektów zabytkowych. • Brak wystarczających nakładów na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, a także środków finansowych pozostających w gestii LWKZ, co przekłada się na brak skutecznych sposobów egzekwowania właściwej ochrony i konserwacji zabytkowych obiektów. • Niewystarczające wśród mieszkańców Lubelszczyzny poczucie regionalnej więzi kulturowej i tożsamości z regionem. • Słaby rozwój przemysłów kultury w regionie. • Brak gminnych ewidencji zabytków. • Brak gminnych programów opieki nad zabytkami.

Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • Uwzględnianie zagadnień z zakresu ochrony środowiska kulturowego w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. • Rozległy i zróżnicowany zasób obiektów zabytkowych, składających się na tożsamość krajobrazu kulturowego - charakterystyczne zjawisko przenikania kultur. • Coraz powszechniejsze uwzględnianie problematyki ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w dokumentach programowych jednostek samorządu terytorialnego. • Rozszerzająca się lista źródeł finansowania ochrony zabytków. • Coraz większa świadomość społeczna w zakresie oddziaływania pomiędzy posiadanym dziedzictwem kulturowym a rozwojem gospodarczym. • Integracja społeczna regionu wokół tradycji kulturowych i historycznych. • Coraz powszechniejsze obecność elementów dziedzictwa materialnego i niematerialnego w działaniach edukacyjnych i promocyjnych w regionie. • Eksponowanie zbiorów muzealnych w nowoczesnych aranżacjach budzących zainteresowanie turystów i sprzyjające edukacji. • Budzące się coraz bardziej powszechne zainteresowanie inscenizacjami wydarzeń historycznych mających miejsce na terenie naszego regionu. • Pojawiające się elementy przemysłów kultury wpływające na wzrost gospodarczy. 	<ul style="list-style-type: none"> • Spadek ilości środków finansowych przeznaczanych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami. • Zmniejszenie ilości źródeł finansowania. • Niewystarczająca promocja ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, wartości parków kulturowych. • Niedostateczna edukacja na rzecz wykorzystania dziedzictwa kulturowego i naturalnego dla korzyści ekonomicznych. • Brak możliwości skutecznego egzekwowania prawa dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami ze strony organów administracyjnych. • Rozwój inwestycyjny na obszarach miast, osad wiejskich (d. miasteczek) i wsi ingerujący w otoczenie historycznych układów urbanistycznych. • Brak zainteresowania młodego pokolenia kultywowaniem tradycji dziedzictwa niematerialnego. • Brak zainteresowania opieką nad zabytkami w regionie. • Zakłócenia współpracy transgranicznej związane z konfliktami międzynarodowymi. • Zawężenie zainteresowania przedstawicieli przemysłów kultury lub turystów tylko do wybranych miejsc, czy obszarów regionu. • Niewystarczające poczucie świadomości wartości tradycji i dziedzictwa niematerialnego obecnego w regionie.

III. Cele Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w województwie lubelskim na lata 2015 – 2018

Cel strategiczny I. Wzmocnienie potencjału dziedzictwa kulturowego województwa lubelskiego jako elementu rozwoju społeczno – gospodarczego regionu.

Cel operacyjny 1. Ochrona zabytków materialnych i opieka nad zabytkami materialnymi.

Działanie 1 Działania podnoszące świadomość społeczeństwa o wartościach krajobrazu kulturowego i jego wpływie na budowę wspólnoty społecznej i tożsamości regionu.

Konwencja paryska⁶ w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 roku wprowadziła nową w tym czasie zasadę ochrony zarówno dziedzictwa kulturalnego, jak i dziedzictwa naturalnego. Stwierdzono wówczas, że przeobrażenia społeczno – gospodarcze powodują nieodwracalne zubożenie dziedzictwa wszystkich narodów świata. Od tego czasu zaczęto wdrażać na arenie międzynarodowej politykę ogólną zmierzającą do wyznaczenia dziedzictwu kulturowemu i naturalnemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym i włączać ochronę do programów planowania ogólnego. Wydzwięk tej filozofii odnajdujemy w polskich przepisach prawa związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami. W Polsce dopiero przemiany społeczno – gospodarcze lat 90-tych XX w. szczególnie uwypukliły potrzebę położenia nacisku na realizację tej idei, obok idei zrównoważonego rozwoju.

Jednym z elementów realizacji zintegrowanej ochrony dziedzictwa kulturalnego i naturalnego jest ochrona krajobrazu kulturowego. Przez taki krajobraz rozumiana jest postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka⁷. Łączy on elementy środowiska przyrodniczego i kulturowego, przechowuje świadectwo działalności jego dawnych mieszkańców.

Dlatego też ważne jest, aby podejmować działania na rzecz uświadamiania jak ważne dla społeczności lokalnych jest utrzymanie takiego krajobrazu kulturowego, który może w sposób wymierny wpłynąć na polepszenie jakości życia mieszkańców danego terenu poprzez umiejętne wykorzystywanie jego niepowtarzalnych walorów, kreowanie produktu turystycznego.

Zadbany krajobraz kulturowy, który odzwierciedla historię i współistnienie ludzi z przyrodą, przyczynia się do poczucia wspólnoty w społeczeństwie i wykształcenia tożsamości lokalnej i regionalnej. Człowiek, który identyfikuje elementy otoczenia, utożsamia się z nimi emocjonalnie, dba o nie i jest z nich dumny, jednoczy się z innymi w swoich działaniach. Na tej podstawie budowane jest poczucie wspólnoty. Pożądanym byłoby, aby obserwowane już mechanizmy na poziomie społeczności lokalnych odnieść do obszaru całego województwa. Społeczeństwo uświadomione o wartości i nasyceniu dobrami naturalnymi i kulturowymi (materialnymi i niematerialnymi) wykazuje poczucie dumy z przynależności do danej wspólnoty i dba o przynależące do nich dobra.

Dla przykładu, popularyzacja może i powinna odbywać się poprzez badania prowadzone przez środowisko naukowe. Wyniki mogą wykorzystywać administracja rządowa i samorządowa oraz media popularyzując je na dostępnych nośnikach, także elektronicznych. Rezultaty prac naukowych powinny być wprowadzane do planów

⁶ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konwencją Generalną ONZ dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji ratyfikowana przez Polskę i obowiązująca od dnia 29 września 1976 r. (Dz. U. 1976 Nr 32, poz. 190).

⁷ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu.

zagospodarowania przestrzennego i dokumentów im równoważnych, zapisy te zaś konsekwentnie realizowane. Dobrym propagatorem są organizacje pozarządowe. Każdy z tych podmiotów może prowadzić akcje informacyjne, konferencje, konsultacje.

Jednym z ważnych instrumentów ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego jest planowanie przestrzenne. Plany zagospodarowania przestrzennego i dokumenty im równoważne są doskonałym narzędziem pozwalającym na zarządzanie ładem przestrzennym, dają możliwość wyznaczenia kierunku zmian w otoczeniu w sposób odpowiadający wybranej polityce ochronnej.

Kolejnym narzędziem ochrony krajobrazu jest ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (podpisana przez Prezydenta RP w dniu 15 maja 2015 r.). Ta tzw. ustawa krajobrazowa wprowadza dla samorządu województwa obowiązek sporządzania raz na 20 lat audyt krajobrazowy dla obszaru całego województwa. Jego zadaniem ma być m.in. identyfikacja krajobrazów występujących na obszarze danego województwa oraz ustalenie lokalizacji krajobrazów priorytetowych. Celem audytu ma być m.in. wskazanie zagrożeń dla możliwości zachowania ww. obszarów i obiektów, jak i przygotowanie rekomendacji i wniosków mających przysłużyć się ich ochronie. Dla obszarów priorytetowych sejmik województwa ma mieć możliwość ustalania norm dotyczących wysokości, kształtu budynków i ewentualnego stosowania materiałów miejscowych lub tradycyjnej architektury.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środowiska naukowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 2 Działania na rzecz powstrzymania na obszarach województwa lubelskiego degradacji krajobrazu kulturowego i jego zachowania, w szczególności poprzez wprowadzanie nowoczesnej formy ochrony krajobrazu kulturowego w postaci parku kulturowego.

Forma ochrony obszarowej jaką jest park kulturowy może odpowiadać zawartej w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego strefie ochrony konserwatorskiej, wyodrębnionej ze względu na stopień nasycenia substancją zabytkową oraz walorami krajobrazu naturalnego. Jednak, pomimo integralności krajobrazu kulturowego i naturalnego w strefach ochrony konserwatorskiej o zachowanych walorach krajobrazu kulturowego obowiązuje nadrzędność wartości kulturowych. Środowisko przyrodnicze chronione jest poprzez własne formy określone Ustawą z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. Nr 92 poz. 880 z późn. zm.).

Na obszarze parku kulturowego podstawowe działania obejmują konserwację i restaurację jego historycznych składników, takich jak: układy urbanistyczne i ruralistyczne (z uwzględnieniem pasmowych rozlogów pól), architekturę i budownictwo, komponowane układy wodne i ogrodowe, miejsca pamięci, obiekty archeologiczne, fortyfikacje, sieć dróg historycznych oraz niematerialne wartości kulturowe. Należy egzekwować ochronę i rekonstrukcję historycznych powiązań funkcjonalno – przestrzennych, osi widokowych oraz sylwet i dominant przestrzennych. Dopuszcza się kreację nowych walorów krajobrazowych, pod warunkiem zachowania lub adaptacji wartości objętych ochroną. Jakikolwiek ingerencje trwale zmieniające zagospodarowanie terenów, powinny odbywać się w oparciu o studia widokowe, uwzględniające chronione cechy krajobrazu.

Wyznaczenie strefy ochrony konserwatorskiej na obszarze potencjalnie możliwym do ustanowienia parku kulturowego, może być pierwszym etapem wskazującym mieszkańcom kierunek wyznaczonej przez władze strategii rozwoju danego terenu, opartej na nowoczesnym zarządzaniu posiadanym dziedzictwem kulturalnym i naturalnym w celu rozwoju ekonomicznego. Jest to ważnym aspektem życia publicznego, w szczególności w kontekście podnoszenia jakości życia mieszkańców oraz osiągnięcia wymiernych korzyści materialnych. Zarówno ważne, jak i trudne jest, w okresie wzmożonych inwestycji, zachowanie dla przyszłych pokoleń w odpowiednim stanie obiektów zabytkowych

i krajobrazu kulturowego, przy jednoczesnym nadawaniu przestrzeni publicznej wyższych standardów. Ma to znaczenie zarówno w obszarach staromiejskich, jak i podmiejskich.

W związku z powyższym należy kontynuować działania zmierzające do określenia granic obiektów zabytkowych i ich stref ochrony oraz obligatoryjnie uwzględniać je w planach zagospodarowania przestrzennego w charakterze obszarów chronionych. W celu harmonizowania komunikacji wizualnej należy dążyć do odtwarzania w układach urbanistycznych i ruralistycznych historycznych dominant architektonicznych i osi widokowych, porządkować przestrzeń w sposób prowadzący do eksponowania obiektów zabytkowych w krajobrazie kulturowym.

Wraz z wyznaczeniem w 2003 r. norm prawa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wprowadzono nową formę prawną mającą na celu ochronę obszarów o dobrze zachowanych cechach tożsamości krajobrazu kulturowego i naturalnego – park kulturowy. Zagospodarowanie i zarządzanie terenem o szczególnym nasyceniu równomiernie rozłożonymi zasobami substancji zabytkowej (tj. historycznymi układami urbanistycznymi i ruralistycznymi, architekturą i budownictwem, komponowanymi układami wód i zieleni, miejscami pamięci, obiektami archeologicznymi, fortyfikacją, siecią dróg historycznych) oraz niematerialnymi wartościami kulturowymi, w powiązaniu z walorami krajobrazu naturalnego odbywa się w oparciu o uzgodniony z wojewódzkim konserwatorem zabytków „Plan Ochrony Parku Kulturowego” zatwierdzony przez Radę Gminy.

Teren województwa został przebadany pod względem nasycenia substancją zabytkową (kulturową) i krajobrazową (naturalną). W dokumencie „Delimitacja parków kulturowych do planu zagospodarowania przestrzennego woj. lubelskiego” omówiono 60 obszarów historyczno – kulturowych określając ich specyfikę i charakter oraz zaproponowano utworzenie na terenie województwa 57. parków kulturowych, w tym 2. archeologicznych, a także odstępianie od tworzenia parku w 5. przypadkach. Wyniki tych badań ujęto również w wojewódzkim planie zagospodarowania przestrzennego.

Podejmowanie działań (np. udział w konferencjach, spotkaniach) mających na celu zachęcenie władz jednostek samorządu terytorialnego do inicjowania parków kulturowych na obszarach o dużym nasyceniu wartościową substancją zabytkową i naturalną powinno mieć znaczenie w kontekście podnoszenia jakości życia mieszkańców. W szczególności na obszarach o niskim potencjale gospodarczym założenie parku kulturowego może być szansą dla wzmocnienia kondycji ekonomicznej jego mieszkańców.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środowiska naukowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 3 Monitoring i aktualizacja uregulowań prawnych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w dokumentach strategicznych i planistycznych jednostek samorządu terytorialnego.

Stały monitoring przepisów prawa oraz idei w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz włączanie wyników tych uregulowań do dokumentów strategiczno – planistycznych jednostek samorządu terytorialnego na terenie województwa powinno być ważnym elementem prowadzonej przez te jednostki polityki rozwoju danego obszaru. Wykorzystywanie doświadczeń ośrodków, które od dłuższego czasu czerpią wymierne korzyści z aktywnego zarządzania posiadanym dziedzictwem kulturowym i wprowadzanie pozytywnych mechanizmów do strategii rozwoju może przyczynić się do poprawy jakości życia mieszkańców i mieć wpływ na rozwój gospodarczy danego terenu, w szczególności w obrębie województwa lubelskiego.

Czerpanie z dorobku innych podmiotów i wymiana doświadczeń pozwalają zapobiegać również niekorzystnym procesom towarzyszącym aktywnemu zarządzaniu dziedzictwem kulturowym w celu pozyskiwania wymiernych korzyści ekonomicznych.

Podjęcie planowych działań w zakresie, zarówno ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego, jak i zarządzania tym dziedzictwem ma wyjątkowe znaczenie, w szczególności

w przypadku obszarów o dużym nasyceniu wartościową substancją a przynależnych do wielu jednostek administracyjnych. Wówczas powinna być podejmowana współpraca ponadlokalna.

Ważnym instrumentem zrównoważonego zarządzania dziedzictwem kulturowym są przede wszystkim dokumenty strategiczne jednostki samorządu terytorialnego, programy opieki nad zabytkami oraz dokumenty planistyczne związane z zagospodarowaniem przestrzennym. W 2015 r. została przyjęta tzw. ustawa krajobrazowa, która ma wprowadzić ład przestrzenny i estetykę otoczenia. Nakłada m.in. obowiązek sporządzania przez samorząd wojewódzki audytu krajobrazowego; mają być w nim zdefiniowane obszary krajobrazów priorytetowych. Dla tych obszarów sejmik województwa ma mieć możliwość ustalania norm dotyczących wysokości, kształtu budynków i ewentualnego stosowania materiałów miejscowych lub tradycyjnej architektury. Ustawa wprowadza też kary za nielegalne reklamy - będą one wynosić czterdziestokrotność opłat reklamowych, a więc będą zależeć od stawek ustalonych przez gminy i od wielkości reklamy.

Od 2003 r. obowiązuje również kategoria „dóbr kultury współczesnej⁸”, które mogą zostać wpisane na specjalną listę jako zasługujące na ochronę z uwagi na uznaną ich wartość kultury. Oceny wartości tych obiektów są dokonywane m.in. w procesie planowania przestrzennego. W ustawie o ochronie zabytków jest wyrażone wymaganie, aby zarządy gmin prowadziły ewidencję dóbr kultury nie umieszczonych w rejestrze zabytków, a znajdujących się na terenie ich działania. Inny przepis tej ustawy jednoznacznie wskazuje, że obowiązkiem wojewodów i organów jednostek samorządu terytorialnego jest dbałość o dobra kultury i podejmowanie działań ochronnych oraz uwzględnianie zadań ochrony zabytków, m.in. w wojewódzkich i miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, w budżetach i w prawie miejscowym. Plany te są uzgadniane z właściwym konserwatorem zabytków, także w odniesieniu do dóbr kultury niewykazanych w rejestrze zabytków. W planie zagospodarowania przestrzennego województwa określa się w szczególności system obszarów chronionych, zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

Planowanie przestrzenne w gminie obejmuje sporządzanie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz sporządzanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. W ustaleniach studium określa się m.in. ochrony dóbr kultury współczesnej. W planie miejscowym określa się obowiązkowo m.in. zasady ochrony dziedzictwa kulturowego, zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

W rozporządzeniu Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2004 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu planu zagospodarowania przestrzennego sformułowano następujące wymaganie: ustalenia dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej powinny zawierać określenie obiektów i terenów chronionych ustaleniami miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, w tym określenie nakazów, zakazów, dopuszczeń i ograniczeń w zagospodarowaniu terenów. Ustalenia te wyrażone w formie rysunku i tekstu planu, po stwierdzeniu jego zgodności z ustaleniami studium - uchwałą rady gminy.

Wprowadzanie rozwiązań polityki zintegrowanej ochrony zabytków może stać się elementem przewagi konkurencyjności regionu.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 4 Działania na rzecz opracowania powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami.

Art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162 poz. 1568 z późn zm.) zobowiązuje organy zarządzające jednostek

⁸ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2015 r. poz. 199, z późn zm.).

samorządu terytorialnego do sporządzania na okres 4 lat odpowiednio wojewódzkich, powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami. Celem sporządzania programów jest m.in. włączenie zagadnień ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego do obiegu społecznego i gospodarczego. Bogactwo i różnorodność dziedzictwa kulturowego może w istotny sposób przyczynić się do rozwoju społeczno – gospodarczego danego terenu, a tym samym do poprawy jakości życia jego mieszkańców. Ma też istotny walor edukacyjny i popularyzatorski.

Jak wynika z informacji uzyskanych z ankiet zebranych w gminach województwa lubelskiego tylko 29 gmin na 124, które na nie odpowiedziały, ma obowiązujący gminny program opieki nad zabytkami, co stanowi 23,39%. W stosunku do wszystkich 213 gmin województwa lubelskiego odsetek spełniających wymóg ustawy jest niewielki i stanowi tylko 13,61%.

Nadrzędnym celem realizowanej polityki ochrony dziedzictwa kulturowego winno być założenie, że jest ono ważnym czynnikiem rozwoju lokalnego i spójności społecznej. Dziedzictwo jest wspólnym, ponadczasowym dobrem, źródłem poznania wspólnej przeszłości i fundamentem, na którym buduje się tożsamość. Należy przewrócić dziedzictwu właściwą rolę w życiu społecznym zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, jak to ma miejsce we współczesnych systemach zarządzania dziedzictwem na świecie. Ideałem jest odejście od dotychczasowego pasywnego modelu administrowania zabytkami na rzecz aktywnego zarządzania dziedzictwem. Ważne jest angażowanie w proces ochrony dziedzictwa wszystkich grup społecznych w przeciwieństwie do dotychczasowego ograniczenia do wąskiego grona specjalistów, propagowanie postawy współodpowiedzialności za zabytki.

Drugim ważnym aspektem konieczności posiadania przez powiaty i gminy programów opieki nad zabytkami jest ochrona prawna zabytków znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków a nie wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków i nie włączonych w obręb parku kulturowego. W świetle art. 19 cytowanej ustawy ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami uwzględnia się w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Dla zabytków znajdujących się jedynie w ewidencji gminnej strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mają na celu ochronę zabytków znajdujących się na tym obszarze.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 5 Aktualizowanie gminnych ewidencji zabytków.

Art. 22 ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tj. Dz. U. 2014 poz. 1446) obliguje wójtów (burmistrzów, prezydentów miast) do prowadzenia gminnej ewidencji zabytków. Zakończenie ewidencjonowania zabytków na poziomie gminy ma znaczenie, ponieważ ewidencja ta jest podstawą do sporządzania powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami oraz pozwala na prawną ochronę zabytków wraz z ich otoczeniem nie wpisanych do rejestru zabytków oraz nie ujętych w planie ochrony parku kulturowego.

Pomimo tego, że gminy miały obowiązek zakończyć ww. czynności do dnia 6 grudnia 2012 r. wiele samorządów nie ma jeszcze spełnionego tego wymogu. Jak wynika z ankiet zebranych do Sprawozdania z realizacji Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Lubelskim na lata 2011 - 2014 na 123 odpowiedzi - pozytywne były tylko 72, co stanowi 58,54% w stosunku do wszystkich odpowiedzi i 33,80% w stosunku do ilości wszystkich gmin w województwie.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.

Działanie 6 Stała ochrona wartościowych układów przestrzennych: urbanistycznych i ruralistycznych na obszarze województwa lubelskiego.

Ważnym dla podnoszenia jakości życia mieszkańców jest podnoszenie standardów przestrzeni publicznej. W ostatnich latach wiąże się to ściśle z gwałtownymi procesami urbanizacyjnymi, a w konsekwencji nowymi inwestycjami. W przypadku przestrzeni zabytkowej, o wartościach historyczno – estetycznych, wymaga wnikliwej uwagi powiązanie nowych jakości ze starymi wartościami. Konieczne jest wówczas uwzględnianie wytycznych konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy. W celu odtworzenia ładu urbanistycznego niezbędne jest planowanie i zapisy w studiach uwarunkować i kierunków zagospodarowania oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Zgodnie z przepisami prawa na każdym etapie planowania przestrzennego należy uwzględniać dobra kultury współczesnej zdefiniowane jako „niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna” w przepisach ustawy z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2015 r. poz. 199, z późn. zm.).

Zabytkowe obiekty mieszkalne w miastach i miasteczkach są w dużej większości w złym stanie. Przez wiele lat nie prowadzono w nich systematycznie remontów, brakowało funduszy na dostosowanie ich do standardów współczesnych. Zespoły sakralne i budowle użyteczności publicznej są na ogół dobrze utrzymane. W gorszym stanie są natomiast zespoły dworsko – parkowe i zespoły zabytkowej zieleni. Wykorzystywane przez długi czas niezgodnie z funkcją lub pozostające bez zagospodarowania, wymagają działań rewaloryzacyjnych oraz zmiany sposobu użytkowania. Układy przestrzenne założeń parkowych są często nieczytelne. W złym stanie technicznym są zabytki inżynierii. Obiekty stając się nieprzydatnymi w swoich pierwotnych funkcjach pozostają niezagospodarowane i niszczeją.

W celu ochrony wartościowych układów przestrzennych w województwie lubelskim należy podjąć szersze niż dotychczas działania na rzecz rewitalizacji centrów zabytkowych miast i miasteczek wraz z rekompozycją urbanistyczną prowadzącą do nadania im nowej funkcjonalności.

Przedmiotem i celem procesu ochrony miast historycznych jest nie tylko ochrona, konserwacja, rewaloryzacja i rewitalizacja historycznej substancji i struktury zabytkowej, ale animacja zespołu staromiejskiego i jego trwałe włączenie w obszar funkcjonalnego śródmieścia – jako najatrakcyjniejszej części, a także jego ekspozycja oraz celowe wykorzystanie i społeczne udostępnienie jego elementów.

Generalnym założeniem, które winno przyświecać podejmowanym działaniom jest kreowanie zespołu zabytkowego jako żywego elementu składowego współczesnego, rozwijającego się miasta. Jest to właściwa droga do uzyskania optymalnych warunków jego ochrony, którą w województwie lubelskim należy realizować poprzez dążenie do usuwania przekształceń w obrębie układów urbanistycznych historycznych miast i miasteczek oraz wyeliminowanie samowoli inwestorskich w obrębie chronionych układów urbanistycznych, dążenie do ograniczania wprowadzania nowej, niezharmonizowanej zabudowy (inwestycji) z lokalną tradycją, zapobieganie przekształceniom zabudowy oraz układów urbanistycznych historycznych miast i miasteczek. Wskazane jest opracowywanie planów rewaloryzacji i rewitalizacji zespołów staromiejskich i wartościowych obszarów krajobrazowych.

Z uwagi na niewystarczający poziom opieki i ochrony należy zwracać szczególną uwagę na zapisy w planach zagospodarowania przestrzennego i studiach uwarunkowań, ze szczególnym uwzględnieniem układów ruralistycznych, konsekwentne nawiązywanie w nowej architekturze do lokalnych wzorów i materiałów (budownictwo regionalne).

W ramach zarządzania zabytkowymi zespołami, w szczególności podworskimi należy przeciwdziałać wtórnym podziałom parcel i budynków współtworzących te zespoły, pozostawianiu ich bez użytkowania oraz wprowadzaniu niewłaściwych programów użytkowych. Szczególnie obce jest lokowanie elektrowni wiatrowych w otoczeniu miejsc szczególnie chronionych widokowo. W zakresie opieki nad zabytkowymi założeniami zieleni konieczne jest wypracowanie zasad merytorycznej współpracy z instytucjami zajmujących się ochroną środowiska przyrodniczego.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 7 Działania zmierzające do poprawy stanu zachowania zabytków na obszarze województwa lubelskiego, ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa drewnianego, zabytków i obszarów przemysłowych, powojkowych oraz obiektów archeologicznych.

W województwie lubelskim ważnym działaniem priorytetowym, obok ochrony miast historycznych, jest ochrona budownictwa drewnianego. Zakładana jest ochrona w różnych aspektach: 1. Podejmowanie działań w celu ochrony zabytków drewnianych w miejscu ich pierwotnego posadowienia, zarówno poprzez eksponowanie ich w otoczeniu, jak i nadawanie im nowych programów użytkowych. 2. Zachowanie regionalnej architektury i zabudowy poprzez właściwe odnawianie starych budynków, zgodnie z regionalnymi wzorami, z zachowaniem oryginalnego wyglądu bryły i elewacji.

Należy kontynuować akcję instalacji w obiektach zabytkowych systemów zabezpieczających przez kradzież, zniszczeniem lub pożarem.

W stosunku do architektury i budownictwa wskazane są działania zmierzające do powstrzymania dewastacji otoczenia obiektów zabytkowych, wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego, przeciwdziałanie opuszczaniu obiektów i poszukiwanie nowych użytkowników. Dużą trudnością w podejmowaniu opieki nad zabytkami jest nieuregulowany status prawny części tych obiektów.

Problematyka obszarów i obiektów powojkowych wiąże się ze zjawiskiem opuszczania (przekazywania) zabytkowych obiektów obronnych i garnizonowych przez wojsko. Jest to zjawisko niepokojące, albowiem obiekty opuszczone ulegają szybkiej degradacji poddane niekorzystnym skutkom oddziaływania środowiska przyrodniczego.

W ramach ochrony wysokiej klasy zabytkowej architektury i budownictwa wojskowego o cechach tożsamości regionalnej, a zarazem wyróżniającej region w skali europejskiej należy dążyć do sporządzenia pełnych inwentaryzacji, kontroli nad przekazywaniem nowym użytkownikom (rodzaj użytkowania, opiniowanie projektów adaptacyjnych i nadzór nad wykonawstwem). Przestrzeganie generalnej zasady nie rozdrabniania pierwotnych działek pod obiektami i zespołami wojskowymi. Popularyzacja architektury budownictwa obronnego poprzez przygotowanie specjalistycznych tras zwiedzania, m.in. monumentalnych XIX w. twierdz rosyjskich: Twierdzy Dęblin i Twierdzy Brześć.

Już w 2004 r. powstał raport o turystyce industrialnej, na podstawie którego wytypowano obiekty do zwiedzania oraz tematyczną trasę turystyczną. Do zasadniczych działań zmierzających do opieki należą: przeciwdziałanie wtórnym podziałom parcel i budynków współtworzących zespoły zabytkowego budownictwa przemysłowego, inicjowanie działań mających na celu rewaloryzację zniszczonych obiektów przemysłowych, przeciwdziałanie opuszczaniu obiektów przemysłowych i w konsekwencji popadania ich w ruinę, co niejednokrotnie jest spowodowane brakiem pomysłu na odpowiednie zagospodarowanie tychże obiektów, popularyzowanie form wykorzystania zachowanych budynków przemysłowych, z dopuszczeniem innych programów użytkowych niż pierwotne; z podkreśleniem, iż nadrzędnym celem jest zachowanie bryły budynku i detalu

w niezmienionej formie, popularyzacja zabytków budownictwa przemysłowego przez uwzględnienie np. w przebiegu szlaków turystycznych.

Restrukturyzacja kolei wiąże się z wyłączeniem z użytkowania obiektów kolejowych, w szczególności historycznych dworców. Istnieje potrzeba znalezienia nowych funkcji dla obiektów pozbawionych użytkowania, w celu ich zachowania.

Wspieranie działań na rzecz zachowania archeologicznej substancji zabytkowej, w tym tworzenie warunków do prowadzenia badań naukowych. W ramach ochrony dziedzictwa archeologicznego, w związku z pozyskiwaniem w wyniku badań i nadzorów licznych zabytków ruchomych, oraz brakiem możliwości gromadzenia tak licznych materiałów w muzeach, rozwiązania wymaga kwestia składowiska zabytków archeologicznych.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środowiska naukowego, podmiotów gospodarczych działających w obszarze kultury, właścicieli i posiadaczy zabytków.

Działanie 8 Upowszechnianie mechanizmu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego na zasadach określonych przez te jednostki.

Art. 81 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tj. Dz. U. 2014 poz. 1446) upoważnia organ stanowiący jednostki samorządu terytorialnego do udzielenia dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru oraz określa tryb w jakim ma się to odbyć.

W celu polepszenia stanu zabytków na terenie gmin konieczne jest współfinansowanie prac z różnych źródeł, w tym również samorządów lokalnych, które w efekcie winny czerpać wymierne korzyści z coraz atrakcyjniejszego środowiska kulturowego na swoim terenie. Mając na względzie uaktywnienie administracji w kwestii możliwości wynikających z ustawy należy podjąć działania zmierzające do wskazywania tychże możliwości, a w konsekwencji ujmowania w budżetach jednostek samorządu terytorialnego środków finansowych przeznaczonych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.

Działanie skierowane do gmin i powiatów oraz właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych.

Działanie 9 Podejmowanie planowych działań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pozostającymi w posiadaniu jednostek samorządu terytorialnego.

Jednostki samorządu terytorialnego oraz jednostki organizacyjne jednostek samorządu terytorialnego posiadają w swoim mieniu również obiekty zabytkowe wpisane do rejestru, bądź będące w tzw. zainteresowaniu konserwatorskim. Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki. W celu wypełnienia ustawowego obowiązku wskazane jest, aby opracować kompleksowy plan działań skierowanych na utrzymanie własnych obiektów zabytkowych we właściwym stanie technicznym i użytkowym. W efekcie poprawa stanu zachowania zabytków może przyczynić się do wymiernych korzyści gospodarczych dla danego obszaru. Pomocne byłoby opracowanie raportu dot. stanu obiektów zabytkowych zarządzanych przez samorząd, ze wskazaniem potrzeb w zakresie remontów, modernizacji, a w konsekwencji stworzenie listy planowania środków finansowych.

Odnotać należy prowadzone w latach ubiegłych i toczące się aktualnie liczne postępowania administracyjne dotyczące stwierdzenia zgodności z art. 2 ust. 1 lit. e dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej - w stosunku do obiektów i zespołów będących zabytkami, w szczególności zespołów pałacowych i dworskich.

Orzeczenia kończące postępowania w części skutkują zmianami stanu prawnego na rzecz osób fizycznych. Powyższe wpływa na stan zasobu nieruchomości samorządów i rodzi konieczność poszukiwania nowych obiektów dla instytucji mających siedziby w takich zabytkach (np. muzeum dotychczas zlokalizowane w synagodze w Łęcznej, magazyny Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej znajdujące się dotychczas w pałacu w Bronicach). Sytuacja ta wymaga diagnozy, przemyślanej strategii i zaangażowania środków finansowych.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego posiadających zabytki.

Działanie 10 Promocja instytucji muzeum jako narzędzia ochrony zabytków i miejsca wypracowywania wzorca opieki nad zabytkami.

Muzeum jest jednostką organizacyjną, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów.

Muzeum traktowane jest w powszechnej świadomości jako miejsce skostniałe, przepojone powagą i uczonością. Wynika to z traktowania przez społeczeństwo zabytków jako sacrum oraz z zadań nałożonych na instytucję muzealną. Wspieranie działań na rzecz zmiany świadomości społecznej w tym zakresie i wprowadzenia wizji muzeum – miejsca przyjaznego do edukacji i spędzania czasu wolnego.

Podjęcie działań marketingowych w celu kreowania potrzeby uczestniczenia w kulturze oraz obcowania z dziedzictwem kulturowym.

Pierwszą próbą przyciągnięcia odbiorcy mogłaby być zmiana godzin otwarcia tych instytucji w czasie umożliwiającym odwiedzinę przez osoby realizujące się zawodowo.

Działanie skierowane do muzeów i organizacji o charakterze para muzealnym, odbiorców oferty kulturalnej tych instytucji.

Działanie 11 Wykorzystanie nowoczesnych technologii w działalności statutowej muzeów w celu przyciągnięcia odbiorcy.

Instytucja muzealna, z definicji swej miejsce badania i przechowywania pamiątek przeszłości dla przyszłych pokoleń, musi odejść od sposobu prezentowania swoich zbiorów i wyników analiz. W celu zainteresowania i przyciągnięcia odbiorcy konieczne jest włączenie do swej oferty zajęć interdyscyplinarnych z zastosowaniem nowoczesnych narzędzi, prowadzenie badań i popularyzacja ich wyników przy zastosowaniu nowoczesnych technik multimedialnych do prezentacji zbiorów. Podjęcie próby przekształcenia muzeów w instytucje coraz bardziej kreatywne.

Działanie skierowane do muzeów i organizacji o charakterze para muzealnym, odbiorców oferty kulturalnej tych instytucji.

Działanie 12 Podnoszenie poziomu świadomości o wartości krajobrazu kulturowego, w tym parku kulturowego, jako przestrzeni niezbędnej do rozwoju ekonomicznego, w tym przemysłów czasu wolnego.

Upowszechnianie wizerunku Lubelszczyzny jako miejsca atrakcyjnego dla inwestorów poprzez wspieranie dobrych praktyk zagospodarowania obiektów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, rozwijaniem i promowaniem produktu turystycznego opartego na unikalnych wartościach regionu, w tym krajobrazu kulturowego. Ponadto upowszechnianie gospodarczej wartości krajobrazu kulturowego wśród osób kreujących rozwój przemysłów czasu wolnego, jak i ich odbiorców. Wykorzystanie posiadanych

zasobów kulturowych i naturalnych do wyszukiwania przewag konkurencyjnych i możliwości ich rozwoju.

Termin „przemysły czasu wolnego” obejmuje swoim znaczeniem gałęzie gospodarki związane z rozrywką, rekreacją, turystyką i tzw. stylami życia, a opisuje podejście do kultury w aspekcie ekonomicznym, komercyjnym (dziedzictwo jako zasób dla gospodarki), kreatywnym (kompetencje kulturalne jako zasoby dla innowacyjnej pracy i przedsięwzięć kultury). Zatem kultura ma być kapitałem, który ma procentować, ma być sektorem racjonalnie zarządzanym. Ludzi w tym systemie traktuje się jako klientów (odbiorców) kultury, którzy ceni są jako płatnicy – kiedy są turystami, odbiorcami oferty kulturalnej, klientami hoteli, restauracji, parków rozrywki, itp.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, podmiotów gospodarczych działających w przestrzeni kultury, właściciele i użytkownicy obiektów zabytkowych, odbiorców produktów kulturalnych.

Działanie 13 Tworzenie mechanizmów włączających materialne dziedzictwo kulturowe w nowoczesny obieg gospodarczy: przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury.

Wspierania działań mających na celu włączenie dziedzictwa materialnego w obieg życia społecznego poprzez podnoszenie świadomości jego wartości, potrzeby porządkowania i chronienia oraz wykorzystania dla celów rozwoju ekonomicznego społeczeństwa. Mechanizmy ukierunkowane winny być na działania zmiany świadomości społeczeństwa w kierunku uporządkowania przestrzeni publicznej, a w konsekwencji umożliwienie czerpania wymiernych korzyści z aktywnego zarządzania dziedzictwem kulturowym włączonym w zakres oferty przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury.

Jednym z elementów pozwalających na wypracowanie nowych mechanizmów może być wprowadzanie nowych funkcji do obiektów zabytkowych, przy równoczesnym zachowaniu ich wartości zabytkowych.

Podjęcie współpracy z właścicielami i zarządcami zabytków na rzecz właściwego zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju oraz promowanie zasad opieki nad zabytkami. Wymiana doświadczeń oraz propagowanie najlepszych rozwiązań współpracy publiczno – prywatnej prowadzonej w celu zachowania i wykorzystywania dziedzictwa kulturowego do rozwoju społeczno – ekonomicznego.

Jednym z czynników może stać się aktywny udział osób pełniących funkcję społecznych opiekunów zabytków.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, podmiotów gospodarczych działających w przestrzeni kultury, właściciele i użytkownicy obiektów zabytkowych, odbiorców produktów kulturalnych.

Cel operacyjny 2. Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Działanie 1 Poszerzanie form współpracy środowiska naukowego z samorządami w procesie ustalania autentycznych regionalnych wartości kulturowych, w tym określanie wyróżnika autentyczności poszczególnych grup etnograficznych Lubelszczyzny.

Lubelszczyzna, położona między Wisłą a Bugiem, jest wyrazista i bogata kulturowo. Tradycje kulturowe tych ziem mają nieprzerwany rodowód historyczny, własną specyfikę i dynamikę. To bogactwo kulturowe jest obiektem badań środowiska naukowego, w efekcie których ustalany jest wyróżnik autentyczności poszczególnych grup etnograficznych.

Wyróżnikiem autentyczności jest naturalny przekaz pokoleniowy, który indywidualni artyści przekazują następnie zespołom śpiewaczym, grupom obrzędowym. Cechami świadczącymi o autentyczności repertuaru takich zespołów jest genetyczna ludowość repertuaru osadzona w tradycji danego obszaru, tj. melodia, zachowanie konwencji, (gatunkowych i regionalnych) manier wykonawczych. Twórczość autentyczna, w przeciwieństwie do stylizowanej, nakierowana jest na międzypokoleniową transmisję podstawowych wartości kulturowych oraz pełni funkcję identyfikacji tożsamościowej. Zjawisko to najbardziej obserwowane jest w zespołach śpiewaczych i grupach obrzędowych.

Gminy we współpracy z naukowcami mogą podjąć działania zmierzające do określenia wyróżnika autentyczności. W działaniu tym ważne jest pogłębianie form współpracy, mającej na celu kontynuowanie prac badawczych ustalających autentyczne wartości kulturowe grup etnograficznych. Działania takie prowadzone są przez lubelskie środowisko naukowe w formie badań terenowych, a następnie upowszechniane podczas konferencji lub opracowywanie publikacji. Realizowane jest to zwykle na zlecenie i przy współpracy samorządów powiatowych i gminnych.

Jest działaniem ukierunkowanym na zbadanie potencjału grup etnograficznych, co doprowadzić ma w długofalowej perspektywie do ubogacenia i wzmocnienia tożsamości regionalnej i poczucia wspólnoty.

Działanie skierowane do środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego.

Działanie 2 Podejmowanie starań o umieszczenie wybranych przejawów dziedzictwa niematerialnego na Krajowej Liście Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego.

Regulację prawną w tym zakresie wprowadza Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przyjęta przez Konferencję Generalną ONZ w Paryżu w dniu 17 października 2003 r. oraz ratyfikowana przez Polskę 16 sierpnia 2011 r. (podana do publicznej wiadomości: Dz. U. Nr 172, poz. 1018). Jako realizację wymogu inwentaryzacji przejawów dziedzictwa niematerialnego tworzona jest krajowa lista najcenniejszych zabytków niematerialnego dziedzictwa kulturowego. W założeniu spośród jej wpisów wyłanianie będą polskie kandydaty do wpisu na europejską i światową listę dziedzictwa kulturowego.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, środków masowego przekazu, grup, wspólnot oraz organizacji pozarządowych.

Działanie 3 Wspieranie aktywności regionalnej mającej na celu uświadomienie wagi niematerialnego dziedzictwa kultury dla zachowania tożsamości i znaczenia opieki nad tym dziedzictwem.

Ustalenia dotyczące wagi zachowanego niematerialnego dziedzictwa kulturowego winny być upowszechniane ogółowi mieszkańców województwa. Istotne jest wspieranie inicjatyw w działaniach zachowujących i propagujących niematerialne dziedzictwo. Widoczna jest tu rola samorządów każdego szczebla, ale także stowarzyszeń regionalnych, amatorskich zespołów artystycznych, bezpośrednio działających w tym zakresie. Ważne jest wspieranie tworzenia i rozbudowywania zbiorów muzeów regionalnych, chronienia pomników, świadków przeszłości, ale także mobilizowania regionalistów i twórców kultury, także amatorskiej, do popularyzowania własnych tradycji regionalnych oraz odziedziczonych zasobów kulturowych. Działania takie pozwalają na zachowanie wyrazistej tożsamości kulturowej, budowanie dumy z korzeni, a tym samym ogólnoregionalnych kulturowych więzi społecznych.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury.

Działanie 4 Prowadzenie planowych działań wspierających dziedzictwo niematerialne oraz włączanie jego ochrony do różnych programów edukacyjnych.

W działaniu tym wskazane jest prowadzenie planowych działań wspierających edukację w zakresie regionalnego niematerialnego dziedzictwa kultury. Opieka nad zabytkami i ochrona dziedzictwa winna być realizowana m.in. przez stworzenie programów edukacyjnych skierowanych do młodzieży, dających możliwość poznania i docenienia regionalnego przekazu kulturowego. Działanie takie pogłębia w mieszkańcach Lubelszczyzny poczucie dumy ze swoich tradycji kulturowych, ułatwia dostęp do tego dziedzictwa.

Realizacji celów edukacyjnych służy także upowszechnianie publikacji dokumentujących i promujących dziedzictwo kulturowe. Zapisane na nośnikach elektronicznych, bądź w formie drukowanych zbiorów pieśni, melodii i obrzędy zaczerpnięte z tradycji regionu, stanowią bezcenne źródło w tym zakresie. Ważne by stały się także materiałem wykorzystywanym w edukacji młodego pokolenia. Istotną rolę w przybliżaniu i upowszechnianiu wiedzy o korzeniach kulturowych regionu odgrywają popularne wśród młodego pokolenia zespoły folkowe, przetwarzające artystycznie materiały źródłowe, ale wprowadzające je na nowo w obieg kulturowy.

Działanie skierowane do władz oświatowych, jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, środków masowego przekazu.

Działanie 5 Tworzenie możliwości przekazywania przez twórców ludowych swej wiedzy, umiejętności i doświadczeń zawodowych młodemu pokoleniu.

Rolą samorządów lokalnych oraz placówek oświatowych i kulturalnych jest stworzenie możliwości przekazywania przez twórców ludowych swej wiedzy, umiejętności i doświadczeń zawodowych młodemu pokoleniu. Działanie to w wielu regionach realizowane jest poprzez m.in. opracowanie systemów wspierania finansowego twórców i ich uczniów, pisanie programów umożliwiających organizację warsztatów, pokazów prezentujących lokalnych twórców kultury, ich umiejętności i dorobek artystyczny. Istotne jest wpisanie w programy edukacyjne zajęć obejmujących tradycje historyczne i kulturowe regionu.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środków masowego przekazu.

Działanie 6 Propagowanie działań w zakresie opieki i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Rolą stowarzyszeń regionalnych, ale także muzeów regionalnych, bibliotek i innych instytucji kultury jest zabieganie o odtworzenie, zachowanie i promowanie lokalnych tradycji kultury. Ważne jest by odpowiednie służby i organy samorządowe świadome były potrzeby inicjowania działań w zakresie opieki nad niematerialnym dziedzictwem kulturowym i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Podejmowanie przedsięwzięć w celu wzmocnienia instytucji i autorytetu osób zaangażowanych w ochronę niematerialnego dziedzictwa kultury.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, środków masowego przekazu.

Działanie 7 Inicjowanie organizacji imprez kultywujących regionalne dziedzictwo kultury niematerialnej.

W działaniu tym istotne jest motywowanie i inspirowanie organizatorów przedsięwzięć przybliżających mieszkańcom Lubelszczyzny, bądź odwiedzającym ją turystom, tradycje i dziedzictwo kultury dworskiej, mieszczańskiej, ludowej. Pozytywnym wzorem jest popularyzacja kultury ludowej poprzez wspieranie różnego typu imprez folklorystycznych, w tym najbardziej znanych o zasięgu ogólnopolskim – Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych w Kazimierzu Dolnym, Sejmiku Teatrów Wsi Polskiej w Tarnogrodzie. Na Lubelszczyźnie rolę inspirującą i uświadamiającą bogactwo dziedzictwa pokoleń odgrywają także imprezy angażujące wiele środowisk twórców i animatorów: Jarmark Jagielloński w Lublinie, Festiwal Trzech Kultur we Włodawie, festiwale filmowe w Kazimierzu i Zwierzyńcu i szereg innych lokalnych i regionalnych działań.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, zespołów artystycznych, animatorów i twórców kultury, środków masowego przekazu.

Działanie 8 Stwarzanie dogodnych warunków do rozwoju przemysłów kultury jako czynnika stymulującego wzrost gospodarczy.

We współczesnych społeczeństwach przemysły kultury są najszybciej rozwijającym się segmentem rynku dóbr i usług społecznych.

Na podstawie literatury przedmiotu przyjęto zasadę, że przemysły kultury obejmują wytwarzanie dóbr i usług konsumpcyjnych kultury, sektor kultury zaś jest pojęciem szerszym i obejmuje też działalność nieprodukcyjną (na przykład muzea, biblioteki). Przemysły kreatywne z kolei obejmują sektor kultury, ale i produkcję dóbr i usług pośrednich, wykorzystywanych w dalszych procesach produkcyjnych oraz takie rodzaje aktywności, które wykorzystują dobra kultury jako istotny czynnik produkcji (na przykład tworzenie reklam, design, architektura). Co ważne, w obu przypadkach istnieje własność intelektualna, którą można przypisać osobie lub grupie, która wytworzyła dane dobro (dzieło, produkt).

Pierwsza definicja przystająca do realiów polskich określa przemysły kultury jako „branże przemysłowe nastawione na wytwarzanie różnych dóbr i usług kulturalnych, oraz branże, których produkcja opiera się na przemysłowym powielaniu oryginalnych dzieł twórców. Wśród nich na polskim rynku kultury należy wyróżnić przede wszystkim: przemysł audiowizualny i filmowy, przemysł wydawniczy i prasowy, przemysł fonograficzny. W mniejszym stopniu trzeba uwzględnić – dopiero rozwijające się – przemysł związany ze sztuką użytkową, wzornictwem, oprogramowaniem czy przemysł turystyczny związany z dziedzictwem kulturowym.

W latach 90 XX w. pojawiło się kolejne pojęcie: „przemysły kreatywne”. Ocenia się, że jest to najszybciej rozwijająca się gałąź gospodarki Europy, jest jednym z największych pracodawców, a jego obroty przewyższają obroty sektora motoryzacyjnego. Pierwsza definicja powstała w Wielkiej Brytanii po 1997 r. i brzmi: „działania, które biorą się z indywidualnej kreatywności i talentu, i które mają zarazem potencjał kreowania bogactwa oraz zatrudnienia poprzez wytwarzanie i wykorzystywanie praw własności intelektualnej”.

Tematykę wpływu kultury na społeczno – ekonomiczne aspekty życia podjęła również Komisja Europejska, która powołała Kern European Affairs (KEA). W efekcie działań tej organizacji powstały statystyki dotyczące wpływu sektora kultury na gospodarkę europejską oraz na wzrost, konkurencyjność, zatrudnienie, zrównoważony rozwój i innowacyjność.

Dla przykładu, w województwie lubelskim zaistniał już przemysł filmowy. W kilku produkcjach telewizyjnym akcja rozgrywa się w województwie lubelskim. W wyniku czego województwo lubelskie i miejscowości pojawiły się w obiegu społecznym co daje długoterminowy efekt promocyjny, możliwość dalszego rozwoju. Z drugiej zaś strony nastąpił natychmiastowy efekt ekonomiczny poprzez bezpośrednią obsługę ekip filmowych, które korzystały z noclegów, wyżywienia, itp.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, organizacji turystycznych, twórców kultury, środków masowego przekazu.

Działanie 9 Wzmocnienie działań związanych z rozwojem usług turystycznych na terenach wiejskich nie objętych do tej pory takimi programami.

Propagowanie rozwoju agroturystyki oraz wspieranie organizatorów aktywnego wypoczynku w celu zainteresowania turystów atrakcyjnością czystych ekologicznie, unikalnych krajobrazowo regionów Lubelszczyzny.

Przygotowanie kompleksowych programów turystyczno – edukacyjnych promujących tradycje kultury ludowej, w tym: przygotowanie folderów, przewodników, opracowanie i promowanie szlaków kulturowych, organizowanie konkursów stałych i czasowych, imprez promujących miejscowe tradycje, pokazów „ginących zawodów” i in.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, organizacji turystycznych, twórców kultury, środków masowego przekazu.

Działanie 10 Upowszechnianie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, jako niepowtarzalnej atrakcji turystycznej województwa.

Wykorzystanie niematerialnych zasobów dziedzictwa kulturowego w ofercie promocyjnej i turystycznej województwa. Kreowanie markowych produktów, w tym także turystycznych, bazujących na tradycjach regionalnych. Promowanie i rozwijanie Listy Lubelskich Produktów Tradycyjnych. Rozbudziły te inicjatywy zainteresowanie powszechnymi niegdyś na tych ziemiach tradycyjnymi produktami żywieniowymi z ziemniaków, kaszy, mąki. Pojawiły się więc promocyjne imprezy w stylu: „Festiwalu Kaszy” w Janowie Lubelskim, promocji produktu lokalnego pn. „Pierogi” w Bychawie i Kąkolewnicy, lansowanie „piroga biłgorajskiego”, czy domowych nalewek.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa instytucji kultury, organizacji turystycznych, twórców kultury, środków masowego przekazu.

Działanie 11 Wspieranie publikacji regionalnych oraz wydawnictw popularyzujących dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny jako elementu przyczyniającego się do wzmocnienia poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.

Celom promocyjnym szczególnie służą wydawnictwa o charakterze albumowym prezentujące niematerialne dziedzictwo regionu wpisane w nieskażony krajobraz. Lubelszczyznę cechuje różnorodność kultur, tradycji, obyczajów i religii zamieszkujących tu nacji. Współistniejąc przez wieki przenikały się wzajemnie i ubogaczyły.

Na mapie kulturowej Lubelszczyzny szczególnie widoczne są społecznikowskie działania pasjonatów skupionych w ponad 120 zarejestrowanych stowarzyszeniach regionalnych. Od lat zajmują się one poznawaniem przeszłości. Takie stowarzyszenia jak: Nałęczowskie Towarzystwo Regionalne, Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie, Lubartowskie Towarzystwo Regionalne, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Międzyrzeczu Podlaskim, „Koło Białczan” są wydawcami periodyków regionalnych dokumentujących i propagujących wiedzę o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości miejscowości i ich mieszkańców.

Ważne są także wydawnictwa prezentujące wartościowy repertuar artystyczny zespołów folklorystycznych, w które szczególnie bogate jest województwo lubelskie.

Kolportaż takich publikacji pomiędzy odległymi miejscami w województwie lubelskim pomagać może w poznaniu odrębności kulturowych każdego miejsca, a zarazem przybliżyć je, porównywać i tworzyć więzi regionalne.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, twórców kultury.

Cel strategiczny II. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny w działaniach promocyjnych i edukacyjnych wpływających na rozwój społeczno – ekonomiczny.

Cel operacyjny 1. Edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.

Działanie 1 Poszerzanie wiedzy o materialnym dziedzictwie kulturowym i idei jego ochrony przy użyciu nowoczesnych technologii, mediów oraz różnorodnych form edukacji społecznej.

Podniesienie poziomu wiedzy i zwiększenie świadomości społecznej w zakresie wartości i znaczenia dziedzictwa kulturowego dla pokoleń, jest istotą jego zachowania w dobrym stanie. Ważnym zadaniem jest więc poszerzanie działalności edukacyjnej w zakresie pogłębiania wiedzy o autentycznych wartościach dziedzictwa kulturowego i popularyzowaniu idei jego zachowania. Należy wypracować zrozumienie potrzeby opieki nad zabytkami w świadomości społecznej mieszkańców, dlatego obecność treści związanej z dziedzictwem kulturowym materialnym i niematerialnym jest niezbędna już w edukacji młodego pokolenia. Istotne jest poszerzanie działań edukacyjnych kierowanych do różnych grup odbiorców.

Kierowane do młodego odbiorcy (środowisko szkolne), muszą spełniać oczekiwania tej grupy, powinny być atrakcyjne w formie, wykorzystujące nowoczesne środki masowego przekazu. Zajęcia interdyscyplinarne, warsztaty, konkursy, czy lekcje prowadzone w bezpośrednim kontakcie z zabytkiem lub współprowadzone przez instytucje kultury wzbogacają ofertę edukacyjną kierowaną do młodego człowieka. Rozszerzeniem form edukacyjnych może być wykorzystanie ścieżek edukacyjnych czy warsztatów środowiskowych - szlaków turystyczno – kulturowych.

Kierowane do dorosłej części społeczeństwa mogą one polegać na: rozpowszechnianiu wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego w różnorodnych wydawnictwach również wykorzystując nowoczesne i atrakcyjne środki przekazu, popularyzowaniu wiedzy z zakresu osiągnięć konserwatorskich przy zabytkach w środkach masowego przekazu. Istotne jest też budowanie emocjonalnej więzi społeczeństwa z obiektami zabytkowymi, gdyż tylko wówczas można oczekiwać zaangażowania ze strony mieszkańców w opiekę na rzecz zabytków. Organizowanie imprez kulturalnych o charakterze edukacyjnym np. festynów, pokazów, pikników rodzinnych, wystaw, wzbogaca ofertę i jest ważnym czynnikiem aktywizującym społeczeństwo na rzecz dziedzictwa kulturowego.

Należy również rozszerzać działania, programy i projekty edukacyjne kierowane zarówno do młodego odbiorcy, jak i do starszej grupy wiekowej, wzbudzające poszanowanie dla tradycji regionu, pobudzające do aktywnego uczestnictwa w kulturze m.in. poprzez wspieranie amatorskich ruchów artystycznych, zespołów działających w różnych dziedzinach sztuki, pokazujących w swojej działalności bogactwo wielokulturowe regionu, jego tradycje i kulturę.

Jedną z ogólnoeuropejskich akcji upowszechniających kontakt z zabytkiem na poziomie lokalnym są Europejskie Dni Dziedzictwa organizowane na terenie państw członkowskich Unii w jeden z weekendów września. U podstaw tego programu była idea popularyzacji tematyki opieki nad zabytkami poprzez udostępnianie zainteresowanym zabytków zamkniętych na co dzień. W Polsce celem tego działania jest przede wszystkim edukacja poprzez wystawy, wycieczki, prelekcje, gry i konkursy przybliżające lokalnym społecznościom historię ich ziem, szczególnie trudną, dziedzictwo i jego wartości. Dzięki

obcowaniu z zabytkiem, wydarzenia z przeszłości stają się mniej odległe i bardziej zrozumiałe.

Popularyzacja wydawnictw konserwatorskich i zabytkoznawczych oraz wspieranie publikacji popularyzujących historię, kulturę i dziedzictwo Lubelszczyzny to istotna forma edukacji na rzecz dziedzictwa. Poprzez propagowanie wiedzy tematycznej w sposób popularnonaukowy można zainteresować różne grupy odbiorców, trudną i skomplikowaną dziedziną, jaką jest konserwacja zabytków. Należy przybliżyć cały proces opieki i konserwacji zabytku, budując u czytelnika poczucie emocjonalnej więzi z zabytkiem i jego istotnej wartości dla całego dziedzictwa. Poprzez popularyzowanie zagadnień z historii i kultury Lubelszczyzny buduje się silne poczucie tożsamości w mieszkańcach i identyfikację z daną przestrzenią, wzrasta poszanowanie dla zabytków, historii i tradycji regionu.

Działanie skierowane do instytucji kultury, środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, środków masowego przekazu, szkół, instytucji oświatowych, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego.

Działanie 2 Popularyzacja akcji edukacyjnych na rzecz niematerialnego dziedzictwa kulturowego do wzmocnienia społecznej świadomości (poczucia wspólnoty regionalnej) mieszkańców Lubelszczyzny.

Szkoły mogą wykorzystać możliwości włączania treści lokalnych i regionalnych w proces dydaktyczno - wychowawczy. Niebagatelną rolę odgrywają tu również instytucje kultury i organizacje pozarządowe oraz własna inicjatywa samorządów lokalnych. Edukacja o ojczyźnie lokalnej jako szczególnie bliskiej, daje młodym ludziom informację o szeroko pojętej problematyce: ekologicznej, gospodarczej, społecznej, politycznej, historycznej i kulturalnej środowiska, w którym żyją - pełni istotną rolę w kształtowaniu patriotyzmu, poczucia tożsamości z wartościami własnego dziedzictwa. Kreuje postawy prospołeczne i pobudza zachowania obywatelskie. Akcje edukacyjne są prowadzone np. w formie konkursów między gminami, gdzie uczestnicy i widzowie mogą poznać podobieństwa i różnice w gwarze, którą posługują się mieszkańcy oraz mają możliwość poznania innej kultury, tradycji, jak również znalezienia podobieństw. Inną formą są akcje edukacyjne prowadzone w formie konkursu gawędziarzy i instrumentalistów oraz imprez towarzyszących - występy zespołów regionalnych i prezentacji przedstawień teatralnych. Ważna w edukacji regionalnej jest w tych spotkaniach wymiana międzypokoleniowa. Szkoły mogą prowadzić międzyprzedmiotową ścieżkę edukacyjną lub w oparciu o własny program autorski nauczyciela przybliżyć młodzieży niematerialne dziedzictwo kulturowe w regionie wykorzystując funkcje edukacyjne muzeów skansenowskich (np. lekcje umożliwiające poznanie przeszłości m.in. ginących zawodów, zanikających upraw rolniczych). Formy akcji edukacyjnych mogą rozszerzać się o spotkania z najstarszymi mieszkańcami danej miejscowości, którzy w autentyczny sposób przełożą żywe wartości niematerialne.

W województwie lubelskim znajduje się wiele miejsc pamięci ponieważ Lubelszczyzna była miejscem wielkich wydarzeń takich jak: zawarcie Unii Horodelskiej (1413 r.) i Unii Lubelskiej (1569 r.) oraz bitew powstań narodowych (1794 r. i 1863 r.), wojen: I światowej, polsko - bolszewickiej (1920 r.), polsko - niemieckiej, polsko - sowieckiej (1939 r.) oraz licznych bitew partyzanckich z okresu II wojny światowej. W wielu miejscowościach organizowane są w ostatnich latach rekonstrukcje bitew przyciągające liczne rzesze widzów, również dzieci i młodzieży poznającej w ten sposób historię - dziedzictwo. Te starannie przygotowane widowiska, uczą poprzez zabawę, budują poczucie wspólnoty i tożsamość regionalną.

Działanie skierowane do instytucji kultury, szkół, środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego.

Działanie 3 Edukacja użytkowników i właścicieli obiektów zabytkowych w zakresie zasad konserwatorskich: profilaktyki, etyki, i zabezpieczeń obiektów zabytkowych przed kradzieżą, pożarami, powodzią itp.

Niezwykle istotna jest edukacja właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych w zakresie podstawowych zasad konserwatorskich aby zabytek przez nich użytkowany lub pozostający w ich własności należycie zabezpieczyć i otoczyć troskliwą opieką. Mogą temu służyć różnorodne formy edukacji od wykładów, kursów po konkursy; jak choćby „Laur Konserwatorski” będący nagrodą przyznawaną corocznie przez Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie za wyróżniające się realizacje konserwatorskie przy obiektach zabytkowych, które charakteryzuje wysoka jakość prac i dbałość o przywrócenie wartości zabytku. Celem nagrody jest uhonorowanie i wyróżnienie wzorowych gospodarzy obiektów oraz wykonawców prac konserwatorskich. Innym przykładem może być coroczny konkurs „Zabytek Zadbane”, ogłaszany przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Konkurs posiada charakter edukacyjny bowiem popularyzuje wiedzę dotyczącą właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów. Ofertę edukacyjną można również wzbogacić o wykłady otwarte bądź kursy doszkalające kierowane do właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych. Mogą one polegać na: popularyzowaniu wiedzy z zakresu pozyskiwania środków z funduszy krajowych i zagranicznych na konserwację zabytków, zwiększeniu odpowiedzialności za stan ich zachowania, organizowaniu wykładów, sesji, konferencji naukowych, które pozwalają na wielokierunkowe i interdyscyplinarne spojrzenie na problemy związane z opieką nad zabytkami i ochroną dziedzictwa kulturowego.

Działanie skierowane do instytucji kultury, środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.

Działanie 4 Realizowanie studiów naukowych, wspieranie programów badawczych i dokumentacyjnych zmierzających do stworzenia pełnej inwentaryzacji zasobów niematerialnych dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza zagrożonego.

Ważnym czynnikiem motywującym do zainteresowania młodego pokolenia dziedzictwem kulturowym regionu jest realizowanie studiów naukowych dotyczących ochrony dziedzictwa niematerialnego, zwłaszcza zagrożonego, oraz zlecanie prac naukowych, dokumentujących i opracowujących zasoby kulturowe regionu. Znaczącą rolę spełnia tu środowisko naukowe, świadome potrzeb w tej mierze, ukierunkowujące studentów i młodą kadrę naukową do podejmowania prac badawczych obejmujących dzieje, tradycję, zasoby i kulturę grup etnograficznych Lubelszczyzny. Prace takie powstają z inicjatywy samorządów i stowarzyszeń regionalnych ogłaszających konkursy, stypendia naukowe, ułatwiających badania, a następnie publikację i popularyzację prac badawczych. Te czynniki mobilizujące i zachęcające do podejmowania prac badawczych o tematyce regionalnej sprzyjają zainteresowaniu młodego pokolenia niematerialnym dziedzictwem kulturowym regionu.

Rolą uczelni wyższych i środowiska naukowego, merytorycznej kadry placówek kultury i stowarzyszeń kulturalnych jest opracowanie, udostępnianie i realizowanie programów badawczych dotyczących dziedzictwa, zapewniających właściwe metody badawcze oraz archiwizację zebranych materiałów. Istotne jest także opracowanie efektów badań umożliwiające udostępnienie ich zainteresowanym mieszkańcom miejscowości i regionu oraz przybywającym na Lubelszczyznę turystom. Ważnym czynnikiem jest tu promowanie przewodnictwa wyposażonego w pełną wiedzę o wartościach kulturowych, oryginalności i atrakcyjności regionu.

Koniecznością jest kontynuowanie prac badawczych i dokumentacyjnych zmierzających do aktualizowania i pełnej inwentaryzacji zasobów niematerialnego

dziedzictwa kulturowego. Komputerowa baza danych w tym zakresie stworzona została na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego przez Zarząd Krajowy Stowarzyszenia Twórców Ludowych w Lublinie. Badaniem w skali kraju objęci zostali: twórcy ludowi, autentyczne zespoły śpiewacze, kapele ludowe, chóry, zespoły opracowujące tradycyjne obrzędy i zwyczaje. Aktualizowanie tej bazy wiąże się z kosztami finansowymi. Badania naukowe prowadzone są przez UMCS i KUL przy zainteresowaniu i zaangażowaniu samorządów lokalnych. Twórcy kultury także amatorskiej, regionaliści oczekują wymiernych znaków opieki ze strony władz i powołanych do tego instytucji samorządowych. Ważnym zadaniem dowartościowującym i nobilitującym uzdolnionych artystycznie twórców amatorów jest propagowanie statusu twórcy ludowego. Zadanie to realizuje Stowarzyszenie Twórców Ludowych przy współudziale Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Działanie skierowane do ośrodków naukowych i uczelni, jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, instytucji kultury, instytucji oświatowych, organizacji turystycznych, środków masowego przekazu.

Działanie 5 Wspieranie organizowania praktyk studenckich i staży, mających na celu dokumentowanie zasobu dziedzictwa kulturowego województwa.

Bogactwo zasobów dziedzictwa kulturowego województwa wymaga często głębszego rozpoznania i zbadania. Edukacja poprzez dokumentowanie umożliwia rozeznanie, co i jak należy chronić, ułatwia identyfikację zagrożeń. Rzetelne opracowanie dokumentacji każdego obiektu zabytkowego umożliwia podejmowanie odpowiedzialnych decyzji, dotyczących prac przy nim i przedłuża trwanie naszego dziedzictwa, a w przypadku zniszczenia zabytku może posłużyć do jego rekonstrukcji. Dokumentowanie zasobów kulturowych jest działaniem, które poszerza wiedzę o dziedzictwie. Wspieranie praktyk i staży jest ofertą edukacyjną, którą można wzmacniać o szerszy udział studentów z uczelni europejskich i poza europejskich dając im szansę lepszego poznania naszej kultury.

Działanie skierowane do instytucji kultury, uczelni, środowiska naukowego, jednostek samorządu terytorialnego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami.

Działanie 6 Edukacja na rzecz dialogu międzykulturowego w oparciu o dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny.

Ważnym zagadnieniem jest edukacja przygotowująca człowieka do spotkań z innością. Do najważniejszych jej zadań należy m.in. szerzenie potrzeby prowadzenia dialogu międzykulturowego, propagowanie postawy aktywnej tolerancji, traktującej odmienność jako wartość w dialogu i upowszechnianie wiedzy o wartościach w różnych grupach kulturowych. Jednym z jej ważnych efektów jest umiejętność przekształcania sytuacji konfliktowych w sytuacje współpracy i współdziałania jednostek czy grup reprezentujących różne tradycje kulturowe. Dialog międzykulturowy jest przedmiotem licznych debat i refleksji z zakresu kultury, filozofii, teologii, nauk społecznych, politycznych, jest cennym źródłem wiedzy o wartościach akceptowanych w innych kulturach, jak również i o sobie samym i własnej tradycji kulturowej. Pozwala zrozumieć i dostrzec to, co wcześniej pojmowaliśmy inaczej. Należy wzbogacać formy wymiany międzykulturowej i wzajemnego uczenia się od siebie. Istotne w edukacji są działania przybliżające ideę dialogu międzykulturowego oraz sprzyjające integracji i współdziałaniu środowisk wielokulturowych poprzez prowadzenie strony internetowej o tematyce wielokulturowej, oferującej szeroką informację na temat dialogu międzykulturowego, bazę tzw. "dobrych praktyk".

Współistnienie w określonej przestrzeni społecznej grup reprezentujących różne tradycje kulturowe jest bogactwem naszego regionu, które należy wykorzystać w edukacji na rzecz wielokulturowego i wielowyznaniowego dziedzictwa, a także oprzeć na tych różnicach poczucie wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, środowiska naukowego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, szkół, środków masowego przekazu.

Cel operacyjny 2. Promocja dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.

Działanie 1 Rozwijanie nowoczesnych form promocji województwa wykorzystującej bogactwo dziedzictwa materialnego i niematerialnego jako czynnika rozwoju społeczno – ekonomicznego i budowania poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.

Województwo Lubelskie posiada ogromny potencjał kulturowy, który stanowi jeden z podstawowych kierunków promocji i rozwoju przemysłów kultury. Atrakcyjność i spójność przestrzeni regionu, bogate i zróżnicowane środowisko kulturowe, unikalny w skali europejskiej krajobraz kulturowy, którego fragmentem są lubelskie małe miasteczka, wielowiekowy i wielokulturowy charakter tego dziedzictwa, stanowi jeden z podstawowych elementów atrakcji turystycznych Lubelszczyzny, która oferuje również bogatą ofertę kulturalną.

Te elementy są wykorzystywane w promocji województwa w coraz większym zakresie. Wzrósł ich profesjonalizm i różnorodność oraz przekonanie, że promocja w oparciu o to dziedzictwo, wiąże się z efektywnym dotarciem z przekazem do odbiorcy. Wymaga wyboru mediów akceptowanych przez grupę docelową i takich kategorii reklamy, które wpływają pozytywnie na wizerunek województwa i na decyzje o chęci odwiedzenia właśnie tego regionu. Ekspansywna promocja najcenniejszych zabytków województwa, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki świadczące o ich odrębności i specyfice, takie jak lubelskie kościoły renesansu lubelskiego: np. kościoły klasztorne brygidek, dominikanów, bernardynów), założenia klasztorne, zamki oraz obiekty budownictwa drewnianego, jak również promocja zasobów dziedzictwa niematerialnego ukazująca Lubelszczyznę jako zagłębienie bogactwa folkloru i obrzędowości z pewnością wpłynie na wzrost konkurencyjności regionu względem innych obszarów Polski. Zabytek czy grupa zabytków danego miasta lub gminy może stać się jego marką. Aby była ona jak najsilniejsza i dobrze rozpoznawana wśród odbiorców, należy promocję oprzeć o budowanie strategii wizerunku.

Atutem miejsca może być produkt: zabytek, gwara, krajobraz, zaś atutem produktu może być sam jego charakter. Maksymalnie uwypuklone cechy produktu w komunikacji z klientem, są istotnym bodźcem zachęcającym go do dotarcia do danej miejscowości czy w dane miejsce. Nie bez znaczenia jest tu również dobra infrastruktura. Aby była sprawna dystrybucja produktów konieczna jest sprawna komunikacja miejska, system informacji wizualnej i dobra dostępność lokalnych atrakcji. W promocji miejsca istotni są również mieszkańcy danej miejscowości. Musi zaistnieć pełna identyfikacja mieszkańca z miejscem. Dlatego duża część działań promocyjnych powinna być skierowana do wewnątrz po to aby mieszkańcy poczuli więź z miejscem zamieszkania i czuli się za nie odpowiedzialni.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, instytucji kultury, środowiska naukowego, środków masowego przekazu, organizacji turystycznych.

Działanie 2 Promocja istniejących szlaków kulturowych oraz propagowanie ich tworzenia jako istotnych działań dla promocji regionu.

Promocja szlaków kulturowych jako sektora turystyki, gałęzi przemysłu turystycznego pod względem innowacyjności rozwiązań przyczynia się do zróżnicowania oferty turystycznej, która odpowiada na rosnące wśród turystów zainteresowanie poznawaniem nowych miejsc i innych kultur. Szlaki kulturowe są autentycznym produktem turystycznym.

Na bazie szlaków kulturowych, można tworzyć całościowe oferty, które przyniosą korzyści zarówno przemysłowi turystycznemu, jak i zwykłym mieszkańcom Lubelszczyzny, przyczyniając się do zrównoważonego rozwoju ruchu turystycznego i stanowiąc atrakcyjny jego cel. Zaproponowanie nowego modelu turystyki, jakim są szlaki kulturowe, wzmacnia poczucie przynależności kulturowej i służy odkrywaniu naszego wspólnego regionalnego dziedzictwa.

Dla przykładu można podać tematyczny „szlak renesansu lubelskiego” promujący dziedzictwo Lubelszczyzny. Działania, we współpracy z Lubelskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, prowadziła Lokalna Organizacja Turystyczna. Efektem jest oznakowanie obiektów na szlaku (tablice informacyjne) oraz informatory turystyczne. W program ten wpisały się liczne konferencje tematyczne oraz publikacje „Renesans Lubelski” pod red. L. Dulika, „Renesans Lubelski” A. i M. Bujaków, i in.. W planach jest dalsza część projektu.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, środków masowego przekazu, instytucji kultury.

Działanie 3 Promocja turystyki kulturalnej poprzez organizację międzynarodowych wydarzeń i przedsięwzięć kulturalnych.

Dynamika działań kulturalnych w ciągu całego roku, która odbywa się dzięki niewyczerpanemu potencjałowi społeczności mieszkańców oraz coraz bardziej zawiązywanej sieci relacji z miastami i regionami europejskimi powoduje, że Lublin tętni życiem artystycznym. Przykładem mogą być chociażby takie wydarzenia kulturalne jak: Międzynarodowy Festiwal Teatralny Konfrontacje, Międzynarodowy Festiwal Filmów Dokumentalnych Rozstaje Europy, Festiwal Tradycji i Awangardy Muzycznej Kody, Jarmark Jagielloński, Noc Kultury, Festiwal Teatrów Europy Środkowej Sąsiedzi. Dzięki takim wydarzeniom turystyka kulturalna może się rozwijać i wzmacniać rozwój społeczno – ekonomiczny regionu. Sprzyja temu nowopowstająca instytucja kultury – Centrum Spotkania Kultur w Lublinie. Zakłada się, że znacząco wpłynie na dynamiczny rozwój kulturalny i budowanie efektywnej sieci partnerskiej poprzez kontakty środowiska kultury ze środowiskiem biznesu nie tylko w stolicy regionu. Wzmocni i powiększy infrastrukturę kulturalną województwa oraz określi nową przestrzeń działań kulturalnych powiązanych z wypoczynkiem, turystyką, środowiskiem naturalnym oraz z regionalnymi tradycjami kulinarnymi. Przyczyni się do postrzegania Lublina jako kulturowego pomostu dla współczesnej kultury europejskiej w zetknięciu z kulturą wschodnich sąsiadów Ukrainy i Białorusi.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środków masowego przekazu.

Działanie 4 Wzmacnianie współpracy transgranicznej województwa lubelskiego z partnerami białoruskimi i ukraińskimi w zakresie wspólnej promocji.

Położenie geograficzne Lublina na wschodnim krańcu Unii Europejskiej oraz bliskość Ukrainy i Białorusi powoduje, że miasto odgrywa kluczową rolę w realizacji programu Partnerstwa Wschodniego w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa. Wiele regionalnych i lokalnych organizacji kulturalnych jest zaangażowanych w szeroką współpracę ze wschodnimi sąsiadami. W związku z tym Lublin jest strategicznym punktem dla kampanii Partnerstwa Wschodniego, daje szerokie możliwości dla inwestorów i menagerów kultury z Europy Zachodniej poszukujących kontaktów na Wschodzie, zaś mieszkańcom Ukrainy i Białorusi daje dostęp do programów i wydarzeń kulturalnych unijnych. Należy więc

wzmacniać współpracę, przekazywać wzajemnie idee i doświadczenia na rzecz wymiany artystycznej i kulturalnej pomiędzy Polską, Ukrainą i Białorusią.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środków masowego przekazu.

Działanie 5 Promocja walorów niewykorzystywanych obiektów zabytkowych, jako miejsc dogodnych do nadania im istotnych funkcji społeczno – ekonomicznych.

Na terenie województwa jest wiele obiektów zabytkowych, które nie są w pełni wykorzystywane, często pozostają zaniedbane i opuszczone. Dlatego promocja tych obiektów powinna skupić się na ich walorach i wartościach wskazując właścicielom i użytkownikom oraz przedstawicielom administracji lokalnych i samorządowych województwa wielorakie możliwości ich wykorzystania, poprzez nadanie im funkcji społecznych czy ekonomicznych (np. małe muzea, hotele, gastronomia itp.).

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, administracji rządowej odpowiedzialnej za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, środki masowego przekazu, instytucji kultury.

Działanie 6 Promocja wiedzy społecznej dotyczącej przemysłów kultury jako istotnego potencjału sektora społeczno – ekonomicznego.

Definicja przemysłu kultury, którego jednym z kryteriów jest nastawienie na zysk, została wypracowana w 1982 roku na konferencji UNESCO w Montrealu - mówi, iż jest to: "działalność w zakresie produkcji, reprodukcji, magazynowania i dystrybucji na dużą skalę dóbr i usług kultury. Przemysły kultury, mają źródło w indywidualnej kreacji i potencjale tworzenia dobrobytu, m.in. miejsc pracy, poprzez produkcję i eksploatację własności intelektualnej. Przemysły kultury obejmują przemysł filmowy, video i produkcję audiowizualną, przemysł muzyczny, przemysł wydawniczy, przemysł medialny (telewizja, radio, prasa, internet itp.), przemysł reklamy, projektowanie graficzne i wzornictwo przemysłowe projektowanie ubioru, architekturę, galerie i handel sztuką, sztuki sceniczne (performatywne), działalność artystów i rzemiosło artystyczne, konserwację zabytków i dzieł sztuki, gry komputerowe i oprogramowanie. W Deklaracji Esseńskiej (dotyczy przemysłu kultury w Europie) sformułowano 10 postulatów - wskazówek dla tych, których interesuje tworzenie i wspieranie przemysłów kultury oraz ich integrowanie z resztą gospodarki.

W Polsce istotna rola przemysłów kultury jest zapisana w Narodowej Strategii Rozwoju Kultury 2004-2020. Przemysł kultury pozytywnie wpływa na trwały i zrównoważony rozwój ekonomiczny, wzmacnia gospodarkę i stabilizuje sytuację socjalną przez tworzenie nowych miejsc pracy, szczególnie w małych i średnich przedsiębiorstwach, ma również pośredni wpływ na funkcjonowanie handlu, administracji, edukacji, usług, wpływając na poprawienie jakości życia mieszkańców. Stworzone przez niego produkty wpływają na zwiększenie atrakcyjności turystycznej i biznesowej miast i gmin. Sektor kultury przyczynia się również do rozwoju nowych technologii informacyjnych i komunikacyjnych, wspiera turystykę, pomaga w wyrównywaniu różnic między obszarami województwa i sprzyja większej spójności społecznej.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środków masowego przekazu, instytucji naukowych.

Działanie 7 Promocja krajobrazu kulturowego województwa lubelskiego jako atrakcyjnych miejsc dla aktywności filmowej.

Bogactwo dziedzictwa kulturowego oraz doskonałe walory krajobrazowe czynią Lubelszczyznę doskonałą bazą dla szerokich gałęzi przemysłu filmowego. Należy szeroko promować te walory i wskazywać na potencjał w nich tkwiący. Wprowadzenie przemysłu filmowego, wykorzystującego nie tylko walory krajobrazowe czy bogactwo obiektów zabytkowych, ale angażującego przede wszystkim mieszkańców Lubelszczyzny do korzystania z realizacji filmowych może przyczynić się do wzrostu społeczno – ekonomicznego regionu.

Działanie skierowane do jednostek samorządu terytorialnego, instytucji kultury, organizacji społecznych zainteresowanych ochroną dziedzictwa kulturowego, środków masowego przekazu.

Cel strategiczny I. Wzmocnienie potencjału dziedzictwa kulturowego województwa lubelskiego jako elementu rozwoju społeczno – gospodarczego regionu.	
Cel operacyjny 1. Ochrona zabytków materialnych i opieka nad zabytkami materialnymi .	Cel operacyjny 2. Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego.
Działanie 1 Działania podnoszące świadomość społeczeństwa o wartościach krajobrazu kulturowego i jego wpływie na budowę wspólnoty społecznej i tożsamości regionu.	Działanie 1 Poszerzanie form współpracy środowiska naukowego z samorządami w procesie ustalania autentycznych regionalnych wartości kulturowych, w tym określanie wyróżnika autentyczności poszczególnych grup etnograficznych Lubelszczyzny.
Działanie 2 Działania na rzecz powstrzymania na obszarach województwa lubelskiego degradacji krajobrazu kulturowego i jego zachowania, w szczególności poprzez wprowadzanie nowoczesnej formy ochrony krajobrazu kulturowego w postaci parku kulturowego.	Działanie 2 Podejmowanie starań o umieszczenie wybranych przejawów dziedzictwa niematerialnego na Krajowej Liście Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego.
Działanie 3 Monitoring i aktualizacja uregulowań prawnych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w dokumentach strategicznych i planistycznych jednostek samorządu terytorialnego.	Działanie 3 Wspieranie aktywności regionalnej mającej na celu uświadomienie wagi niematerialnego dziedzictwa kultury dla zachowania tożsamości i znaczenia opieki nad tym dziedzictwem.
Działanie 4 Działania na rzecz opracowania powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami.	Działanie 4 Prowadzenie planowych działań wspierających dziedzictwo niematerialne oraz włączanie jego ochrony do różnych programów edukacyjnych.
Działanie 5 Aktualizowanie gminnych ewidencji zabytków.	Działanie 5 Tworzenie możliwości przekazywania przez twórców ludowych swej wiedzy, umiejętności i doświadczeń zawodowych młodemu pokoleniu.
Działanie 6 Stała ochrona wartościowych układów przestrzennych: urbanistycznych i ruralistycznych na obszarze województwa lubelskiego.	Działanie 6 Propagowanie działań w zakresie opieki i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego.
Działanie 7 Działania zmierzające do poprawy stanu zachowania zabytków na obszarze województwa lubelskiego, ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa drewnianego, zabytków i obszarów przemysłowych, powojkowych oraz obiektów archeologicznych.	Działanie 7 Inicjowanie organizacji imprez kultywujących regionalne dziedzictwo kultury niematerialnej.

Działanie 8	Upowszechnianie mechanizmu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego na zasadach określonych przez te jednostki.	Działanie 8	Stwarzanie dogodnych warunków do rozwoju przemysłów kultury jako czynnika stymulującego wzrost gospodarczy.
Działanie 9	Podjęcie planowych działań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pozostającymi w posiadaniu jednostek samorządu terytorialnego.	Działanie 9	Wzmocnienie działań związanych z rozwojem usług turystycznych na terenach wiejskich nie objętych do tej pory takimi programami.
Działanie 10	Promocja instytucji muzeum jako narzędzia ochrony zabytków i miejsca wypracowywania wzorca opieki nad zabytkami.	Działanie 10	Upowszechnianie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, jako niepowtarzalnej atrakcji turystycznej województwa.
Działanie 11	Wykorzystanie nowoczesnych technologii w działalności statutowej muzeów w celu przyciągnięcia odbiorcy.	Działanie 11	Wspieranie publikacji regionalnych oraz wydawnictw popularyzujących dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny jako elementu przyczyniającego się do wzmocnienia poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.
Działanie 12	Podnoszenie poziomu świadomości o wartości krajobrazu kulturowego, w tym parku kulturowego, jako przestrzeni niezbędnej do rozwoju ekonomicznego, w tym przemysłów czasu wolnego.		
Działanie 13	Tworzenie mechanizmów włączających materialne dziedzictwo kulturowe w nowoczesny obieg gospodarczy: przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury.		

Cel strategiczny II. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny w działaniach promocyjnych i edukacyjnych wpływających na rozwój społeczno – ekonomiczny.	
Cel operacyjny 1. Edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.	Cel operacyjny 2. Promocja dziedzictwa kulturowego Lubelszczyzny.
Działanie 1 Poszerzanie wiedzy o materialnym dziedzictwie kulturowym i idei jego ochrony przy użyciu nowoczesnych technologii, mediów oraz różnorodnych form edukacji społecznej.	Działanie 1 Rozwijanie nowoczesnych form promocji województwa wykorzystującej bogactwo dziedzictwa materialnego i niematerialnego jako czynnika rozwoju społeczno – ekonomicznego i budowania poczucia wspólnoty regionalnej i tożsamości kulturowej.
Działanie 2 Popularyzacja akcji edukacyjnych na rzecz niematerialnego dziedzictwa kulturowego do wzmocnienia społecznej świadomości (poczucia wspólnoty regionalnej) mieszkańców Lubelszczyzny.	Działanie 2 Promocja istniejących szlaków kulturowych oraz propagowanie ich tworzenia jako istotnych działań dla promocji regionu.
Działanie 3 Edukacja użytkowników i właścicieli obiektów zabytkowych w zakresie zasad konserwatorskich: profilaktyki, etyki, i zabezpieczeń obiektów zabytkowych przed kradzieżą, pożarami, powodzią itp.	Działanie 3 Promocja turystyki kulturalnej poprzez organizację międzynarodowych wydarzeń i przedsięwzięć kulturalnych.
Działanie 4 Realizowanie studiów naukowych, wspieranie programów badawczych i dokumentacyjnych zmierzających do stworzenia pełnej inwentaryzacji zasobów niematerialnych dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza zagrożonego.	Działanie 4 Wzmacnianie współpracy transgranicznej województwa lubelskiego z partnerami białoruskimi i ukraińskimi w zakresie wspólnej promocji.
Działanie 5 Wspieranie organizowania praktyk studenckich i staży, mających na celu dokumentowanie zasobu dziedzictwa kulturowego województwa.	Działanie 5 Promocja walorów niewykorzystywanych obiektów zabytkowych, jako miejsc dogodnych do nadania im istotnych funkcji społeczno – ekonomicznych.
Działanie 6 Edukacja na rzecz dialogu międzykulturowego w oparciu o dziedzictwo kulturowe Lubelszczyzny.	Działanie 6 Promocja wiedzy społecznej dotyczącej przemysłów kultury jako istotnego potencjału sektora społeczno – ekonomicznego.
	Działanie 7 Promocja krajobrazu kulturowego województwa lubelskiego jako atrakcyjnych miejsc dla aktywności filmowej.

IV. Przykładowe źródła finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami⁹

1. Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020

Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 – 2020¹⁰ zakłada dofinansowanie zadań realizowanych w ramach celów szczegółowych: *Zwiększona dostępność zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego regionu* i *Wzmocnione mechanizmy ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie* w łącznej kwocie 70.707.126,00 EURO, co stanowi 3,17 % EFRR w ramach osi priorytetowej 7 *Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego*. Wkład krajowy 12.477.729,00 EURO.

Oś priorytetowa 7 będzie realizowana m.in. poprzez priorytet: 6 c *Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego*. Działanie ma na celu zwiększenie dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego jednego z ciekawszych kulturowo regionów Polski. Stwierdza się, że bogactwo tradycji i czyste środowisko nie są w pełni wykorzystywane dla tworzenia dochodu i nowych miejsc pracy. Jako przyczynę braku możliwości całkowitego wykorzystania potencjału regionu ustalono niedostateczny stan infrastruktury kultury i turystyki.

W ramach priorytetu wsparciem objęte będą projekty dotyczące m.in.:

- renowacji, restauracji, rewaloryzacji i zabezpieczenia obiektów wpisanych do rejestru zabytków i zespołów tych obiektów wraz z ich otoczeniem,
- konserwacji oraz zabezpieczenia przed kradzieżą i zniszczeniem ruchomych obiektów dziedzictwa kulturowego,
- rozwoju oraz poprawy stanu infrastruktury kultury,
- adaptacji obiektów dla nowych funkcji kulturalnych,
- rozwoju atrakcyjnych turystycznie miejsc dziedzictwa naturalnego.

W praktyce wydzielone zostaną dwa działania różniące się kryterium terytorialnym, czyli o charakterze lokalnym bądź regionalnym. Na wsparcie obszarów wiejskich trafi około 50% zakładanej alokacji. W podziale środków uwzględnione będzie również wsparcie realizacji projektów zintegrowanych na obszarach strategicznej interwencji (miasta subregionalne), wyznaczonych w Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego.

Ze środków skorzystać będą mogły:

- jednostki samorządu terytorialnego, ich związki i stowarzyszenia,
- jednostki organizacyjne jednostek samorządu terytorialnego posiadające osobowość prawną,
- parki narodowe i krajobrazowe,
- PGL Lasy Państwowe i jego jednostki organizacyjne,
- organizacje pozarządowe,
- spółki prawa handlowego, w których większość udziałów lub akcji posiadają jednostki samorządu terytorialnego lub ich związki,
- podmioty działające w oparciu o partnerstwo publiczno-prywatne,
- kościoły i związki wyznaniowe oraz osoby prawne kościołów i związków wyznaniowych,
- jednostki sektora finansów publicznych posiadające osobowość prawną działające w sferze ochrony środowiska, kultury, turystyki.

Finansowanie przewidziane w ramach priorytetu nie będzie obejmować samodzielnych projektów, mających na celu organizowanie imprez kulturalnych, takich jak wystawy i festiwale oraz kampanii promocyjnych, które nie mają wpływu na realizację jego celów w dłuższej perspektywie. Przewidziane do realizacji działania obejmą między innymi remonty i przebudowę instytucji kultury, a także jako element projektu – zakup i remont trwałego wyposażenia do prowadzenia działalności kulturalnej. Promowane będą projekty, których jednym z elementów są zmiany techniczne istniejącej infrastruktury, poprawiające dostępność dla osób niepełnosprawnych. Przedmiotem projektów realizowanych w ramach

⁹ Stan informacji na maj 2015 r.

¹⁰ Źródło informacji: <http://www.npf.rpo.lubelskie.pl>

wsparcia sektora kultury i turystyki będą obiekty związane wyłącznie z funkcją kulturalną lub turystyczną. W ramach priorytetu wspierane będą wyłącznie projekty dotyczące infrastruktury małej skali (do 5 mln euro kosztów całkowitych projektu) o oddziaływaniu regionalnym. Kompleksowe projekty związane z digitalizacją zasobów kultury będą realizowane w ramach Priorytetu inwestycyjnego 2c. Natomiast w ramach projektów finansowanych w ramach powyższego priorytetu będą mogły być realizowane elementy związane z wykorzystaniem ICT np. multimedia, instalacje multimedialne, wystawy interaktywne itp.

Głównym trybem wyboru projektów do dofinansowania w ramach priorytetu będzie tryb konkursowy.

W ramach priorytetu dopuszcza się także zastosowanie trybu pozakonkursowego dla projektów o strategicznym znaczeniu dla społeczno-gospodarczego rozwoju regionu lub projektów dotyczących realizacji celów lub zadań publicznych, zgodnych ze Strategią Rozwoju Województwa Lubelskiego i innymi dokumentami strategicznymi. Tryb pozakonkursowy znajdzie zastosowanie m.in. dla projektów realizowanych w formule strategicznych inwestycji terytorialnych (SIT). Przy wyborze projektów do dofinansowania, obok elementów takich jak analiza ekonomiczna, analiza finansowa czy analiza ryzyka, odzwierciedlenie w kryteriach wyboru projektów znajdują m.in. następujące aspekty:

- analiza popytu - wykazanie zapotrzebowania na dany projekt, w tym szacowanej liczby odwiedzających;
- realizacja priorytetów rozwoju kultury:
 - poprawa dostępności do kultury - tj. w wymiarze fizycznym udostępnienie nowych powierzchni do prowadzenia działalności kulturalnej, jak również budowanie świadomości i edukacja kulturalna;
 - zachowanie dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego) dla przyszłych pokoleń;
 - umożliwienie nowych form uczestnictwa w kulturze - tworzenie warunków do rozwoju oferty kulturalnej odpowiadającej na nowe potrzeby w obszarze działalności kulturalnej wynikające z rozwoju technicznego oraz przemian społecznych we współczesnej gospodarce;
 - podniesienie atrakcyjności turystycznej kraju lub regionu.
- zapewnienie trwałości efektów, w tym generowane efekty mnożnikowe - promowane będą rozwiązania wpływające na poprawę efektywności funkcjonowania obiektów/instytucji w długim okresie, w tym rozwiązania pozwalające na:
 - obniżenie kosztów utrzymania na rzecz wydatków inwestycyjnych oraz na działalność kulturalną;
 - zastosowanie innowacyjnych rozwiązań energooszczędnych - zmniejszenie zapotrzebowania i zużycia energii, a przez to zmniejszenie ogólnych kosztów eksploatacji budynków;
 - dywersyfikację źródeł finansowania działalności - pozyskiwanie zewnętrznych źródeł finansowania;
 - dodatnie efekty ekonomiczne - oddziaływanie na bezpośrednie otoczenie inwestycji;
 - tworzenie nowych miejsc pracy.

2. Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko. Perspektywa finansowa 2014 – 2020.

Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko. Perspektywa finansowa 2014 – 2020, zakłada dofinansowanie w ramach osi priorytetowej VIII: *ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury*¹¹. Jest przeznaczona do finansowania wyłącznie z jednego funduszu (tj. Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego) i obejmuje zakresem interwencji wybrany priorytet inwestycyjny w ramach jednego celu tematycznego 6. Jest ona dedykowana dwóm kategoriom regionów, tj. regionom słabiej i lepiej rozwiniętym.

¹¹ Źródło informacji: http://www.pois.2007-2013.gov.pl/2014_2020/Documents/POIS_2014_2020_22012015.pdf

Celem szczegółowym Priorytetu inwestycyjnego 6 c) *zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego* jest: *Lepsza dostępność infrastruktury kultury i dziedzictwa kulturowego oraz wzrost kompetencji kulturowych społeczeństwa jako ważnych elementów konkurencyjności gospodarki.*

Rezultatem interwencji będzie poprawa uczestnictwa społeczeństwa w kulturze skutkująca wzrostem poziomu kompetencji kulturowych oraz postaw kreatywnych, jako ważnych elementów poprawy konkurencyjności gospodarki.

W ramach priorytetu inwestycyjnego wsparciem objęte będą kompleksowe zadania związane z ochroną i udostępnieniem, w tym turystycznym, zabytków o znaczeniu ogólnopolskim i światowym, w tym znajdujących się na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO i liście obiektów uznanych przez Prezydenta RP za Pomniki Historii. Przewiduje się również realizację projektów dotyczących rozwoju zasobów kultury jako miejsc prezentacji dziedzictwa kulturowego, w tym poprzez poprawę standardów funkcjonowania instytucji kultury, pełniących rolę kulturotwórczą i rolę ośrodków życia kulturalnego w wielu miastach Polski. Wspierane będą również nowoczesne rozwiązania w zakresie dostępu do kultury.

Wsparciem objęte zostaną projekty dotyczące infrastruktury małej skali, dla których maksymalna wartość wynosi 5 mln euro kosztów całkowitych; w przypadku projektów dotyczących dziedzictwa kulturowego znajdujących się na liście UNESCO próg ten wynosi 10 mln euro. Możliwa jest realizacja zintegrowanych działań łączących w sobie kilka elementów infrastruktury małej skali oraz możliwe są również działania komplementarne w zakresie inwestycji produkcyjnych (np. dotyczących przemysłów kultury i kreatywnych realizowanych przez MŚP, promowania rozwiązań innowacyjnych dla zachowania dziedzictwa kulturowego). Pojedyncze elementy infrastruktury małej skali powinny być faktycznie oddzielne i niezależne pod względem funkcjonalnym od innych elementów zintegrowanego działania - pojedyncza inwestycja infrastrukturalna (np. budynek muzeum lub teatr) nie może być rozdzielona na kilka elementów. Jeśli całkowita wartość zintegrowanych projektów przekracza wskazany powyżej próg, konieczne jest wyraźne wykazanie wyjątkowego potencjału tych zintegrowanych działań dla przyczyniania się do rozwoju gospodarczego regionu, łącznie z dodatkowym wpływem na wzrost i miejsca pracy. W przypadku takich inwestycji konieczne jest również zachowanie zgodności z zasadami dotyczącymi zamówień publicznych.

W ramach inwestycji odnoszących się do ochrony dziedzictwa kulturowego wspierane będą projekty z zakresu ochrony, zachowania i udostępnienia, w tym turystycznego, zabytkowych obiektów o znaczeniu ponadregionalnym, dotyczące renowacji zabytków nieruchomych wraz z otoczeniem, konserwacji zabytków ruchomych i ich digitalizacji (w przypadkach kiedy została ujęta jako element projektu). W ramach przedsięwzięć odnoszących się do rozwoju zasobów kultury realizowane będą działania dotyczące zwiększenia dostępu do zasobów kultury, poprawy jakości funkcjonowania instytucji kultury, w tym poprzez podnoszenie standardów infrastruktury oraz zakup trwałego wyposażenia do prowadzenia działalności kulturalnej i edukacyjnej. W ramach VIII osi priorytetowej wsparcie nie będzie kierowane na budowę od podstaw nowej infrastruktury kulturalnej. W ramach realizowanych projektów możliwa zaś będzie m.in. przebudowa i rozbudowa istniejących instytucji kultury i edukacyjnych. W ramach tego obszaru wsparcie uzyskają również szkoły i uczelnie artystyczne, które oferując m.in. przestrzeń dla działalności twórczej, wystawienniczej i in. spełniają rolę aktywnych instytucji kultury. Wspierane będą także projekty uzupełniające inwestycje infrastrukturalne o elementy związane z wykorzystaniem nowych technologii w obszarze kultury.

Ponadto promowane będą projekty, których jednym z elementów są zmiany techniczne istniejącej infrastruktury, poprawiające dostępność dla osób niepełnosprawnych. Wsparcie będzie ukierunkowane na projekty, które będą spójne ze Strategią Europa 2020 i jej inicjatywami flagowymi. Inwestycje takie będą wspierać cele zrównoważonego rozwoju, a także będą przyczyniać się do włączenia społecznego poprzez kulturę, promować otwartość i różnorodność kulturową jako czynniki zwiększające mobilność społeczeństwa i budujące kapitał społeczny. Ważne będzie także zastosowanie różnej gamy rozwiązań technicznych/technologicznych, wpływających na zmniejszenie kosztów utrzymania

budynków. Ponadto kluczowa będzie zgodność projektów z krajowymi strategiami rozwoju oraz ich wpływ na osiągnięcie celów Strategii Europa 2020.

Efektom interwencji programu operacyjnego będzie poprawa warunków eksponowania i propagowania kluczowych elementów dziedzictwa kulturowego Polski oraz zasobów kultury, co będzie miało pozytywny wpływ na rozpoznawalność i atrakcyjność polskiej przestrzeni. Dbałość o obiekty dziedzictwa kulturowego będzie sprzyjać zachowaniu tradycji kulturowych mieszkańców, sprzyjać rozwojowi turystyki i wspomagać proces identyfikacji tożsamości kulturowej migrantów, przyczyniając się do społeczno-gospodarczego rozwoju kraju.

Jednocześnie projekty te będą charakteryzować się ciekawym programem edukacyjnym i kulturowym tak, aby wyrównywały możliwości dostępu do kultury, zwłaszcza w odniesieniu do grup defaworyzowanych. Ponadto, projekty realizowane w ramach Priorytetu będą przyczyniać się do wzrostu kompetencji kulturowych oraz – w szczególności w odniesieniu do projektów związanych ze szkolnictwem artystycznym – do wzr do wzrostu kreatywności społeczeństwa (zwłaszcza przyszłych kadr przemysłów kultury i kreatywnych).

Beneficjentami w ramach priorytetu inwestycyjnego będą instytucje kultury, archiwa państwowe, jednostki samorządu terytorialnego, szkoły i uczelnie artystyczne prowadzone i nadzorowane przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe, podmioty zarządzające obiektami indywidualnie wpisanymi na Listę Dziedzictwa UNESCO. Wsparcie będą mogły uzyskać również partnerstwa projektowe zawiązane przez uprawnionych beneficjentów.

Grupami docelowymi wsparcia będą użytkownicy wspieranej infrastruktury, tj. mieszkańcy całej Polski oraz turyści (również zagraniczni). Infrastruktura ta zlokalizowana jest głównie na terenie miast wojewódzkich (i obszarów powiązanych z nimi funkcjonalnie) oraz w mniejszym stopniu w miastach regionalnych i subregionalnych.

Wsparcie ma charakter horyzontalny i dotyczy całego kraju, ze szczególnym uwzględnieniem miast i ich obszarów funkcjonalnych. Ukierunkowanie wsparcia inwestycji kulturalnych dla dużych miast będzie oddziaływać na:

- tworzenie wysokiej jakości oferty kulturalnej, wpływającej na atrakcyjność inwestycyjną, turystyczną i osiedleńczą miast. W miastach/metropoliach będzie zapewniona bogata i zróżnicowana oferta kulturalna, dostarczana przez uznane instytucje kultury, funkcjonujące w nowoczesnych, w pełni wyposażonych obiektach;
- „ożywienie” przestrzeni miejskich poprzez różne formy ich zagospodarowania – poczynając od renowacji i nierzadko nadania nowych funkcji zabytkom, po zagospodarowanie współczesnych obiektów kultury;
- budowanie potencjału społecznego i integracji społecznej poprzez zwiększenie dostępu do kultury oraz wysokiej jakości oferty kulturalnej;
- podniesienie jakości oraz estetyki miejskich przestrzeni publicznych.

Wsparcie może dotyczyć również miast mniejszych, w tym regionalnych i subregionalnych. W ramach priorytetu inwestycyjnego przewiduje się wydzielenie puli środków przeznaczonej na wsparcie województwa mazowieckiego. Wynika to z faktu, że zgodnie z rozporządzeniem ramowym, Mazowsze objęte zostało w okresie programowania 2014-2020 innymi zasadami wsparcia ze środków EFRR.

Ochrona i promowanie dziedzictwa kulturowego będzie wzmacniać potencjał kulturowy kraju oraz będzie posiadać istotne znaczenie dla zachowania wspólnego dziedzictwa w wymiarze makroregionalnym i europejskim, przyczyniając się do budowy wspólnej przestrzeni kultury i tożsamości na obszarze Morza Bałtyckiego. Działania w tym zakresie będą spójne z priorytetami SUE RMB na rzecz poprawy dobrobytu w basenie Morza Bałtyckiego (Increase Prosperity), m.in. poprzez narzędzia, jakie w tym zakresie dostarcza szeroko rozumiane dziedzictwo kulturowe (w tym marynistyczne) oraz poszukiwanie nowych obszarów współdziałania w jego ramach. Realizowane projekty będą przyczyniać się do osiągnięcia celów określonych w ramach OP CULTURE, dotyczących rozwoju i promowania wspólnej kultury i tożsamości w makroregionie Morza Bałtyckiego.

Projekty realizowane w ramach VIII. osi priorytetowej będą przyczyniać się do osiągnięcia wymiernych i trwałych korzyści społeczno-gospodarczych, w tym poprzez zwiększenie potencjału turystycznego, rozwój e-kultury oraz przemysłów kreatywnych

i przemysłów kultury. Ponadto, projekty będą badane pod kątem zgodności z celami strategii terytorialnych, obowiązujących na obszarze planowanej interwencji. Przy wyborze projektów do dofinansowania w ramach VIII osi priorytetowej, obok elementów takich jak analiza ekonomiczna, analiza finansowa czy analiza ryzyka, ocenie podlegać będą dodatkowe elementy identyczne jak wymienione w części dotyczącej RPO WL (patrz str. 95).

W ramach priorytetu inwestycyjnego przewiduje się wybór projektów w procedurze konkursowej. Tryb konkursowy będzie miał zastosowanie do projektów o charakterze strategicznym, zgodnych z celami wsparcia osi priorytetowej. Projekty te będą dotyczyły zarówno ochrony dziedzictwa kulturowego oraz rozwoju zasobów kultury, jako miejsc prezentacji dziedzictwa kulturowego.

Wspierane będą inwestycje o ponadregionalnym oddziaływaniu, wpływające na zwiększenie dostępu do kultury w znaczeniu terytorialnym oraz funkcjonalnym (np. udostępnienie zabytków dotychczas nie eksponowanych z uwagi na ich stan, udostępnienie nowej przestrzeni dla prezentacji dziedzictwa kulturowego, nowoczesne rozwiązania umożliwiające dostęp dla grup społecznych na różnym poziomie wykluczenia). Ponadto ważnym kryterium selekcji będzie sposób wykorzystania finansowanej infrastruktury, uwzględniający zwłaszcza kwestie dostosowania jej do nowoczesnych wymogów prowadzenia działalności kulturalnej i edukacyjnej oraz jakość dostarczanej oferty programowej. Taka ścieżka wyboru umożliwi realizację potrzeb inwestycyjnych w sektorze kultury oraz przyczyni się do osiągnięcia celów osi priorytetowej.

Wybór projektów do dofinansowania będzie następował w wyniku oceny poszczególnych przedsięwzięć w oparciu o obiektywne kryteria zatwierdzone przez Komitet Monitorujący. Kryteria wyboru będą służyły zapewnieniu efektywnej i prawidłowej realizacji celów określonych dla osi priorytetowej. Kryteria będą precyzyjne, mierzalne i obiektywne. Dodatkowo dopuszcza się możliwość nadania kryteriom merytorycznym odpowiedniej punktacji oraz określonych wag punktowych.

W ramach priorytetu inwestycyjnego nie przewiduje się wsparcia w formie instrumentów finansowych, realizacji dużych projektów, przewiduje się zaś wyłączenie blokowe projektów z zakresu kultury.

3. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014 - 2020

Jednym ze źródeł finansowania ochrony zabytków jest Program Rozwoju Obszarów Wiejskich¹². W ramach Działania VII. Podstawowe usługi i odnowa miejscowości na obszarach wiejskich zaplanowano:

poddziałanie 2. Wsparcie badań i inwestycji związanych z utrzymaniem, odbudową i poprawą stanu dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi, krajobrazu wiejskiego i miejsc o wysokiej wartości przyrodniczej, w tym dotyczące powiązanych aspektów społeczno-gospodarczych oraz środków w zakresie świadomości środowiskowej. Zakresem objęto *ochronę zabytków i budownictwa tradycyjnego*. Wsparcie w ramach tego typu operacji obejmuje:

- odnawianie lub poprawę stanu zabytkowych obiektów budowlanych, służących zachowaniu dziedzictwa kulturowego,
- zakup obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie z przeznaczeniem na cele publiczne.

poddziałanie 3. Wsparcie inwestycji w tworzenie, ulepszanie i rozwijanie podstawowych usług lokalnych dla ludności wiejskiej, w tym rekreacji i kultury, i powiązanej infrastruktury. Zakresem objęto: *inwestycje w obiekty pełniące funkcje kulturalne oraz kształtowanie przestrzeni publicznej*.

Wsparcie do 500 tys. zł na miejscowość w okresie realizacji Programu, łącznie na inwestycje realizowane w ramach poddziałania 2 i 3. W ramach operacji wartość całkowitego kwalifikowalnego kosztu nie może przekroczyć 1 mln EUR.

¹² Źródło informacji: <http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/PROW-2014-2020>

W obu przypadkach beneficjentami są gmina lub instytucja kultury, dla której organizatorem jest jednostka samorządu terytorialnego.

4. Programy Operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Programy Operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹³ finansowane są ze środków przyznawanych na podstawie: rozporządzenia Ministra Kultury z dnia 1 września 2005 r. w sprawie zakresu zadań objętych mecenatem państwa, szczegółowego trybu składania wniosków o udzielenie dotacji oraz trybu przekazywania i rozliczania udzielonych dotacji (Dz. U. Nr 177, poz. 1474, z 2006 r. Nr 12, poz. 72 i Nr 222, poz. 1632, z 2007 r. Nr 247, poz. 1831, z 2008 r. Nr 139, poz. 879 oraz z 2010 r. Nr 150, poz. 1005) oraz rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 30 czerwca 2010 r. w sprawie szczegółowych warunków uzyskiwania dofinansowania realizacji zadań z zakresu kultury, trybu składania wniosków oraz przekazywania środków z Funduszu Promocji Kultury (Dz. U. Nr 118, poz. 797).

Należy podkreślić, że Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłasza co roku programy operacyjne obowiązujące w roku następnym. W 2015 r. jednym z ww. programów jest program „Dziedzictwo kulturowe”, którego celem jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej. Program „Dziedzictwo kulturowe” składa się z następujących priorytetów:

- Ochrona zabytków

Strategicznym celem priorytetu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W 2015 r. w I naborze złożono 1764 wnioski, z czego dofinansowano 436. Kolejnego naboru nie będzie.

- Wspieranie działań muzealnych

Strategicznym celem priorytetu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także - prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych.

W 2015 r. w I naborze złożono 274 wnioski, z czego dofinansowano 189. Kolejnego naboru nie będzie.

- Kultura ludowa i tradycyjna

Strategicznym celem priorytetu jest wspieranie zjawisk związanych z kulturami tradycyjnymi funkcjonującymi na poziomie lokalnym, regionalnym i ogólnopolskim, które występują zarówno na obszarach wiejskich, jak i miejskich. Dofinansowywane będą zadania dotyczące przedsięwzięć związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania, w tym odnoszących się także do kultur mniejszości narodowych i etnicznych, tradycji środowiskowych (w tym zawodowych i wiekowych np. zjawisk folkloru dziecięcego i młodzieżowego). Inicjatywy te mają przyczynić się do integracji członków społeczności, wśród których dane zjawiska funkcjonują. W ramach priorytetu będą wspierane działania związane z materialnym oraz niematerialnym wymiarem dziedzictwa kulturowego, co wpisuje się w założenia ratyfikowanej w 2010 roku przez Rzeczpospolitą Polską Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

W 2015 r. w I naborze złożono 491 wniosków, z czego dofinansowano 118. Kolejnego naboru nie będzie.

- Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą

Strategicznym celem priorytetu jest poprawa stanu zachowania i wzmocnienie ochrony dziedzictwa kulturowego znajdującego się poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej oraz upowszechnianie wiedzy na jego temat. Założeniem priorytetu jest stworzenie

¹³ źródło informacji: <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finanse/programy-ministra/programy-mkidn-2015.php>

warunków do efektywnej ochrony i popularyzacji spuścizny kulturowej, obejmującej zarówno dziedzictwo wielonarodowościowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, powstałej na obszarach należących współcześnie do suwerennych państw sąsiadujących z Rzeczypospolitą, jak i dorobku wielu generacji emigracji polskiej, wytworzonego, zgromadzonego bądź przechowywanego w całej Europie i innych częściach świata.

W 2015 r. w I naborze złożono 111 wniosków, z czego dofinansowano 68.

- Ochrona zabytków archeologicznych

Strategicznym celem priorytetu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących nieinwazyjne badania archeologiczne, ewidencję i inwentaryzację zabytków archeologicznych oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. Cel ten został sformułowany w oparciu o fundamentalną dla ochrony dziedzictwa kulturowego zasadę zrównoważonego rozwoju, która dopuszcza inwazyjne metody badawcze jedynie w ostateczności, gdy stanowisko (zabytek archeologiczny) narażone jest na bezpośrednie zniszczenie spowodowane oddziaływaniem przyrodniczym, bądź działaniami człowieka. Stąd zadaniem priorytetu jest wspieranie i promocja badań prowadzonych metodami niedestrukcyjnymi, wykorzystującymi techniki tradycyjne oraz nowoczesne osiągnięcia techniczne, a także publikacja ich wyników. Nie będą natomiast wspierane projekty, które prowadzą do niszczenia stanowisk archeologicznych (np. poprzedzające rekonstrukcje na stanowisku archeologicznym).

W 2015 r. w I naborze złożono 112 wniosków, z czego dofinansowano 41. Kolejnego naboru nie będzie.

- Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego

Strategicznym celem priorytetu jest zainicjowanie kompleksowego procesu opracowania i cyfryzacji materialnych zasobów dziedzictwa kulturowego, w tym zabytków, obiektów muzealnych, archiwalnych (także z zakresu niepaństwowego zasobu archiwalnego), bibliotecznych i audiowizualnych, znajdujących się pod opieką podmiotów spoza sfery finansów publicznych, których działalność nie jest nastawiona na osiągnięcie zysku, lub uczelni publicznych. Proces ten w sposób szczególny winien uwzględniać właściwy stan zachowania i bezpieczeństwo zbiorów przeznaczonych do digitalizacji.

W 2015 r. w I naborze złożono 145 wniosków, z czego dofinansowano 47. Kolejnego naboru nie będzie.

- Miejsca Pamięci Narodowej

Strategicznym celem priorytetu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości. W sposób szczególny dotyczy to miejsc noszących ślady masowych zbrodni reżimów totalitarnych.

W 2015 r. w I naborze złożono 17 wniosków, z czego dofinansowano 12. Kolejnego naboru nie będzie.

5. Dotacje ze środków finansowych w dyspozycji Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Zasady finansowania opieki nad zabytkami¹⁴ uregulowane są art. 71 - 83 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Rozdział 7 – Zasady finansowania i opieki nad zabytkami) oraz Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 6 czerwca 2005 r. w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. 2005 r, poz. 940 z późn.zm.).

O dofinansowanie LWKZ może występować osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego.

¹⁴ Źródło informacji: <http://wosoz.bip.mbnet.pl/pomoc-publiczna/dotacje>.

Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych przy zabytku do którego tytuł prawny posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki.

Prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach będących w posiadaniu jednostek organizacyjnych zaliczanych do sektora finansów publicznych, są finansowane ze środków finansowych przyznanych przez dysponentów części budżetowych bądź jednostki samorządu terytorialnego, którym podlegają te jednostki.

Osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru zabytków albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie, może ubiegać się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy tym zabytku.

Dotacja może być udzielona przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego lub przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na dofinansowanie:

1) nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, które zostaną przeprowadzone w danym roku kalendarzowym – prace planowane,

2) nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, które zostały przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku o udzielenie dotacji – refundacja

W przypadku dotacji udzielanych przez MKiDN prace muszą być realizowane w ramach zadań mieszczących się w ogłaszanych programach operacyjnych Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Dotacja może być udzielona w wysokości do:

50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków,

100% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków- jeśli zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową, wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, lub w przypadku jeżeli stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac.

Dotacja może być udzielona na:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- przeprowadzenie badań konserwatorskich, architektonicznych;
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego;
- sporządzenie projektu odtwarzania kompozycji wnętrz;
- zabezpieczanie, zachowanie i utrwalanie substancji zabytku;
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomości o własnych formach krajobrazowych;

- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego parku lub ogrodu;
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru / w zakresie j.w./,
- zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Sporządzanie dokumentacji, ekspertyz, badań programów lub projektów stanowią koszty kwalifikowane jedynie w przypadku, gdy są częścią prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Z budżetu będącego w dyspozycji LWKZ do chwili zakończenia prac nad niniejszym dokumentem rozdysponowano środki finansowe na 65 zadań, z czego zawarto 35 umów na prace przy zabytkach ruchomych.